ISSN 0320—8370

ВСЕ СВІТ

11

ВСЕ СВІТ

1978

З поезії індіанців США

Роман Александру ІВАСЮКА «РАКИ»

Вірші Роберта Бернса

ОРГАН
СПІЛКИ
ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО
ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО
ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ
КРАЇНАМИ ТА
УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ
ЗАХИСТУ МИРУ

ВСЕСВІТ

1978

[599]
ЛИСТОПАД 11

Журнал
засновано
1925 року

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА
ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

Видавництво «Радянський письменник» Київ

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

Е. Л. ДОКТОРОУ. Регтайм. Роман. Закінчення. (Переклад з англійської Володимира Хандогія та Марини і Сергія Зарудних.) 4

З ІНДІАНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ США. Саймонс Ортіс. Даррел Деніел Сент-Клер. Сандра Джонсон. Алонсо Лопес. Вікі Віджіл. Моріс Кенні. Бетті Олівер. Фред Ред-Клауд. Том Вайт-Клауд. Нікі Паулзіне. Річард Сміт. Юджін Тсо. Грег Колфакс. Колективна творчість індіанців. (З англійської переклав Юрій Косач.) 73

АЛЕКСАНДРУ ІВАСЮК. Раки. Роман. Закінчення. (Переклад з румунської Володимира П'янова.) 89

ІЗ СКАРБНИЦІ СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

РОБЕРТ БЕРНС. Поезії. (Переклад з англійської Василя Мисика.) 165

ЖИТТЯ І СЛОВО

ЮРІЙ КОСАЧ. Передмова до добірки індіанської поезії. 72

ІВАН МЕГЕЛА. Історія і сучасність в угорському романі 70-х років. 188

МИКОЛА РЯБЧУК. Поетичний сад Леопольда Стаффа. 191

ОЛЕГ БІЛИЙ. Культ надлюдини і шляхи буржуазної культури. 198

БОГДАН ЧАЙКОВСЬКИЙ. Життя і творчість Януша Корчака. 203

РЕЦЕНЗІЇ, ВІДГУКИ, АНОТАЦІЇ

ПАВЛО КАЛЕНИЧЕНКО. Ленін у Польщі. (Walentyna Najdus. Lenin wśród przyjaciół i znajomych w Polsce, 1912—1914. "Ksiazka i wiedza". Warszawa, 1977.) 209

ОЛЕКСАНДРА ГРИБОВСЬКА. Димитру Димову присвячено. (В. О. Захаржевська. Димитр Димов. Літературно-критичний нарис К., «Наукова думка», 1978.) 212

УКРАЇНА І СВІТ

ВОЛОДИМИР ПОЛЕК. Твори Григорія Квітки-Основ'яненка за рубежем. 213

НА РУБЕЖІ ВОГНЮ

ЄВГЕН ГУЗ. Чи повен «третій кошик»? 220

КРАЇНИ, МІСТА, ЛЮДИ

ІГОР МАНН. Бразільське диво. 230

Літературно-мистецька хроніка. 235

Веселі сторінки. 238

© «Всесвіт», 1978. Український переклад художніх, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті й нариси, написані спеціально для «Всесвіту».

Поети й революція. Малюнок Йона Левієва (Болгарія)

ХАЙ СЛАВЛЯТЬСЯ ВІК
ТИХ МАЙСТРІВ ІМЕНА,
ЩО СВІТОЧ ЇХ МИСЛІ, БУВАЄ,
У СЕРЦІ НАРОДУ СЛОВОМ ЛУНА, —
ПОЕТІВ РІДНОГО КРАЮ!
О ЮНОСТЕ, СЛУХАЙ СВОЇХ ЛЕБЕДІВ!
НІДЕ НА ЗЕМЛІ НЕМАЄ
БІЛЬШ ГІДНИХ, ДОСТОЙНИХ В ПОЧЕСНІМ ТРУДІ
ЗВАНЬ, В КОТРИХ І ПЛОМІНЬ ДУМОК, І НАТХНЕННЯ,
ЯК МАЙСТЕРА СЛОВА НАЙМЕННЯ.

Ейнар Бенедіхтссон (Ісландія).
«Поети батьківщини».

(Переклала Світлана Йовенко)

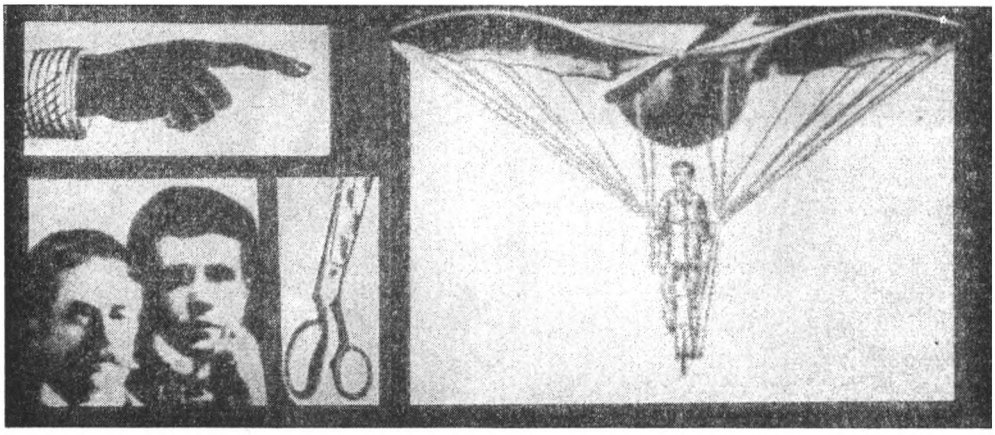

Е. Л. ДОКТОРОУ

РЕГТАЙМ

РОМАН

Отож наступної неділі негра запросили на чай. Батько подумки відзначив, що той не почувався ніяково, сидячи у вітальні з чашкою та блюдцем у руках. Навпаки, тримався цілком природно, не бентежачись і не виказуючи зайвої шанобливості. Просто був ввічливим і коректним. Розповідав їм про себе. Він професійний піаніст і тепер більш-менш постійно живе в Нью-Йорку, працюючи в оркестрі «Джім Юероп Клеф Клаб» — відомому ансамблі, який дає концерти в «Манхеттен Казино» на розі 115-ї вулиці та Восьмої авеню.

— Для музиканта дуже важливо, — сказав він, — мати постійну роботу, яка не потребує роз'їздів. Мені набридло мандрувати.

Він говорив із таким запалом, що Батько зрозумів — ці слова призначені для Сари, яка була нагорі. Це роздратувало його.

— Що ви граєте? — спитав він.— Заграли б що-небудь для нас.

Негр поставив чашку на тацю. Підвівся, витер губи серветкою, поклав її на стіл і підійшов до фортепіано. Сів на стілець, але відразу ж підвівся і підкрутив його на потрібну висоту. Знову сів, узяв акорд і повернувся до них.

— Інструмент треба настроїти, — мовив він.

Батько почервонів.

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» №№ 9—10.

— О, звичайно,— сказала Мати.— Ми вже давно збираємося це зробити.

Музикант знову повернувся до клавіатури.

— «Уолл-стріт рег»,— оголосив він.— Композитор — великий Скотт Джоплін [1].

І вдарив по клавішах. Хоч яке розстроєне, фортепіано зазвучало, як не звучала, певно, ніколи навіть Еолова арфа. Неголосні прозорі звуки зависали в повітрі, як квіти, а мелодія нагадувала барвистий букет. Здавалося, не існує іншого життя, окрім того, яке оспівувала ця музика. Скінчивши грати, Колхауз Уокер обернувся і побачив, що його уважно слухає вся родина: Мати, Батько, хлопчик, Дідусь і Молодший Брат, який зійшов униз зі своєї кімнати в сорочці та підтяжках, щоб подивитися, хто грає. Він єдиний із присутніх знав, що таке регтайм. З цією музикою він познайомився під час своїх нічних пригод у Нью-Йорку і не сподівався почути її в домі своєї сестри.

Колхауз Уокер-молодший знову повернувся до фортепіано й оголосив:

— «Кленовий лист». Музика великого Скотта Джопліна.

Залунав найпопулярніший рег. Музикант майже не ворушився, і тільки його довгі пальці, здавалося, без найменшого зусилля видавали гронами синкоповані акорди та лункі октави. Жвава енергійна музика збуджувала і весь час змінювалась. Хлопчик уявляв її у вигляді променю, який ковзав, малюючи чудернацькі візерунки, аж поки вся кімната засяяла якимось химерним сяйвом. Музика заповнила весь дім і долинула навіть до третього поверху, де, схрестивши руки, сиділа у своїй кімнаті невблаганна Сара і слухала крізь розчинені двері.

Коли музика скінчилася, всі зааплодували. Потім Мати познайомила містера Уокера з Дідусем та Молодшим Братом, який потис негрові руку і сказав, що радий зустрічі. Обличчя в Колхауса Уокера було серйозне. На мить запала тиша. Усі стояли на ногах. Батько прокашлявся. Він не дуже знався на музиці. Йому подобався Каррі Якобс Бонд [2]. Як на нього, негритянська музика завжди мала супроводжуватися сміхом і танцями.

— А негритянські пісеньки ви граєте? — спитав Батько.

— Пісеньки, про які ви кажете, — з притиском відповів піаніст, — співають білі актори з вимазаними в сажу обличчями.

Знову запала мовчанка. Негр подивився на стелю.

— Очевидно, міс Сара не зможе мене прийняти,— сказав він. Рвучко повернувся і пішов через залу на кухню. Уся родина рушила слідом за ним. Він одягнув своє пальто, яке лежало на стільці, відтак, не звертаючи ні на кого уваги, став навколішки й задивився на малюка, що спав у колисці. За кілька секунд підвівся, попрощався й вийшов.

Цей візит справив враження на всіх, окрім Сари, яка, здавалось, і не думала змінювати свого ставлення до цього чоловіка. Через тиждень він знову приїхав, потім ще й ще. Щоразу розповідав свої новини за минулі шість днів, і його розповіді викликали жвавий інтерес. Але Батькові завжди здавалося, що їхній гість надто пишається.

---

[1] Джоплін Скотт — негритянський композитор, засновник музики стилю регтайм, що передувала джазові.

[2] Бонд Каррі Якобс (1862—1946) — американський композитор.

— Вона не захоче зустрітися з ним, — сказав він Матері. — Невже мені доведеться розважати Колхауса Уокера щонеділі аж до кінця своїх днів?

Проте Мати бачила деякі ознаки зрушення. Сара взяла на себе обов'язки служниці, яка пішла від них, і прибирала в кімнатах із таким завзяттям, аж Мати інколи сміялася, на якусь мить уявивши, що Сара прибирає у власному домі. Молода жінка почала брати дитину не тільки на годівлю. Спершу щодня купала її, потім стала брати до себе на ніч. Але зустрічатися з гостем уперто не хотіла. Колхаус Уокер віддано з'являвся протягом усієї зими. Не раз, коли дороги замітало снігом, він приїздив поїздом і потім пересідав на трамвай, який ходив по Норт-авеню до підніжжя їхнього пагорба. До свого приталеного чорного пальта він надягав каракулеву шапку у російському стилі. Приносив малюкові всякі іграшки. Сарі він подарував гребінець із срібною ручкою. Батько змушений був оцінити його наполегливість. Він чудувався, чи довго той зможе робити такі подарунки на свою платню музиканта.

Якось Батькові спало на думку, що Колхаус Уокер-молодший просто не знає, що він негр. І що більше Батько думав про це, то ймовірнішим воно йому здавалося. Уокер і тримав себе, і розмовляв не як чорний. Властиву для представників його раси шанобливість він умів подати в такий спосіб, що насамперед підкреслював свою гідність, а не гідність того, до кого звертався. Він рішуче стукав у двері чорного ходу, а коли його впускали — урочисто вітався з усіма, якимось чином викликаючи в них враження, що вони — це Сарина родина, і його чемність обумовлена насамперед його уважністю й повагою до неї. Батькові цей чоловік видався чимось небезпечним.

— Можливо, нам не слід заохочувати його залицяння? — сказав він Матері. — Надто він зарозумілий.

Проте на той час було вже запізно втручатися в перебіг подій. Наприкінці зими Сара сказала, що зустрінеться з Колхаусом Уокером у вітальні. Дні промайнули в приготуваннях. Мати дала молодій жінці одну із своїх суконь і допомогла її одягти. Сара зійшла до вітальні чарівна й сором'язлива, з акуратно зачесаним і напомадженим волоссям. Вона сиділа з опущеними очима, а Колхаус Уокер-молодший говорив якісь пусті слова і грав для неї на фортепіано. Тільки тепер, коли вони були поруч, стало очевидним, що він набагато старший від неї. Мати наполягла, щоб усі вони вийшли, і побачення змогло відбутися в інтимній обстановці. Та від цього справа не посунулась. Після побачення Сара здавалася роздратованою і навіть злою. Вона вибачала образи дуже повільно, і її впертість здавалася єдино правильною відповіддю на його наполегливість. Адже Сара ледь не вбила свою новонароджену дитину. І він, і вона ставилися до життя дуже серйозно, були невільниками своїх надій і почувань. І обоє від цього страждали. Молодший Материн Брат розумів це чи не краще, ніж будь-хто інший з їхньої родини. Хоч він розмовляв із Колхаусом Уокером тільки один раз, той справив на нього велике враження. У діях Уокера, в його наполегливості він бачив те, чого бракувало йому самому. Молодший Материн Брат уявляв собі кохання як справжнє захворювання серця, таку саму недугу, як, скажімо, рахіт або запалення легенів. Він сам страждав від цієї хвороби, страж-

дала від неї і Сара, дарма що вона негритянка. Дівчина здавалась йому африканською королевою, яка потрапила в незвичне середовище, навіть деяка її незграбність в іншій країні виглядала б граційністю. І що більше вона опиналася намірам Колхауса Уокера одружитися з нею, то ясніше Молодший Брат розумів, як боляче поранено її серце.

Однієї неділі в березні, коли вітер уже дихав теплом і на гіллі кленів виткнулися коричневі бруньки, Колхаус, як і завжди, під'їхав на своєму блискучому «форді». Вийшов із автомобіля, залишивши мотор працювати на малих обертах. Сусіди дивилися зі своїх дворів, як кремезний чорношкірий чоловік із чорними-чорними очима і чарівна в своїй соромливості Сара, вдягнена в англійську блузку з довгими рукавами, чорну спідницю, жакет та один з материних капелюшків, пройшли під норвезькими кленами і спустилися бетонними сходами на вулицю. Молода жінка несла дитину. Він допоміг їй сісти в автомобіль. Обоє помахали на прощання родині й поїхали вулицями передмістя в напрямку північної околиці. Потім машина спинилася біля обочини, й вони стали дивитись на птаха-кардинала, що низько літав над бурою лежалою землею, а тоді шугнув у височінь і сів на найвищу і найтоншу гілку на дереві. Сьогодні Колхаус Уокер спитав Сару, чи вона вийде за нього заміж, і дівчина погодилась. Поява цієї чудової пари закоханих була великою подією в житті родини, а зіткнення їхніх характерів справило на всіх майже гіпнотичний вплив.

22

Молодший Материн Брат знову почав їздити до Нью-Йорка. Він допізна працював за креслярською дошкою, а тоді квапився на вечірній поїзд. Брат заприятелював з кількома артилерійськими офіцерами, що служили на військовому заводі на розі Лексінгтон-авеню і 34-ї вулиці. Вони скаржились на гвинтівку «спрінгфілд» і показували йому стрілецьку зброю та гранати власної конструкції. Брат подумав, що міг би й сам сконструювати кращу зброю. Він призвичаївся пити з офіцерами, став своєю людиною біля акторських входів деяких бродвейських театрів, прогулювався, як і інші, вулицями, не такий виряджений, як старші чоловіки, й не такий недбало елегантний, як студенти Прінстонського чи Йельського університетів. Проте в очах його світилося стільки надії, що це приваблювало багатьох жінок. Його незмінно серйозний і нещасний вигляд ніби упевнював, що він їх кохає. Жінки мали юнака за поета.

Проте його платні бракувало для такого способу життя. Бродвей бурхав вогнями й розвагами, і людина, яка пов'язувала свою долю з театром, піддавалась його бентежному впливу, мала жити на широку ногу. Молодший Материн Брат навчився знаходити жінок, з якими можна побавитись у ліжку за помірну платню. Для цього варто було тільки вийти до фонтана Бесезда в Центральному парку. Гарної днини жінки тут ходили парами. Дні довшали. Надвечір, у холодних розкішних променях призахідного сонця вони прогулювалися довкола фонтана; тіні лягали на приступки, вода була чорна, бруківка — коричнева й рожева. Він тішив жінок, ставлячись до них серйозно. Був лагідний, і жінки не заперечували проти його дивацтв, що також були посвоєму лагідні. Він міг, скажімо, привести жінку до себе в готель і просидіти в кріслі з одним черевиком у руці, геть забувши про неї. А то й

зовсім не вдавався до любощів, а тільки уважно оглядав її інтимні місця. Пив вино, доки геть утрачав тяму. Обідав по харчівнях, у яких підлога була посипана тирсою.

Часом заходив до винних льохів «Хеллз Кітчен»[1], де сумнівні особи частували всіх спиртним. Вечорами вештався по Манхеттену, пожираючи очима перехожих, зазирав у вікна ресторанів або сидів у готельних фойє; його неспокійні очі сприймали спершу рух і колір, а вже потім обриси об'єкта.

Зрештою він набрів на журнал «Мати Земля», яку видавала Емма Голдман. Редакція містилася на 13-й вулиці в особняку, який нині правив анархістці за резиденцію, бо вона якраз прибула в Нью-Йорк. Молодший Материн Брат часом зупинявся під вуличним ліхтарем і дивився на вікна особняка. Так він робив кілька вечорів поспіль. Одного разу з дверей будинку вийшов чоловік, високий на зріст, з виснаженим обличчям і довгим волоссям, перетнув вулицю і спинився перед Молодшим Материним Братом. «Вечорами холодно,— мовив він,— заходьте, у нас немає таємниць». Вони перейшли вулицю й піднялися сходами.

У будинку давно помітили, як він стовбичить поночі під їхніми вікнами, і прийняли його за поліцейського шпика. До нього зверталися з підкресленою іронією. Запропонували чаю. У приміщенні було багато людей, у капелюхах і пальтах. Раптом у дверях з'явилася Голдман і прикипіла поглядом до Молодшого Брата. «Слава богові! — сказала вона.— Це не поліцейський».— І засміялася. Потім надягла капелюшок і закріпила його заколками. А він затремтів від думки, що вона його впізнає. «Ходімо з нами»,— покликала Голдман.

Трохи згодом Молодший Брат опинився в будинку Купер-Юніон, — поблизу Бауері[2]. В набитій ущерть жаркій залі серед присутніх було багато іноземців. Чоловіки не знімали капелюхів, дарма що були в приміщенні. То були людні смердючі збори, просякнуті запахом часнику і поту, скликані на підтримку мексіканської революції, про яку Молодший Брат досі нічого не знав. Чоловіки, стоячи на лавах, погрожували комусь стиснутими кулаками. Промовці виходили на трибуну один за одним. Виступали не тільки англійською мовою. Перекладу ніхто не вимагав. Чути було погано, але Молодший Брат зрозумів, що мексіканські пеони стихійно повстали проти президента Мексіки Діаса, який ось уже тридцять п'ять років стояв на чолі держави. Повстанцям потрібна була зброя і боєприпаси, бо досі вони здійснювали свої наскоки на урядові війська, на ешелони з продовольством, озброєні палицями й мушкетами, що набивалися з дула. Насамкінець слово взяла Емма Голдман. З усіх ораторів вона промовляла найкраще. Зал завмер, коли вона розповідала про злочини багатих землевласників і жалюгідного тирана Діаса, про гноблення пеонів, злидні, голод і,— що найбільш огидне,— про співробітництво американських промислових фірм з мексіканським урядом. У неї був сильний голос, а коли вона повертала голову й жестикулювала, її окуляри кидали спалахи світла. Він насилу протиснувся поміж людьми, щоб стати ближче до неї. Емма Голдман розповідала про якогось Еммілiано Сапату[3], простого селянина-орендаря з району Морелос, який став революціонером, бо не мав іншого вибору. Як і всі прості селяни, він носив вилинялу куртку і штани,

[1] «Пекельна кухня».
[2] Район Нью-Йорка.
[3] Сапата, Еммілiано (1877—1919) — мексіканський революціонер, командував армією селян-повстанців.

але був оперезаний патронташами — на грудях і поясі. «Товариші! — вигукнула вона,— це не чуже нам вбрання. Чужих земель не існує! Немає мексіканських селян, немає диктатури Діаса! Є одна-єдина боротьба в усьому світі, одне-єдине полум'я свободи, що прагне розвіяти жахливий морок на землі». Залунали оглушливі оплески. Молодший Брат марно вивертав кишені: у нього зовсім не було грошей, і він почувався вкрай ніяково, побачивши, що люди, які стояли з ним поруч, люди, від яких відгонило злиднями, жертвували жмені дрібняків. Промови скінчилися. Емма стояла в оточенні своїх соратників і обожнювачів. Ось вона міцно обняла смаглявого чоловіка в темному костюмі з краваткою й величезному сомбреро. Потім повернулась, і її погляд упав на блондина з залисинами, чия голова ледь витикалась над помостом,— здавалося, то відрубана голова діяча французької революції,— а спрямовані вгору очі палали в екстазі. Емма засміялася.

Молодший Брат сподівався, що вона заговорить з ним, коли скінчиться мітинг, проте всі рушили на прийом, влаштований у редакції журналу «Мати Земля» для тих, хто підтримував мексіканців. І він теж опинився серед представників «сапатистів». У кімнатах, де відбувався прийом, було повно журналістів, представників богеми, поетів, світських жінок. Молодший Брат навіть не усвідомлював, що весь час ходить за Голдман. Він відчайдушно намагався привернути її увагу. Але вона була зайнята з іншими: знайомила присутніх між собою, давала якісь доручення, кожному знаходила співрозмовника, рекомендувала, куди можна було б піти, проблеми, в яких необхідно розібратися, про які треба написати. Він відчував, який він темний у цих справах. Потім вона вийшла на кухню і почала збивати тісто для пирога. «Візьміть ці чашки, — сказала вона Молодшому Братові, — й розставте на столі у великій кімнаті». Він був щасливий, що вона залучила його до кола своїх помічників. У кімнатах будинку стіни були обліплені обкладинками журналу «Мати Земля». Високий чоловік з довгим волоссям, той самий, що запросив був Молодшого Брата піднятися до них, наливав пунш. Він був схожий на шекспірівського героя, якого переслідують невдачі. Його нігті були облямовані чорними дужками бруду. Чоловік пив стільки ж, скільки наливав іншим. Усіх присутніх він вітав, наспівуючи один-два рядки з пісні. Його співрозмовники щиро сміялися. Звали чоловіка Бен Рейтман, з ним жила Голдман. Видно, він побував у якійсь халепі, бо на маківці волосся було вистрижене і голову заліплено пластирем. Перехопивши погляд Молодшого Брата, Рейтман пояснив, що це згадка про Сан-Дієго, куди Емма їздила виступати. Він був разом з нею в ролі менеджера, орендував приміщення для виступів, провадив необхідну підготовку. А вони не хотіли, щоб Емма виступала. Тож одного дня його викрали, відвезли кудись, роздягли, вимазали смолою і викачали в пір'ї. Потім пекли його сигарами і всіляко знущалися. Розповідаючи це, Рейтман спохмурнів з обличчя, усмішка зникла. Його обступили люди. Було чутно, як колотився об стінку чаші ківш для розливання пуншу, затиснутий у нього в руці. Рейтман поглянув на Голдман і якось особливо посміхнувся. «Вони хотіли, щоб моя Емма не виступала ні в Канзас-Сіті, ні в Лос-Анджелесі, ні в Спокані,— сказав.— Але вона виступала. Нам знайома кожна в'язниця. Моя Емма ще буде виступати і в Сан-Дієго». Ківш знову заколотився об стінку чаші. Рейтман засміявся, ніби не вірив, що його рука може так тремтіти.

У цю мить якийсь чоловік проштовхався до столу. «По-твоєму, Рейтмане,— сказав він,— ти ощасливив світ тим, що тебе вимазали в смолі і викачали у пір'ї?» То був невисокий на зріст дебелун, зовсім лисий, в окулярах з товстими скельцями, з великими пухкими губами, дуже хворобливим виглядом і жовтавого кольору шкірою. Виходить, усе зводиться до питання про право Емми виступати, а не до того, що вона повинна говорити. Отже, всі наші зусилля витрачаються на самозахист. Але ж це їхня стратегія, а не наша. Боюся, ти цього не розумієш, Рейтмане. Не випадає пишатися тим, що з тебе познущався якийсь ліберал-злочинець. Адже він може ще й похизуватися своєю перемогою. Двоє чоловіків дивились один на одного. Раптом із кутка кімнати почувся жвавий голос Голдман: «Сашо! — Вона обійшла стіл, утираючи руки фартухом, стала поруч з Рейтманом і обережно забрала в нього черпак. — Сашо, любий, — мовила до чоловіка з хворобливим кольором обличчя, — якби ми могли прищепити отим людям їхні власні ідеали, то, може, згодом нам пощастило б прищепити їм і наші».

Прийом тривав до самого ранку. Молодший Брат, втративши надію привернути Еммину увагу, сів на стару канапу з ослаблими пружинами. За кілька хвилин відчув, що в кімнаті стало тихо. Він підвів голову й побачив Голдман, що сиділа проти нього на стільці. Крім них у кімнаті нікого не було — він був останнім гостем. Молодший Брат відчув, як на очі йому навернулися сльози. «Ви, мабуть, хотіли запитати, чи я вас пам'ятаю, — мовила Емма Голдман. — Звичайно, як би я могла забути. Хіба можна забути те, що тоді сталося, мій дурнику». Великим пальцем вона змахнула сльозу зі щоки Молодшого Брата. «Я не уявляю собі більшої трагедії, — зітхнула Голдман. — Невже це все, що вам потрібно від життя?» Її очі, збільшені лінзами окулярів, пильно дивилися на Молодшого Брата. Вона сиділа, розставивши ноги, тримаючи руки на колінах. «Я не знаю, де вона зараз. Але, якби навіть і знала, що б це вам дало? Припустімо, ви б її повернули? Але ж вона не залишиться з вами довго. Вона знову піде од вас. Хіба ви цього не розумієте?» Він кивнув. «У вас жахливий вигляд, — сказала Голдман. — Що ви з собою робите? Ви, мабуть, не їсте? Не буваєте на свіжому повітрі?» Він похитав головою. «Ви виглядаєте старішим на десять років. Я вам співчуваю. Вам здається, ніби ви заслуговуєте на якесь особливе ставлення, бо втратили любов. Таке трапляється щодня. Припустімо, вона знову погодиться жити з вами. Але ж ви — типовий буржуа і забажаєте одружитися з нею. Ви скалічите одне одного протягом року. На ваших очах вона перетворюватиметься на стару, нудну жінку. Ви перебуватимете у ярмі одне в одного, у тому жахливому стані, який ви сперш сприйняли як любов, і вас єднатиме тільки обідній стіл. Повірте мені, хай краще вже буде так, як є». Молодший Брат плакав. «Ви маєте рацію, — сказав він крізь сльози, — ви, безперечно, маєте рацію». І поцілував їй руку. В Емми була маленька рука, проте пальці здавалися дещо спухлими, шкіра червоною, а суглоби збільшеними. «Я давно вже не згадую про неї, — мовив Молодший Брат. — Просто це була моя мрія». Голдман така відповідь не заспокоїла. «Ви жалієте себе, — сказала вона. — Авжеж, це таке приємне почуття. Але послухайте, що я вам розповім. У цій кімнаті сьогодні ви бачили мого теперішнього коханця і двох колишніх. Ми всі добрі друзі. Дружба — ось що справді довговічне. Спільність ідеалів, повага до людини. Чому ви не цінуєте своєї свободи? Чому вам неодмінно треба прив'язувати себе до когось, щоб жити?»

Молодший Материн Брат сидів з похиленою головою, утупившись у підлогу. Він відчув дотик її пальців до підборіддя. Піднявши голову, побачив обличчя Голдман і Рейтмана. Чоловік безтурботно посміхався, виблискуючи золотим зубом. Вони допитливо й пильно дивилися на Молодшого Брата. «Він нагадує мені Чолгоша[1]», — сказала Голдман. «Він — освічений, буржуа», — заперечив Рейтман. «Але такий самий нещасний, судячи по очах, — додала Голдман. — Такий самий нещасний». Молодший Материн Брат уявив собі, ніби він стоїть серед тих, що бажають потиснути руку Уїльяму Маккінлі. В його обмотаній носовичком руці — пістолет. Маккінлі падає. Кров заливає жилетку президента. Лунають крики.

Коли він уже зібрався йти, Голдман міцно обняла юнака, і той відчув на щоці доторк її губ, напрочуд ніжних. Його переповнила радість. Він ступив крок назад. Затиснута під пахвою література посипалася додолу. Вони сміялися, сидячи навпочіпки й збираючи книжки, які попадали на підлогу.

А ще за годину він стояв між молочними цистернами поїзда, який ішов до Нью-Рошелі, і розмірковував, чи не кинутись йому під колеса. Прислухався до ритмічного, безперервного постукування коліс, яке нагадувало басову партію рега. Виск і скрегіт металу об метал у місці зчеплення двох платформ сприймалися як синкопована партія правої руки. Це був рег самогубства. Юнак тримався за поручні, вслухаючись у цю музику. Вагони двигтіли під ногами. Місяць мчав наввипередки з поїздом, а він стояв на площадці між вагонами, звівши обличчя до неба, ніби світло місяця могло його зігріти.

23

Якось у неділю Колхаус Уокер сказав нареченій «до побачення» і подався на своєму «форді» до Нью-Йорка. Було близько п'ятої години вечора, і тіні від дерев падали на дорогу. Шлях проходив по Файєрхаус-лейн поблизу пожежної дільниці «Емералд Айл Енджін» — команди пожежників-добровольців, відомих барвистою парадною уніформою і своїми дотепними витівками. Щоразу, їдучи цією дорогою, він бачив, як добровольці з «Емералд Айл» плещуть язиками, стоячи під двоповерховим дерев'яним будинком пожежного депо. Коли він проїздив повз них, вони замовкали й довго дивилися йому вслід. Колхаус чудово розумів, що своїм одягом, а надто власним автомобілем дратує багатьох білих, але привчив себе не звертати на це уваги.

Подібні команди пожежників-добровольців у той час утримувались як допоміжні підрозділи міського пожежного департаменту. Існуючи на приватні пожертвування, вони, як правило, не мали моторизованого обладнання. Цього разу, коли негр проїздив повз депо, з воріт неквапно виїхала трійка сірих коней, тягнучи за собою велику парову помпу, якою славилась «Емералд Айл». Коні спинилися посеред дороги, і Колхаус Уокер мусив різко загальмувати.

Слідом за кіньми з депо вийшли двоє добровольців і попрямували до запрягу. Кучер, що сидів на передку, поглядав на негра й роблено позіхав. Усі вони мали на собі голубі робочі сорочки, краватки з нашийних хусток зеленого кольору, темно-сині штани й черевики. Кол-

[1] Чалгош, Леон — убивця президента Уїльяма Маккінлі, анархіст.

хаус Уокер відпустив педаль зчеплення і вийшов, щоб завести авто. Пожежники зачекали, доки він це зробить, а тоді сказали, що це приватна платна дорога і він повинен або сплатити двадцять п'ять доларів за проїзд по ній, або показати документ, який засвідчує, що він постійно проживає в цьому місті. «Це міська дорога. Я їздив нею десятки разів, і ніхто ніколи не казав, що вона платна,— відповів Уокер і сів за кермо».— «Поклич шефа»,— сказав один пожежник іншому. Уокер вирішив здати назад і поїхати іншою дорогою, та, повернувшись на сидінні, побачив, що двоє пожежників вийшли на дорогу позаду автомобіля, тримаючи в руках двадцятифутову драбину. За ними ще двоє з такою самою драбиною. Решта пожежників також повиходили на дорогу, хто з візком, на якому лежали згорнуті шланги, хто з відрами, ломами, гаками та іншим причандаллям для гасіння пожеж. Усе це вони поскладали прямо на дорозі, очевидно, саме на цей час команда призначила прибирання приміщень.

Шеф пожежної команди, на відміну від підлеглих, носив білий військовий картуз, хвацько збитий набакир. До того ж він був трохи старший за інших. Він чемно пояснив Колхаусові, що мито існує незалежно від того, сплачував його хтось раніше чи ні, і, якщо Колхаус його не сплатить зараз, нікуди він не проїде. Обома руками шеф підняв картуза і знову натяг його, аж дашок насунувся на очі. Тепер, щоб бачити, він змушений був задирати підборіддя, і це надавало йому войовничого вигляду. Це був кремезний чолов'яга з дужими руками. Пожежники відверто посміхалися. «Нам потрібні гроші на пожежну машину, — пояснив шеф. — Щоб мати можливість їздити на пожежу, як оце ти їздиш по борделях».

Негр спокійно розмірковував, що йому вчинити. Пожежне депо «Емералд Айл» дивилося вікнами на пустирище, що тяглося за дорогою до самого ставка. Можна було б спробувати з'їхати з дороги на пустир і таким чином об'їхати драбини й візок зі шлангом. Але авто було щільно затиснуте з обох боків, і якби йому навіть пощастило різко викрутити кермо й відтиснути людей, від надто крутого повороту машина могла перекинутись під укіс. Колхаусові й на думку не спадало якось уласкавити пожежників, до чого неодмінно вдався б дехто з його одноплемінників.

На березі ставка бавилося двоє негритянських хлопчаків років десяти-дванадцяти. «А-гей! — покликав їх Колхаус Уокер. — Ходіть-но сюди!» Хлоп'ята слухняно підбігли. Колхаус вимкнув двигун, узяв автомобіль на гальма й зійшов на дорогу. — «Подивіться за машиною, — сказав він хлопчакам. — Коли я повернуся, скажете мені, чи чіпав її хто-небудь».

Музикант звернув за ріг і рушив у напрямку ділової частини міста. Через десять хвилин він знайшов поліцейського, що керував вуличним рухом. Поліцейський вислухав його скаргу й похитав головою. Неквапно видобув з-під сюртука носовичок і висякався. «Ті хлопці не мали на увазі нічого поганого, — озвався він врешті. — Я їх усіх знаю. Вертайтесь до машини, їм, мабуть, уже набридла уся ця витівка». Мабуть, Уокер збагнув, що від поліцейського годі чекати допомоги. Водночас подумав, чи й справді не надто він чутливий до того, що дійсно могло бути жартом. І пішов назад по Файєрхаус-лейн.

Запряжки з помпою на дорозі вже не було. Шлях був вільний. Не побачив Колхаус і нікого з пожежників. Автомобіль стояв у полі

край дороги. Колхаус підійшов і побачив, що його вимазано багном. У зробленому на замовлення тенті фірми «Пантасот» зяяла шестидюймова діра. На задньому сидінні парувала купа свіжого людського лайна.

Він перетнув дорогу й попрямував до пожежного депо. На порозі, склавши на грудях руки, стояв шеф у своєму білому військовому картузі й богемній краватці. «У поліцейському відділенні мені сказали, що в місті немає платних доріг»,— сказав Колхаус Уокер. «Що правда, то правда, — відповів шеф. — Кожен має право їздити цією дорогою, коли йому заманеться». Сонце сідало, і у вікнах пожежного депо загорілося світло. Через скло в дверях негр побачив трійку сірих у стійлах і величезну помпу з нікельованими пластинами і мідними патрубками, яка стояла біля стіни. «Я хочу, щоб ви почистили автомобіль і відшкодували збитки», — мовив Уокер. Шеф засміявся, а з ним і ще кілька його людей, котрі вийшли з приміщення.

У цю мить до пожежного депо під'їхала машина. В ній сиділо двоє поліцейських; одного з них Уокер упізнав — це був той самий регулювальник, до якого він звернувся в місті. Поліцейський вийшов на пустирище, зиркнув на автомобіль і повернувся до пожарні. «Віллі, — звернувся він до шефа пожежників, — це ти чи твої хлопці вчинили неподобство?» — «Зараз я все поясню, — відповів шеф. — Цей чорнопикий, бодай його чорт забрав, поставив свій автомобіль посеред дороги просто перед пожежною станцією. Ми змушені були пересунути його. Адже це небезпечна справа перекрити доступ до пожежного депо, чи не так, хлопці?» Пожежники ствердно кивнули. Старший поліцейський прийняв рішення. Він відвів Колхауса вбік і сказав: «Послухай, зараз ми витягнемо твою таратайку на дорогу і їдь собі, куди тобі треба. Ніякої трагедії не сталося. Згреби лайно з сидіння і забудь цю історію». — «Я їхав «куди мені треба», коли вони мене зупинили, — затявся Колхаус. — Вони напаскудили в моєму автомобілі й порвали тент. Я хочу, щоб вони все вичистили й відшкодували збитки». Тільки тепер поліцейський звернув увагу на незалежну поведінку Колхауса, на його одяг і передусім на те, що той є власником автомобіля. І в ньому почала закипати злість. «Якщо ти негайно не заберешся звідси разом зі своїм автомобілем, — заявив голосно поліцейський, — я оштрафую тебе за виїзд на обочину, перебування в нетверезому стані й бешкет на дорозі».— «Я не п'ю,— заперечив Колхаус.— Я не виїздив на обочину, не псував тент і не випорожнявся в своєму автомобілі. Я вимагаю відшкодування збитків і вибачення». Поліцейський помітив, що шеф пожежників посміхнувся, завваживши його розгубленість, і вирішив, що повинен повестися якнайсуворіше. «Я тебе заарештовую,— сказав він Колхаусові.— Поїдеш зі мною в нашій машині».

Надвечір того самого дня на Броудв'ю-авеню озвався телефон. Дзвонив Колхаус Повідомивши, що він у поліцейській дільниці, й пояснивши, за віщо туди потрапив, Колхаус попросив Батька сплатити заставу, щоб мати змогу вийти ввечері на роботу. Слід віддати належне Батькові, той не став нічого розпитувати, відклавши це на більш слушний час, викликав таксі і, заїхавши до поліцейської дільниці, виписав чек на суму п'ятдесят доларів. Розповідаючи згодом про цей випадок Матері, він висловив своє обурення нечемністю і невдячністю Колхауса, який, вийшовши з дільниці, поквапився на трамвай, кинувши тільки, що поверне гроші.

Колхаус завітав наступного дня ввечері, здивувавши родину тим, що, порушивши звичай, приїхав не в неділю. Він сидів у вітальні, склавши руки на колінах, і розповідав докладно свою пригоду. В його голосі зовсім не відчувалося образи: він повільно й об'єктивно переповідав учорашні події, ніби все сталося не з ним, а з кимось іншим. «Мені дуже прикро, містере Уокер,— сказала Мати,— що у вас склалося враження, ніби вся наша громада — зграя бандитів». — «Ця команда має погану славу, — додав Батько. — Але вони — виняток. Люди в інших добровільних пожежних бригадах з усякого погляду порядні і чесні». Молодший Материн Брат сидів на стільчику для фортепіано, схрестивши ноги. Він нахилився вперед і, здавалося, був цілком поглинутий справою Колхауса. «Де зараз автомобіль? — запитав Молодший Брат. — І що сталося з тими двома хлопчиками? Адже вони ваші свідки». Виявилося, що весь день по обіді піаніст розшукував цих хлопчаків. Проте їхні батьки не схотіли вплутувати дітей у цю справу. «Для тутешніх негрів я чужий,— констатував Колхаус сухо.— Вони хочуть жити спокійно. Що ж до автомобіля, то я більше до нього не підходив і не підійду, доки мені його повернуть таким, яким він був, коли я виїхав учора ввечері з цього будинку».

Протягом усієї розмови Сара з дитиною на руках стояла в коридорі й слухала розповідь, намагаючись не привертати до себе уваги. Вона краще за всіх у домі розуміла, що сталася жахлива подія. Коли Колхаус сказав, що має намір порушити судову справу, Батько порадив йому найняти адвокатів. Існує закон, за яким свідки повинні з'явитися до суду. «А чи є тут кольоровий адвокат?» — спитав Колхаус. «Я цього не знаю, — відповів Батько, — а проте думаю, що кожний юрист, якому дорога справедливість, візьметься за цю справу». Помовчавши хвилину, він додав хрипким голосом: «Я візьму на себе оплату витрат». Колхаус підвівся. «Дуже вам вдячний, але гадаю, в цьому не буде потреби». І поклав на край столу конверт з п'ятдесятьма доларами готівкою. Як Мати дізналася потім, цю суму він узяв з тих грошей, що їх складав на весілля.

Наступного дня Молодший Материн Брат вирішив особисто відвідати місце події й поглянути на автомобіль. Після роботи він поїхав велосипедом на Файєрхаус-Лейн. Автомобіль був понівечений чи то пожежниками, чи ким іншим до невпізнання. «Модель Т» стояла на березі ставка, увіткнувшись радіатором у зарості бур'яну. Передні колеса загрузли в мулі. Фари й лобова шибка були розбиті. Задні колеса спущені. Оббивка здерта, а виготовлений на замовлення пантасотівський тент подерто на клапті.

24

Молодший Материн Брат стояв на березі ставка. Він дуже змінився від того вечора у Емми Голдман; щось його неймовірно гнітило. Але на роботі він дивував усіх своїм завзяттям і жвавістю. Його балакучість межувала з істеричністю. Сидячи за столом, він робив нескінченні креслення для гвинтівок і гранат різноманітних моделей, вимірював якісь мініатюрні площини і щось обраховував, спостерігаючи, як вістря олівця залишає позначки на папері. А коли не міг більше нічим угамувати свою безмежну тугу, починав співати просто так, щоб чути звук. Ось так, докладаючи неймовірних зусиль для самозбереження, вичер-

пуючи себе до знемоги, він намагався втриматись від падіння в безодню свого нещастя. А воно було скрізь. Звідусіль його обступав густий морок. Він задихався від свого нещастя, як від браку повітря. А воно до того ж було таке підступне. Бувало, він прокидався вранці і бачив, як сонце зазирає у вікно, сідав у ліжку і йому здавалося, ніби нещастя зникло, а потім виявлялося, що воно тільки десь заховалося поза його спиною або навіть у самому серці.

Він розумів, що перебуває на межі нервового виснаження, тому став приймати холодний душ і робити фізичні вправи. Придбав велосипед і їздив ним на роботу. Увечері, перш ніж лягти спати, до запаморочення займався гімнастикою.

Мати й Батько, що жили поверхом нижче, чули, як від тих вправ і стрибків двигтів увесь будинок. Вони звикли до подібних дивацтв. Молодший Материн Брат ніколи їм не звірявся, не розповідав про свої почуття чи надії, тож вони й не помітили ніяких особливих змін у його поведінці. Коли в нього не було ніяких планів на вечір, Мати часом просила його посидіти з ними після вечері у вітальні. Він спробував. Чув, як його про щось запитували, чув свої відповіді. Бачив їхні обличчя у цій затхлій вітальні з кріслом-гойдалкою, портретами в рамках і абажурами з торочками і відчував, що не має чим дихати. Він зневажав їх усіх, бо вони здавалися йому самовдоволеними, буденними, бездушними людьми. Одного вечора Батько заходився читати вголос редакційну статтю місцевої газети. Він полюбляв читати іншим усе, що здавалося йому повчальним або гарно написаним. Редакційна стаття називалася «Весняна квакша». «На наших полях і в ставках з'явилася маленька гостя,— читав Батько.— Правду кажучи, вона аніскільки не краща від своїх старших сестер: ропухи й жаби. Але ми кажемо «ласкаво просимо» цій маленькій тваринці й славимо її красу. Адже вона ще до появи шпаків, раніше навіть морозостійкого шафрану, дає нам знати, що прийшла весна». Юнак вискочив з кімнати, відчуваючи, що задихається.

Водночас у його серці зародилася несподівана симпатія до Колхауса і сповнила його почуттям щастя. Стоячи на березі ставка, він вслухався у плюскіт хвиль, що билися об передні крила «Моделі Т». Капот машини був відщепнутий, і, піднявши його, Молодший Материн Брат побачив, що всередині обірвано всі дроти, які вели до двигуна. Сонце сідало, відбиваючи небесну блакить у чорній воді ставка. Хвиля люті прокотилася тілом Молодшого Брата. Він розумів, що це хіба тільки сота частка того, що мав відчувати Колхаус Уокер, і все ж вона виявилася цілющою.

Перш ніж оповісти про наступні події, слід зауважити, що загалом про особу Колхауса Уокера-молодшого відомо дуже мало. Очевидно, він народився в Сент-Луїсі, штат Міссурі. Як і всі молоді люди, захоплювався Скоттом Джопліном та іншими музикантами-земляками, яких знав особисто. Згодом пішов працювати портовим вантажником, щоб мати змогу платити за уроки музики. Про його батьків взагалі нічого не відомо. Одна жінка з Сент-Луїса твердила уперто, ніби вона його розлучена дружина, однак встановити це достеменно так і не пощастило. Важко сказати також, де він навчився своєї вишуканої манери розмовляти і звідки у нього така багата мова. Найімовірніше, проте, що освіту він здобув самотужки.

Його справа тим часом набувала дедалі більшого розголосу; пи-

салося, зокрема, що Колхаус Уокер нібито не вичерпав усіх можливих мирних, юридичних засобів, перш ніж удатися до відновлення справедливості власними силами. Це не зовсім так Він розмовляв з трьома адвокатами, яких порекомендував йому Батько, всі троє відмовились його захищати. Натомість радили відремонтувати автомобіль, доки його остаточно не понівечили, і забути цю прикру пригоду. Усім трьом він наполегливо пояснив, що не має наміру забувати цю справу і хоче подати позов на начальника «Емералд Айл Енджін» та його підлеглих.

Батько також особисто розмовляв по телефону з одним із цих адвокатів, який кілька разів представляв його фірму в комерційних справах. «Невже це таке безнадійне діло?» — спитав його Батько. «Коли його викличуть на суд, — відповів юрист, — можете піти з ним самі. Я там буду зайвий. Коли якийсь негр у нашому місті висуває подібне звинувачення, воно звичайно відхиляється». — «Йому однаково, — наполягав Батько, — чи визнають їх винними, чи ні. Він просто хоче порушити справу». Але тут Батько зрозумів, що адвокат розмовляє ще з кимось у себе в конторі. «Радий бути корисним», — почув він від адвоката, який відразу ж поклав трубку.

Відомо також, що Колхаус Уокер консультувався з гарлемським адвокатом-негром. Дізнавшись, що шеф пожежників «Емералд Айл» Вілл Конклін — зведений брат міського судді і племінник члена Ради округи з Уайт-Плейнса, адвокат з Гарлему пояснив, що існує можливість перевести цю справу під іншу юрисдикцію, але це потребує великих витрат і часу. А наслідок важко передбачити. «У вас є на це гроші?» — спитав він. «Я збираюсь одружуватися», — відповів Колхаус Уокер. «Такий задум дорого коштує, — завважив адвокат. — Я гадаю, обов'язок перед нареченою важливіший від необхідності дістати сатисфакцію за неповажне ставлення з боку білих». Тут Уокер, очевидно, зробив не досить чемне зауваження чорношкірому юристові. Адвокат підхопився з-за столу й попросив клієнта звільнити приміщення. «Я веду справи, за які не дістаю жодного цента, про що ви й гадки не маєте! — закричав він. — Справедливість і законність для наших людей — ось що для мене головне. Та коли ви гадаєте, ніби я піду в суд захищати чорношкірого, через те, що в його автомобілі хтось лишив купу лайна, то ви глибоко помиляєтесь».

Відомо також, що Колхаус спробував вирішити свою справу без допомоги адвоката. Він подав скаргу, але не знав, як зарезервувати час у суді, і чи правильно склав саму скаргу, аби справу могли прийняти до судочинства. На прийомі у чиновника окружної канцелярії йому порадили зайти іншим разом, коли в них буде менше термінових справ. Коли ж він став наполягати, йому сказали, ніби його скарги в теках немає і потрібно кілька тижнів, щоб її розшукати. «Отоді й приходьте»,— відрубав чиновник. Натомість Уокер пішов до поліцейської дільниці, куди він уже звертався і написав нову скаргу. Поліцейські, які в цей час були на службі, дивилися на нього з подивом. Літній поліцейський відвів його вбік і конфіденційно зауважив, що він, мабуть, марно все це робить, оскільки працівники добровільних пожежних компаній не є муніципальними службовцями і під юрисдикцію міської влади не підпадають. Зневага, з якою не було сказано, не лишилася непоміченою, але Уокер цього разу вирішив не сперечатися. Він підписав свою скаргу і, виходячи з дверей, почув у себе за спиною сміх.

Усе це сталося протягом двох-трьох тижнів. Пізніше, коли ім'я Колхауса Уокера стало символом убивств і підпалів, його перші спроби домогтися справедливості відразу забулися. Що ж до нас, то, не забуваючи заподіяної йому образи, ми повинні все-таки відновити в пам'яті все як було, наскільки це, звісно, можливо. Тепер за сімейним обіднім столом розмови точилися переважно про наміри цього дивного гордовитого негра, який напосівся повернути назад свою власність. Здавалося, що все це якесь прикре непорозуміння, що все сталося з його вини, тому що він — негр, бо такий випадок міг статися тільки з негром. Його особа класичного представника своєї раси притягувала загальну увагу, мов магніт. Поки Сара накривала на стіл, Батько зауважив, що було б краще, якби її наречений, поки не пізно, забрав автомбіль і забув про цю лиху пригоду. Молодший Материн Брат відразу наїжився. «Ви говорите як людина, якій ніколи не доводилося відстоювати свої принципи», — проказав він. Батько був настільки обурений цим зауваженням, що не знайшов ані слова у відповідь. А Мати обережно відзначила, що нестримувані почуття ще нікому не йшли на користь. Якийсь невластивий для цієї пори року теплий вітер ворушив віконні фіранки в Єгипетській їдальні. Він був схожий на подих незнаної небезпеки, яка робить ранню весну такою неспокійною порою. Сара випустила з рук тацю, на якій стояло філе з палтуса. Повернувшись на кухню, взяла дитину і, схлипуючи, розповіла Молодшому Материному Братові, як минулої неділі Колхаус сказав, що не одружиться з нею, доки «Модель Т» повернуть йому такою, якою вона була, коли пожежна запряжка перегородила йому дорогу.

25

Ніхто не знав Сариного прізвища та нікому й на думку не спадало спитати її про це. Де народилася, де жила ця знедолена неосвічена чорна дівчина з такою непохитною вірою в людську порядність? За кілька тижнів щастя, відколи вона прийняла пропозицію Колхауса й до тієї миті, коли з'явився перший страх, що весілля не буде, вона так змінилася, що її годі було впізнати. Туга і гнів були патологічною аномалією, яка приховувала її справжню вдачу. Мати схилялась перед Сариною вродою. Вони разом шили її весільну сукню, і Сарині рухи були граційні й гнучкі. У неї була чудова постава, і вона з гордістю поглядала на себе в дзеркало. Сара весело сміялася, радіючи з того, що вона така гарна. Її щастя переходило в молоко, і дитя швидко росло. Хлопчик уже спинався на ніжки, й колиска не була тепер безпечним місцем для нього. Отже, він жив разом з нею, в її кімнаті. Часом вона брала сина на руки й танцювала з ним. Їй було вісімнадцять або дев'ятнадцять років, і вона була цілком задоволена тим, що життєві обставини давали їй надію жити. Як зрозуміла Мати, Сара належала за своїми моральними засадами до тих людей, які не визнають нічого, крім доброти. У ній не було й краплини лукавства, а її поведінка визначалася виключно її почуттями. Якщо вона кохала — то жила коханням, якщо її зраджували — це для неї дорівнювало катастрофі. Такі то були світлі й небезпечні обставини в житті невинного створіння. Хлопчик чимдалі дужче прив'язувався до Сари та її дитини, яку вмів ніжно бавити, Сара саме закінчила шити своє весільне вбрання і тепер приміряла його, щось наспівуючи. Знімаючи білу сукню через голову, вона трохи задер-

ла нижню сорочку й оголила стегна. Помітила уважний відкритий погляд Хлопчика і всміхнулася. Між нею й Молодшим Материним Братом існувало серйозне взаєморозуміння і безмовний союз представників одного покоління. Її майбутній чоловік був набагато старший за неї, у свою чергу, Молодший Материн Брат з огляду на свій вік також тримався в сім'ї дещо ізольовано. Тому він часто приходив до неї в кухню, і там вона йому якось розповіла про намір Колхауса не одружуватись, доки йому не повернуть автомобіль. «Що ж він має намір робити?» — спитав Молодший Материн Брат. «Не знаю», — відповіла Сара. Проте вона вже, очевидно, зрозуміла, що в основі всіх людських принципів лежить насильство.

Наступної неділі Колхаус Уокер не з'явився. Сара повернулася до своєї кімнати, так і не діждавшись його. Батько зрозумів, що становище погіршується, і зауважив, що смішно ставити якийсь автомобіль вище за життя тих, хто тебе оточує. Він вирішив наступного дня поїхати до «Емералд Айл» і поговорити там з людьми, зокрема, з начальником Конкліном. «Про що ти збираєшся з ними говорити?» — спитала Мати. «Спробую переконати їх, що вони мають справу з одним із бізнесменів цього міста, — відповів Батько. — Якщо це не подіє, то дам їм хабара за ремонт і доставку автомобіля до воріт мого дому. Дам їм гроші. Куплю їх». — «Пану Уокерові це не сподобається», — заперечила Мати. «І все ж я маю намір це зробити. Про пояснення подбаємо пізніше. Цей набрід ласий на гроші».

Але перш ніж цей план міг бути здійснений, Сара зважилась на самостійні дії. Сталося так, що саме цього року мали відбутися президентські вибори. До Нью-Рошелі з метою виступу на обіді, який влаштовувала республіканська партія в готелі «Тайдуотер», прибув один з претендентів на мандат республіканців, віце-президент у кабінеті Тафта[1] Джеймс Шерман[2]. Сара дізналася про це з випадково почутої нею розмови, коли Батько обговорював причини, які дозволили б йому не йти на цей обід. Не знаючи практично нічого про державні справи, не розуміючи дріб'язковості домагань Колхауса, Сара вирішила від його імені звернутись до уряду Сполучених Штатів з петицією. Це була спроба, здійснена зі страху й відчаю, породжена її простодушністю. Увечері вона дочекалася, поки її дитина міцно засне, накинула на голову шаль, вийшла з дому, не попередивши нікого з членів сім'ї, і побігла вниз по Норт-авеню. Босоніж. Бігла швидко, мов дитина. Намірилася була пробігти весь шлях до готелю, але їй пощастило сісти в трамвай, що проходив мимо. У вікнах вагона мерехтіли вогні, а вагоновод сердито натиснув на дзвоник, коли Сара перебігла через рейки прямо перед трамваєм. Вона заплатила за проїзд і доїхала до центру міста.

Зривався вечірній вітер, і в темному небі збиралися важкі хмари, провіщаючи грозу. Сара стояла перед входом до готелю серед невеликої групи людей, які чекали прибуття високого гостя. Один за одним під'їжджали автомобілі, з яких виходили поважні особи. Кілька принесених вітром крапель упало на тротуар. Від обочини до дверей готелю був простелений килим. Не тільки поліцейські у білих вечірніх

[1] Тафт, Уїльям (1857—1930). Президент США 1909—1913. Належав до республіканської партії.
[2] Шерман, Джеймс — на президентських виборах 1912 р. балотувався на пост віце-президента США від республіканської партії.

рукавичках, але й підрозділ міліції[1] стояв напоготові, відтручуючи від входу натовп, який чекав прибуття машини віце-президента. Після вбивства президента Маккінлі Теодор Рузвельт[2] увів порядок залучення міліції та агентів таємної служби для охорони президентів і віце-президентів. Цього року Рузвельт вирішив знову з'явитися на політичній арені, щоб створити опозицію своєму давньому другові Тафту[3]. Від демократів балотувався Вільсон[4], від соціалістів — Дебс[5]. Усі чотири кандидати, розпалюючи надії виборців, моталися по країні, як вітер, що порушує спокій безкраїх прерій. Близько тижня тому в Мілуокі й Вісконсін приїздив з виступами Рузвельт. Вийшовши з будинку залізничного вокзалу, він попрямував був до автомобіля повз людей, що зустрічали його. Раптом з натовпу вийшов чоловік і рішуче наставив на нього пістолет. Прогриміли постріли. Одна куля пробила футляр для окулярів, що лежав у нагрудній кишені, продірявила п'ятдесят згорнутих сторінок його виступу й засіла в ребрі. Він був оглушений. Терориста відразу схопили й повалили на землю. Залунали крики. Рузвельт оглянув рану й переконався, що вона не серйозна. Пішов далі й дозволив лікарям обстежити його тільки по тому, як виголосив промову. Проте їдкий дим цієї події все ще витав у головах людей. Причетні до охорони високопоставлених осіб не могли забути замаху на Тедді Рузвельта. А дещо раніше мера Нью-Йорка Уїльяма Дж. Гейнора також поранила куля терориста. Постріли лунали повсюди.

Коли віце-президентів «панхард» підкотив до обочини і з нього вийшов Джім Шерман, залунали вітальні вигуки. Це був обважнілий, уже доволі лисий чоловік з кепським здоров'ям, якому, мабуть, важко було витримати напругу передвиборчої кампанії. Сара прорвалася через кордон і кинулась до віце-президента, вигукуючи:

— Президенте! Президенте! — Вона простягла руку, і її чорна долоня мало не торкнулася урядовця. Він сахнувся, уникаючи дотику. Можливо, цього темного вітряного передгрозового вечора охоронці Шермана сприйняли чорну долоню Сари за зброю. Один з міліціонерів зробив крок уперед і з нещадною послужливістю озброєної людини, яка захищає знаменитість, щосили вдарив Сару в груди прикладом свого «спрінгфілда». Вона впала. Інший охоронець скочив на неї зверху. Віце-президент зник у готелі. Серед цього безладу, під крики присутніх Сару затягли в поліцейський фургон і повезли геть.

Сару протримали в поліції цілу ніч. Вона кашляла кров'ю, і тільки вранці черговому сержантові спало на думку, що вона потребує медичної допомоги. Збиваючи всіх з пантелику, жінка не відповідала на запитання, а тільки дивилася очима, сповненими жаху і болю. Вони вже ладні були визнати її за глухоніму, але хтось все-таки згадав, як вона кричала: «Президенте! Президенте!» — «Що ти там робила? — запитували у неї. — Що ти намірялася зробити?» — Вранці її відвезли до лікарні. День був сірий і похмурий. Віце-президент поїхав, торжества

[1] Військові формування, які використовуються тільки у випадках надзвичайної необхідності. Складаються з громадян, яких періодично скликають на перепідготовку, інструктажі, навчання. У США існують два види міліції: регулярна міліція окремого штату і міліцейський резерв. Регулярна міліція тепер називається Національною гвардією.

[2] Рузвельт, Теодор (1858—1919) — американський державний діяч, президент США у 1901—1909 рр. Належав до республіканської партії.

[3] Напередодні виборів 1912 р. стався розкол республіканської партії. Від неї відокремилася «Прогресивна» партія, яка висунула Т. Рузвельта кандидатом на пост президента.

[4] Вільсон, Вудро (1856—1924) — реакційний американський політичний діяч, президент США 1913 — 1921 рр. від демократичної партії.

[5] Дебс, Юджін (1855—1926) — діяч робітничого руху США. У 1900 р. один з організаторів соціалістичної партії США. Кандидатура Дебса висувалася на президентських виборах 1900, 1904, 1908, 1912, 1920 рр.

закінчилися, вуличні прибиральники підмітали тротуар перед входом до готелю, а звинувачення Сари у замаху замінили на звинувачення в порушенні порядку. Вона лежала в лікарні з переломом грудини й кількох ребер. Удома на Броудв'ю-авеню Матір здивував безперестанний плач дитини. Врешті-решт вона піднялася нагору дізнатися, що сталося. Минуло кілька годин, перш ніж вдалося з'ясувати з допомогою поліцейського офіцера, що Сара перебуває в лікарні. Батько, який приїхав туди прямо з роботи, і Мати знайшли Сару в загальній палаті. Вона спала, чоло її було сухе й гаряче. Бульбашки крові в куточках рота з'являлися й зникали з кожним подихом. Наступного дня в Сари почалося запалення легенів. За кількома фразами, сказаними нею, вони відновили картину того, що сталося. Сара майже не звертала на них уваги і тільки питала про Колхауса. Вони домоглися, щоб її перевели в окрему палату. Не знаючи, де живе Колхаус, зателефонували до «Манхеттен Казино» менеджерові оркестру «Клеф Клаб». У такий спосіб пощастило розшукати Колхауса, й за кілька годин він сидів біля Сариного ліжка.

Мати й Батько чекали за дверима. Коли вони знов зазирнули в палату, Колхаус стояв біля ліжка навколішках. Його голова була похилена, він тримав руку Сари в своїх долонях. Вони зачинили двері, а незабаром почули глухий плач дорослої людини. Мати пішла додому доглянути дитину. Родина була вбита горем. Усім здавалося, ніби вони не можуть зігрітися. Понадягали светри. Молодший Материн Брат запалив камін. Наприкінці тижня Сара померла.

26

У Гарлемі відбувся багатий похорон. Домовина була з бронзи. Катафалк з відділенням для супроводжуючих і відкритою кабіною водія був від П'єрс Ерроу Опера. Обгороджений мідними перилами дах був засипаний квітами. З чотирьох його кутків розліталися чорні стрічки. Машина була так відполірована, що в задніх дверцятах віддзеркалювалась уся вулиця. Все було чорне, навіть небо. Вулиця в'юнилася до крутого обрію. Поруч стояли машини, замовлені на те, щоб відвезти учасників похорону на цвинтар. Жалобний похід складався переважно з музикантів, колег Колхауса по оркестру «Клеф Клаб». То були негри-чоловіки з коротко підстриженим волоссям у наглухо застебнутих темних костюмах з округлими комірцями і чорними краватками. Їхні дружини були вдягнені у довгі до самої землі сукні, крислаті капелюшки та невеличкі хутряні накидки на плечах. Коли присутні розсілися по машинах і зачинили дверцята, а водії зайняли свої місця за кермом, долинули звуки фанфар і на вулиці з'явився відкритий омнібус з духовим оркестром з п'яти осіб у смокінгах, який зайняв своє місце у процесії. Колхаус Уокер заплатив за похорон грішми, які він заощадив був на весілля. Ділянку на поховання Сари він одержав через Асоціацію милосердя негрів-музикантів. Цвинтар був у Брукліні. Кортеж повільно просувався тихими вулицями Гарлему. За ним бігли діти, люди на тротуарах зупинялися й пильно дивились услід. Оркестр грав похоронні мелодії протягом усього шляху процесії, грав, коли машини повільно рухались Бруклінським мостом високо над Іст-Рівер. Пасажири в трамваях, які проїжджали по зовнішніх дорогах мосту, піднімалися зі своїх місць, щоб побачити величну процесію. Світило сонце. З води здійня-

лися чайки. Вони пролетіли між тросами конструкцій і вмостилися на перилах після того, як проїхала остання машина.

27

Весна, весна! Мов божевільний маг, що шпурляє кольорові клапті зі своєї валізи, земля похвалилася спочатку жовтим і білим шафраном, потім диким виноградом і квітками форситій, пелюстками півників, рожевим, білим та зеленим квітом яблуневого дерева, важким бузком і нарцисами. Стоячи на подвір'ї, Дідусь урочисто зустрічав прихід весни. Дихнув легенький вітерець, і з кленів дощем посипалися ніжні зелені бруньки. Вони заплутались у його рідкому сивому волоссі. Він потрусив головою, відчуваючи, що вінок залишився. Хвиля радості охопила його, він підскочив, як у танці, втратив рівновагу і впав, посковзнувшись на підборах. Від удару в нього тріснула тазова кістка, здоров'я його стало підупадати і одужати йому вже не довелося. Проте весна була радісна, і на його обличчі крізь біль можна було побачити усмішку. Навкруги все наливалося життєвою силою, співали птахи. На півночі штату, на фермі державної тюрми у Матівені, Гаррі Кей Тоу, спритно перескочивши через рів, ступив на приступку локомобіля, який чекав на нього. Зачепившись зігнутою рукою за стійку, що підтримувала дах, він вигукнув щось переможно, і машина рушила. Тоу втік до Канади, залишивши по собі хвіст ображених офіціанток і приголомшених hôteliers [1]. Потім викрав і відшмагав якогось хлопця-підлітка, почавши в такий спосіб вирішувати свої проблеми. Врешті-решт перейшов кордон назад. Його помітили в поїзді поблизу Буффало. Тоу кинувся бігти через вагони, хихикаючи й сопучи, коли поліцейські детективи кинулись навздогін. У вагоні-ресторані він рвучко обернувся і пошпурив у переслідувачів срібний кофейник, схопивши його зі столу вражених відвідувачів. Потім видерся на дах і, перестрибуючи по-мавпячому з вагона на вагон, побіг у хвіст поїзда, там зіскочив на оглядову площадку й зупинився з випростаними до сонця руками, ніби чекаючи, коли поліція, увірвавшись через двері, схопить його.

Тоу відмовився назвати ім'я людини, яка допомогла йому втекти. «Уважайте просто, що я Гудіні»,— сказав він. Заповзятливий репортер, належачи до породи фахівців безглуздого й непослідовного жанру новин, який так полюбляли тогочасні газети, вирішив розшукати великого мага і попросити в того пояснення. Гудіні знайшли на цвинтарі в Куїнзі, де він, стоячи навколішки біля могили своєї матері, милувався весною. Він підвів спухле й кумедне обличчя, яке світилося тугою. Репортер крадькома відступив. Повсюди на цвинтарі цвів кизил, і опалі магнолієві пелюстки лежали колами під деревами.

Гудіні був одягнений у чорний шерстяний костюм з надірваним біля плеча рукавом. Минув не один місяць, відколи померла його мати, але щоранку він прокидався з такою свіжою і болючою раною в серці, ніби це сталося минулої ночі. Він анулював кілька ангажементів. Забував голитися. З почервонілими очима, зарослий бородою, у мішкуватому костюмі він нагадував будь-кого, тільки не енергійного мага з світовою славою.

У євреїв є звичай щоразу після відвідин могили залишати на згадку невеликі камінці. На могильному горбку пані Сесілії Вейс було стільки гальки й маленьких камінців, аж вони утворювали щось на

[1] Власники готел'в *(франц.)*

зразок піраміди. Гудіні подумав про те, як вона лежить у домовині під землею, і забажав спочити поряд з нею. Згадав свою спробу врятуватися з домовини і жах, що охопив його, коли він зрозумів, що не зможе цього зробити. Труна мала віко з секретом, проте він не передбачив ваги грунту. Згадав, як колупав землю нігтями, відчуваючи її монументальну вагу, як кричав у її непроникну тишу. Тоді він збагнув, що значить бути похованим у землю, але нині відчував, що це єдине бажане місце для нього. Навіщо йому це життя без його коханої маленької матусі?

Він ненавидів весну. Повітря забивало йому ніс і рот, неначе тверда земля.

У своєму особняку на 113-й вулиці поблизу Ріверсайд-драйв Гудіні порозташовував фотографії матері так, щоб створювати враження її присутності. Одну з них поклав на подушку її ліжка. Збільшене фото, де вона сидить усміхаючись у кріслі, поставив у те саме крісло. На одній фотографії вона в капелюшку й пальті піднімається сходами з вулиці до дверей будинку. Це фото він повісив на дверях зсередини. Однією з найдорожчих для матері речей була музична шкатулка зі скляним віконцем на вічку, що крізь нього можна побачити, як обертається всередині велика луджена платівка. Вона, власне, мала кілька платівок, проте улюбленою була та, що грала «Гаудеамус ігітур» [1], а на звороті — «Колумбію — перлину океану». Гудіні щовечора накручував шкатулку й слухав ті пісні, уявляючи ніби чує материн голос. Він зберіг листи, які вона писала йому протягом останніх років, переклав на англійську мову і віддрукував, щоб можна було їх раз у раз перечитувати, не боячись потерти на порох. А ще він подовгу простоював перед розчиненими дверцятами стінної шафи, вдихаючи пахощі її одягу, що там зберігався.

Старенька занедужала, коли Гудіні був у Європі. Він дуже хотів розповісти їй про свої зустрічі з ерцгерцогом Францом Фердінандом, спадкоємцем Австро-Угорської корони, але не встиг навіть написати їй про це. Коли мати померла, він виклопотав собі документ про звільнення від контрактних зобов'язань і негайно подався кораблем додому. Від зворотної подорожі в його пам'яті не лишилося нічого. Він був просто не при собі від туги. Похорон матері відклали до його повернення. Казали, ніби вона кликала його в останні хвилини, а за мить до смерті її розбив параліч. «Еріху,— стогнала вона.— Еріху, Еріху». Він карався почуттям провини. Його переслідувала думка, що вона мала йому щось сказати, відкрити таємницю, якою діляться тільки перед самісінькою смертю.

Він завжди ставився скептично до окультистів, а також до претензійних заяв спіритів — ясновидців, медіумів тощо, хоча на початку своєї кар'єри, виступаючи в цирку Уелш-Бразерз, штат Пенсільванія, сам використовував легковірність публіки, твердячи, ніби залучає трансцендентні сили для виконання своїх трюків. Із зав'язаними очима він міг описати певну річ, яку тримав у руці хтось із публіки. «Що це таке, пане Гудіні?» — питав асистент, а він угадував. Робилося це завдяки певному коду. Іншим разом він заявляв, ніби може погомоніти з померлим і передавав якому-небудь бідолашному йолопові, чиє ім'я та деякі життєві обставини їм щастило взнати заздалегідь, послання від близької людини, що відійшла на той світ. Одне слово, він знав, що таке спіритичний обман. І міг його розпізнати. Спіритичне шахрайство було дуже

[1] Давня студентська пісня.

поширене в Сполучених Штатах від 1848 року, коли дві сестри Маргарет і Рейт Фокс запросили сусідів послухати таємничі стуки в їхньому будинку в Хайдесвіллі, штат Нью-Йорк. І саме обізнаність у цій справі спонукала його тепер спробувати виявити кого-небудь, хто б дійсно володів даром медіума і міг би сказати, чи справді можливе спілкування з померлими. Гудіні був певен, що зуміє розпізнати й викрити будь-яку підробку. Коли ж виявиться, що таке спілкування можливе, він знатиме, що робити далі, бо над усе хотів побачити маленьку постать своєї матері Сесілії й відчути дотик її рук на власному обличчі. Бувши переконаним, що цього не може бути, він усе ж хотів перевірити кожну найменшу можливість поговорити з нею.

То був час, коли спілкування з померлими не було вже такою привабливою фантазією, як раніше. Америка переживала світанок двадцятого століття як держава парових лопат, локомотивів, аеропланів, двигунів внутрішнього згоряння, телефонів і двадцятип'ятиповерхових будинків. Проте у більшості великих прагматистів країни існував потяг до всяких містичних ідей. Звичайно все робилося тихцем. У певних колах ходили чутки, ніби Пірпонт Морган і Генрі Форд заснували таємне товариство. Гудіні знав, що садівник-чаклун Лютер Бербанк, який схрещував і вирощував гібриди підвищеної врожайності, потай розмовляє з рослинами, вірячи, ніби вони його розуміють. Сам великий Едісон, чоловік, який винайшов двадцяте століття, теоретизував, ніби насичені життєвою силою неподільні частки організмів, які він називав зооспорами, живуть після смерті останніх і ніколи не руйнуються. Гудіні намагався зустрітися з Едісоном, взяти в нього інтерв'ю. Та великий винахідник був надто зайнятий. Він саме працював над якимсь таємним винаходом, і в пресі раз у раз з'влялися суперечливі припущення щодо його суті. В одному з газетних повідомлень твердилося, ніби новий винахід — це щось на зразок вакуумної лампи, за допомогою якої Едісон має намір спілкуватися з душами померлих. Гудіні у відчаї слав Едісону телеграми, благаючи про зустріч. Йому було відмовлено. Він запропонував кошти на проведення досліджень. Знову відмова. І він заприсягся, що винайде свій власний прилад, так само як навчився літати на своєму літаку. Адже все, з чого починав Едісон, бралося зі скарбниці технічних знань, доступних кожному. Гудіні накупив книг і почав вивчати фізику й механіку, принципи дії акумуляторної батареї. Він дав обітницю виявити посмертне життя — якщо воно все-таки існує,— чи то зусиллями медіума-людини, чи то за допомогою медіума-механізму.

Його пристрасне бажання відразу привернуло увагу людей, котрі не відставали від подій. Він зустрівся з чоловіком із Буффало, штат Нью-Йорк, який твердив, ніби якийсь час працював із Стейнмецом — іммігрантом-карликом, геніальним інженером з компанії Дженерал Електрик. «Фізики в усьому світі досліджують хвилі,— сказав він.— За кордоном існує надзвичайно важлива теорія, за якою матерія й енергія — це два стани однієї первісної сили. Я теж дотримуюсь такої думки». Той чоловік був за фахом фізик зі ступенем трансільванського університету. Він твердив, що треба тільки винайти достатньо чутливий прилад, і первісні хвилі, про які досі ніхто нічого не знає, можна буде виявляти й розшифровувати. Гудіні підписав з ним угоду й дав йому дві тисячі доларів за виключне право на його дослідження. Іншу людину, хіміка, він влаштував у підвальному приміщенні свого будинку. Від багатьох людей до нього приходили листи, в яких вони твердили, ніби володіють посередницьким даром і просили для своїх дослідів яку-не-

будь річ, що належала б його матері — брошку або пасмо волосся. Він найняв детективів, щоб перевірити відправників тих листів, що звучали найбільш вірогідно, і пояснив агентам, як розпізнавати спіритичне шахрайство. Розповів їм про слухові трубки й комбіновані зйомки, приховані мегафони для звукозапису, піднімання столів за допомогою блоків. «Навіщо медіуму темна кімната? Коли він вимикає світло, то певно хоче щось приховати»,— пояснював він агентам.

Розгорнувши енергійну діяльність у цьому напрямку, Гудіні вирішив відновити свої циркові трюки. «Я почуваю себе досить упевнено, — сказав він менеджерові. — Як і в старі часи». Замовлення не забарилися. Ті, хто бачили нові виступи Гудіні, говорили, що вони перевершили всі його попередні досягнення. Він викликав на сцену мулярів, котрі будували цегляну стіну десять футів заввишки, яку він потім проходив наскрізь. Він міг примусити зникнути слона натуральної величини одним сплеском у долоні. З його пальців сипалися монети. З вух вилітали голуби. Він зникав з пакувального ящика, який попередньо обстежували кілька глядачів, а потім забивали цвяхами і обв'язували міцним канатом. І то все перед очима зали. Публіка ахала з подиву, коли після всього цього Гудіні вбігав у театр з фойє. А він вистрибував на сцену, його очі, здавалося, сяяли голубими діамантами. Повільно підводив руки, і раптом його ноги відривалися від підлоги й він піднімався над нею на шість дюймів. Жінки часто й важко дихали. А він, знесилений, мішком падав додолу. Чулися недовірливі вигуки, за якими лунали тривалі оплески. Асистенти садовили його на стілець. Гудіні просив склянку вина, щоб поновити сили. Піднімав склянку до світла. Вино робилося безбарвним. Він випивав рідину і склянка зникала з його пальців.

Його виступи були такі напружені, вони справляли таке дивне й моторошне враження на публіку, що інколи батьки сквапно виводили дітей, не дочекавшися кінця вистави. Гудіні цього не помічав. Він доводив себе до стану, який перевищував його фізичні можливості, і міг зробити вісім, а то й десять найскладніших трюків протягом вистави, розрахованої лише на три. Він завжди оголошував свої трюки смертельними, і тепер репортери нью-йоркських газет, сподіваючись, що він перевершить самого себе, супроводили його під час поїздок по всіх концертних залах від «Бруклін-Пентадж» і «Фокс-Юніон-Сіті» аж до театру «Мейн-Стріт» у Нью-Рошелі, де він давав по одній вечірній виставі. Він демонстрував свою відому втечу з молочного бідона, коли його замикали на висячий замок у звичайному бідоні місткістю сорок кварт, якими послуговуються для доставки молока у крамниці. Бідон наповнювали водою. Отже, артист повинен був або вирватися звідти або вмерти. Іншим разом він лягав у подібний до труни скляний ящик, герметичність якого не викликала сумніву, оскільки свічка в ньому згасала майже відразу. А він лежав там іноді по шість хвилин після того. Люди в залі занепокоєно кричали. Жінки заплющували очі й затуляли долонями вуха. Просили асистентів зупинити номер. Нарешті їхні благання задовольняли, й міцно припасоване віко гучно відчинялося. Його витягали з труни тремтячого, вкритого потом. Кожний такий подвиг посилював бажання Гудіні приєднатися до матері. Він умирав і воскресав, знов умирав і воскресав. На одній з вечірніх вистав у Нью-Рошелі жадання власної смерті виявилось у нього настільки очевидно, що публіка стала несамовито репетувати, а місцевий священик підвівся з місця і закричав Гудіні: «Ви небезпечно жартуєте з прокляттям!» Можливо, він

і справді не міг уже відрізнити своє справжнє життя від трюків. У довгому, підперезаному поясом халаті, з мокрим кучерявим волоссям і лискучим від поту обличчям, він був схожий на істоту з іншого світу. «Леді й джентльмени, — насилу проказав він змученим голосом, — пробачте мені, будь ласка». Він саме зібрався розповісти про мистецтво керувати своїм диханням, відоме ще на Стародавньому Сході, яке дозволяло тимчасово припиняти життєдіяльність організму. Хотів пояснити, що його номери видаються набагато небезпечнішими, ніж вони є насправді. Підняв руки, прохаючи тиші. Але нараз пролунав вибух такої сили, що театр аж здригнувся на підмурку і грубі шматки штукатурки посипалися з перекриття на авансцені. Вкрай знервована, очманіла публіка, гадаючи, що то ще один із його диявольських трюків, перелякано кинулася тікати від сцени проходами.

28

Насправді ж вибух стався за дві милі звідти, на західній околиці міста. Вибухнуло пожежне депо «Емералд Айл Енджін»; охоплені полум'ям балки полетіли через дорогу на пустир, осявши небо над Уестчестером. З усіх районів міста та з сусідніх дільниць Пелхема і Маунт-Вернона з'їхалися пожежні команди. Та зарадити чимось біді було годі. На щастя, відстань від дерев'яної будівлі депо до найближчого житла була не менше чверті милі. Так чи інак, а два пожежники добровільної команди опинилися в лікарні, причому один з них дістав такі тяжкі опіки, що навряд чи міг дожити до вечора. Як стало відомо, на дільниці чергувало щонайменше п'ять чоловік. Саме в цей день тижня, в четвер увечері, команда, як завжди, зібралася на партію покера.

На світанку другого дня на місці колишньої пожарні лежало чорне згарище. Місце події відгородили вірьовкою, і поліцейські детективи почали нишпорити в руїнах, відкопуючи тіла загиблих і намагаючись на підставі зібраних доказів встановити, щó було причиною вибуху. Невдовзі стало очевидним, що причиною смерті двох із чотирьох загиблих була не пожежа та вибух, а вогнепальні рани. Пара коней, впряжених у візок з помпою, лежала посеред вулиці, на тому місці, де їх заскочила смерть. З-під уламків витягли сигнальний пристрій, який показував, що сигнал тривоги надійшов з північної околиці міста, хоча тієї ночі пожеж ніде більше не було. Виходячи з цього та кількох інших доказів,— частину їх пощастило зібрати за допомогою судового лікаря з департаменту поліції Нью-Йорка,— було відновлено таку картину: приблизно о 22.30 шестеро членів пожежної команди зібрались у себе в приміщенні пограти в карти, аж тут пролунав сигнал тривоги. Гравці похапцем понадягали чоботи й каски. Швидко вивели коней зі стійла й запрягли в фургон з паровим двигуном. Збруя зі спеціальними защіпками була розроблена компанією «П. А. Зетцер Компані оф Гукорі» з Північної Кароліни. Як і всі пожежні дільниці, «Емералд Айл» пишалася швидкістю, з якою виїздила на виклик. Під казаном завжди горів малий вогонь, тож тиск пари можна було підняти до повного за час, поки агрегат прибуде на місце пожежі. Того вечора команда була, як завжди, на рівні: не минуло й хвилини, як розчинилися двері і кучер, покрикуючи та цвьохкаючи батогом, виїхав на дорогу. Якісь люди стояли на вулиці якраз на шляху фургона з паровою машиною. Вони були озброєні пістолетами і вистрелили з них прямо в морди коням, які на-

ближалися. Двоє коней впали одразу, третій, поранений у шию, позадкував, розбризкуючи дрібним дощем кров по всій вулиці. Кучер запрягу, забитий на смерть, звалився на землю. Двоє пожежників із тих, що сиділи на фургоні, дістали смертельні поранення, а третього розчавила машина, впавши набік, по тому як понесли перелякані коні. Паровий казан перекинувся з гуркотом; який чули поблизькі мешканці, доти вже нажахані гучними пострілами. Топка парової машини розчинилася, й жарини, розсипавшись, підпалили дерев'яне депо. Полум'я швидко поширилося на всю будівлю і спричинило вибух казана. Охоплені полум'ям дерев'яні балки полетіли через дорогу на пустирище. Це сталося саме в ту мить, як Гудіні втратив прихильність своєї аудиторії.

Того вечора родина лягла рано. Спали погано. Темношкірий хлопчик плакав за матір'ю і не брав молока від п'яної годувальниці. Батько почув далекий вибух і, виглянувши у вікно спальні, побачив заграву на небі. Спершу йому спало на думку, що то вибухнув його завод зі складом. Але полум'я бурхало начебто з іншого боку. Тільки вранці він дізнався, де насправді горіло. Пожежа на якийсь час стала єдиною темою розмов у цілому місті. По обіді Батько подався до пожежного депо. Юрби людей тислися до вірьовчаної огорожі. Обійшовши її, Батько спустився до ставка за пустирищем і побачив затоплений каркас «Моделі Т», який то виринав з-під хвиль, то зникав під збриженою гладінню води. Батько пішов додому, хоча було ще рано: щойно пролунав обідній гудок. Мати не могла на нього дивитися. Сиділа, тримаючи дитину на колінах. Її схилена голова й замислена постава викликали в нього спогади про померлу Сару. Тієї миті Батько подумав, чи не втратили вони назавжди контроль над власним життям.

О четвертій годині пробіг хлопчик-газетяр, кинувши на веранду згорнутий номер вечірньої газети. Убивця й підпалювач, як вважали, був негром. Єдиний пожежник, який лишився живим після нападу і тепер лежав у лікарні, описав усе, що бачив, поліції. За його словами, негр загасив на ньому одежу, а потім, аби ніхто не сприйняв його вчинку за вияв милосердя, підняв голову за чуба і почав допитуватись, куди сховався шеф пожежної команди. Конкліну просто поталанило, бо він того вечора не був на дільниці. Лишилося невідомим, звідки негр знав Конкліна та що він мав проти нього.

На одностайну думку фахівців, тут не обійшлося без спільників — подав же хтось фальшивий сигнал тривоги, щоб виманити пожежників з дільниці. Проте у редакційній статті злочин описувався як справа рук одинокого божевільного вбивці. Громадян закликали замикати двері, виявляти пильність і зберігати спокій.

Родина зібралася за обіднім столом. Мати тримала на руках дитину. Не знати чому, їй і на думку не спадало покласти малого. Вона відчувала дотики його крихітних пальчиків на своїй щоці. Нагорі у своїй кімнаті стогнав від болю Дідусь. Цього вечора обіду не подавали: ніхто не хотів їсти. Перед Батьком стояв кришталевий графин з бренді. Він пив уже третю чарку. Відчував, ніби щось застрягло у горлі, якась кістка чи крихта, йому здавалося, ніби ту заваду може усунути тільки бренді. З шухляди письмового столу він дістав свій старий, з часів філіппінської кампанії, армійський пістолет і поклав його на стіл. «Ми переживаємо трагедію, яка не повинна була нас торкнутися, — сказав він дружині. — Не розумію, що це найшло на тебе того дня. В окрузі є необхідні заклади для бідаків. А ти взяла її до себе, не подумавши про

можливі наслідки. Своєю безглуздою жіночою сентиментальністю ти зробила нас усіх своєю жертвою». Мати пильно подивилася на нього. Вона не могла згадати жодного випадку за довгий час їхнього спільного життя, коли б він їй дорікав. Вона знала, що він проситиме в неї пробачення; проте сльози набігли їй на очі і зрештою покотилися по щоках. Її коси розсипалися на пасма, обкрутилися круг вуха. Батько подивився на неї: схожа на дівчинку, вона була зараз дуже вродлива. Він не міг пояснити собі, чому відчуває таку втіху, довівши її до сліз.

Молодший Материн Брат сидів, поклавши лікті на поруччя крісла і підперши голову руками. Його випрямлений вказівний палець був приставлений до скроні. Він дивився на свого шуряка. «То ви хочете знайти його і вбити?» — спитав він. — «Я маю намір захищати свій дім, — сказав Батько. — Тут його дитина. Якщо він зробить помилку і прийде сюди, він матиме справу зі мною». — «Але навіщо йому сюди приходити, — роздратовано сказав Молодший Материн Брат. — Ми не оскверняли його машини». Батько подивився на Матір. «Я змушений піти вранці в поліцію і розповісти, що цей божевільний убивця був гостем у моєму домі і що в нас лишився його байстрюк». — «Гадаю, — сказав Молодший Материн Брат, — що Колхаус Уокер-молодший хотів би, щоб ви розповіли поліції все, що знаєте. Тож можете їм сказати, що він той самий негр-маніяк, чия понівечена машина лежить на дні ставка Файєрхаус. Можете сказати їм, що він той самий дивак, який звертався до поліцейської дільниці зі скаргою на Уїльяма Конкліна та його горлорізів. Можете також сказати їм, що він той самий психічнохворий чорний убивця, який сидів у лікарні біля ліжка жінки, що померла від ран».— «Сподіваюсь, я тебе негаразд зрозумів, — відказав Батько. — Ти що — захищаєш цього дикуна? Але кого він може звинуватити у смерті Сари, крім самого себе? Крім паскудної пихи чорнопикого? Ніщо в світі не може виправдати убивства людей і руйнування власності в такий спосіб!» Брат підхопився так рвучко, аж упав стілець, на якому він сидів. Немовля здригнулося й заплакало. Брат стояв блідий і тремтів. «Я щось не чув подібних надгробних промов на похороні Сари, — сказав він. — Не чув, щоб тоді ви говорили, що смерть і знищення власності не можна вибачити».

На цей час Колхаус Уокер уже сам дав знати про свою причетність до злочину. Як стало відомо, через годину після вибуху він, чи то якийсь інший чорношкірий, залишив однакові листи в редакціях двох місцевих газет. Редактори, порадившися з поліцією, вирішили їх не публікувати. Листи були написані впевненою рукою й розповідали про події, які стали причиною нападу на пожежну дільницю. «Я вимагаю, щоб цього негідника, шефа пожежників-добровольців, віддали на мій власний суд,— говорилося в листі.— Я вимагаю, щоб мені повернули автомобіль, у його попередньому вигляді. Якщо ці умови не будуть виконані, я буду й далі вбивати пожежників і спалювати пожежні дільниці, доки вони існуватимуть. А якщо буде потрібно, то зруйную ціле місто».

Редактори газет і поліція вирішили в інтересах громадського спокою не публікувати цих листів. Одинокий божевільний убивця — це одна проблема. Бунт — це вже щось інше. Поліцейські патрулі нишком прочісували негритянські квартали, збираючи відомості про Колхауса Уокера-молодшого. Те саме робила й поліція сусідніх міст. До поліцейських дільниць надходили повідомлення: то не наш негр. Не наш.

Уранці Батько поїхав трамваєм по Норт-авеню до міста. Широкими кроками рушив до будинку мерії і увійшов у двері як бізнесмен, що користується великою повагою громади. Його діяльність дослідника у свій час широко висвітлювалася газетами. Прапор, що майорів на куполі будинку, був його подарунком місту.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

29

Батько народився і виріс у містечку Уайт-Плейнз, штат Нью-Йорк. Він був одинцем у батьків. Носив у пам'яті згадку про світлі й теплі літні дні, прожиті в Саратога-Спрінгз. Про парк з доріжками, всипаними вологою рінню. Під час прогулянок він, бувало, проходив з матір'ю повз розкішно пофарбовані веранди величезних готелів. Щороку в один і той же день вони поверталися додому. Мати його була квола жінка, і померла, коли йому було чотирнадцять років. Батько навчався у Гротоні, а потім у Гарварді. Він захоплювався німецькою філософією. На другому курсі взимку його навчання припинилося. Під час громадянської війни батько забагатів і відтоді почав марнувати час на нерозсудливі біржові спекуляції. Нині від колишнього багатства не зосталося й сліду. Старий належав до категорії людей, які й за скрутних обставин залишаються оптимістами. Його впевненість зростала з кожною втратою. Банкрутство він зустрів з посмішкою і тріумфом. Він помер раптово, не зневірившись у жодному зі своїх сподівань. Барвистість його характеру виробила в сина протилежну вдачу: він був обачливою, тверезою, працьовитою і хронічно безталанною людиною. Досягши повноліття, сирота вклав кілька успадкованих доларів у піротехнічний бізнес, що належав одному італійцеві. Врешті він сам заволодів тим бізнесом, розширив продаж продукції, придбав фірму по виробництву прапорів і відчув себе респектабельним підприємцем. Він навіть брав участь у забезпеченні армійських замовлень під час філіппінської кампанії. Він пишався своїм життям, проте ніколи не забував, що перш ніж зайнятися бізнесом, навчався у Гарварді. Він прослухав курс лекцій Уїльяма Джеймса [1] з основ сучасної філософії, і дослідження стали його пристрастю: він хотів уникнути того, що великий доктор Джеймс називав почуттям власної неповноцінності.

Тепер Батько щоранку пробуджував і випробовував свою смертну душу. Він хотів упевнити себе, що спалах неприязні до Колхауса Уокера пояснюється не кольором шкіри цього чоловіка, а його залицяннями, які обіцяли йому радощі життя в майбутньому. Тим часом Батько помітив якісь цятки на тильному боці своїх долонь. Іноді ловив себе на тому, що просить співрозмовників повторити вже сказане. Його сечовий міхур постійно вимагав випорожнення. Тіло Матері вже не збуджувало його, а викликало тільки спокійне замилування. Її форми і ніжність захоплювали його, але давно вже не запалювали. Він зауважив, що вона поповнішала в плечах. Своє тривале спільне життя після його повернення з Арктики вони обернули на спокійні товариські стосунки, які, проте, зароджували в Батька враження, ніби справжнє життя проходить повз нього, ніби він є тільки глядачем на якійсь виставі. Йому було огидне її піклування про одруження чорної дівчини. А тепер, коли Сара

[1] Джеймс, Уїльям (1842—1910) — американський психолог і філософ.

померла, він підсвідомо відчував тугу Матері, яка повністю перейшла в піклування про Сариного хлопчика.

Батько розглядав свій візит до поліції як виконання обов'язку, хоча й не був цілком певний справедливості свого вчинку. Можливо, з метою моральної самокомпенсації, він охарактеризував Колхауса як людину миролюбну, що розлютилася через обставини, особисто від неї не залежні. Це був той самий аргумент, що його висунув був удома Молодший Материн Брат. Батько підтвердив опис подій, поданий у листі Колхауса. «Він був піаністом, — сказав Батько, вживаючи форму минулого часу. — Був завжди чемний і коректний у поведінці». Поліцейські похмуро кивнули. Вони хотіли знати, чи може негр знову вчинити напад. Шеф поліції так і сказав: «Знову вчинити напад». Батько відповів, що коли Колхаус визначив собі цю поведінку, він буде її за всяку ціну дотримуватися. Це попередження значною мірою спричинилося до створення системи захисту. Поліцейські патрулі несли варту в усіх пожежних дільницях міста. Встановили нагляд за головними дорогами. У штабі на стіні висіла карта з розташуванням сил. На підставі Батькових свідчень вдалося умовити поліцейський департамент Нью-Йорка призначити детективів для розшуків Колхауса в Гарлемі.

Батько чекав, що поліція стане йому за щось докоряти. Але цього не сталося. Очевидно, їм вигідніше було мати його за своєрідного консультанта в питаннях вдачі злочинця. Вони тільки заохочували його проводити якомога більше часу в штабі, щоб мати напохваті під час планування операції. Стіни поліцейської дільниці десь на рівні людського пояса були поділені лінією на дві половини. Верхня була пофарбована в світло-зелений колір, нижча—в темно-зелений. У кожному кутку стояли плювальниці. Батько погодився приходити сюди в разі необхідності, хоча для його бізнесу це була найгарячіша пора року. Замовлення на ракети, бенгальські вогні, римські свічки, петарди для святкування 4 Липня[1] мали бути виконані вчасно. Він розривався між своїм офісом і поліцією. Йому гидко було зустрічатися в поліцейській дільниці з шефом «Емералд Айл» Віллом Конкліном. Від Конкліна завжди тхнуло віскі, а переживання людини, за якою полюють, надавали його червоному обличчю кольору телятини. Вроджена пиха не заважала йому впадати в малодушність. Його висловлювання під час обговорень були не мудріші від ідеї, що, власне, стала причиною конфлікту. Він закликав поліцію рушити походом на негритянські околиці й вимести всіх чорнопиких раз і назавжди. Поліцейські байдуже вислуховували, а тоді піддражнювали розмовами про його долю. «Знаєш, Віллі,— казали вони, — можливо, нам доведеться віддати тебе в жертву цьому розбійнику. Заради миру в окрузі». Конклін нездатний був розуміти жарти. «Чи ж ми з вами не заодно? — запитав він. — Бог свідок, ви поводили себе жорстоко у церкві святої Катаріни, а тепер ви жорстокі до мене».— «Еге ж,— заперечив начальник поліції,— хтось із твоїх шибайголів заварив цю кашу, а ти, телепень, говориш, що ми заодно. Зачекай-но, спіймаємо цього чорношкірого, він нам розповість, як усе було».

Проте за своєю вдачею й розумовими здібностями, шеф пожежної команди добре вписувався в це оточення. Через скляні двері раз у раз заходили злочинці, юристи, поручителі, поліцейські та безталанні родичі. П'яниць і закутих у кайдани злодіїв втягували за комір. З ними не розмовляли, на них горлали, їм затикали рота лайкою. Конклін був власником вугільного і льодового бізнесу і жив з дружиною і дітьми якраз

[1] Національне свято США — День Незалежності.

проти своєї контори. Батько відразу зрозумів, чого він товчеться без кінця в поліцейській дільниці: щоб почувати себе в безпеці. Звісно, Конклін цього не визнавав. Він хвалькувато говорив про вжиті ним удома застережні заходи. Не покладаючись на приставлених до його хати поліцейських, він поселив у себе вцілілих пожежників з «Емералд Айл», попередньо їх озброївши. «Я не здивуюся, якщо цей чорнопикий нападе й на Вест-Пойнт»,— сказав Конклін.

Батька принижувало товариство цього типа, дарма що Конклін розмовляв з ним зовсім не так, як з поліцейськими, навіть стежив за вимовою, та найбільше дратували Батька зарозумілі претензії на соціальну рівність. «Це трагедія, капітане,— глибокодумно повторював Конклін.— Справжня трагедія». А одного разу навіть поклав руку Батькові на плече. Цей панібратський жест подіяв на того як удар електричного струму.

І все-таки Батько проводив у поліції дедалі більше часу. Йти додому йому не хотілося. Коли ховали жертви пожежі на «Емералд Айл», він пішов послухати надгробні промови. На цвинтарі зібралося півміста. Над натовпом погойдувався величезний мідний хрест. Віллі Конклін лишився в поліцейській дільниці. «Не хочу бути мішенню для пострілу», — пояснив він. Чутки про його поведінку вже котилися по місту. Незабаром повідомлення про те, що нічні убивства на «Емералд Айл» спричинила заподіяна негрові образа, з'явилися у нью-йоркських газетах, де журналістів не обмежували інтереси місцевої торгової палати. «Уорлд» і «Сан» надрукували навіть текст листа Колхауса. Повсюди до Вілла Конкліна почали ставитися з презирством. Його зненавиділи як винуватця подій, що призвели до загибелі людей, якими він командував. Інші зневажали його за те, що, додумавшись, як познущатися з негра, він не спромігся вселити тому страх перед богом.

Тепер щодня неподалік від будинку по вулиці Броудв'ю-авеню стояла машина, а в ній сидів чоловік у котелку. Офіційно Батька про це навіть не попередили, але Матері він сказав, ніби це поліцейський охоронець, якого він сам випрохав для себе. Йому незручно було признатися Матері, що послуга, яку він зробив поліції своїм візитом і інформацією, не звільнила його від цього негласного нагляду. Звичайно, йому хотілося б знати, у чому вони підозрюють його особисто.

Рівно через тиждень після нападу Колхауса на «Емералд Айл», о шостій годині ранку по Рейлроуд-плейс — вузенькій брукованій вулиці Вест-Енду — повільно їхала машина. Напівдорозі стояла муніципальна пожежна дільниця № 2. Під'їхавши до будинку, машина зупинилась, і двоє поліцейських, що стояли, куняючи, біля дверей, вражено сахнулись, угледівши, що з машини вискочило кілька чорношкірих, озброєних дробовиками і гвинтівками. Одному поліцейському стало розуму впасти на землю. Другий стояв, роззявивши рота, і спостерігав, як нападники вишикувались у лінію, наче справжній бойовий взвод, і за сигналом одночасно відкрили вогонь. Першим залпом було вбито поліцейського, який стояв, і вщент розбито шибки дверей пожежної дільниці. Потім один із чорношкірих підбіг до вибитих вікон і вкинув усередину кілька невеликих пакетів.

Чоловік, який наказав відкрити вогонь, підійшов до переляканого поліцейського, що лежав на тротуарі, сунув тому в руку листа і спокійно сказав: «Це має бути надруковано у газетах». Потому приєднався до решти негрів, які вже посідали в машину. Щойно авто від'їхало, пролунали два чи, може, три вибухи, висадивши в повітря двері пожежної дільниці і перетворивши її на пек-

ло. Полум'я швидко перекинулося на сусідній бар і крамницю торговця кавою, який смажив свої суміші для постійних клієнтів прямо на вулиці. Від мішків з кавовими зернами простяглася завіса жовтого диму, залишивши довкола на кілька тижнів пахощі підгорілої кави. Згодом на згарищі відкопали чотири тіла, в яких упізнали міських пожежників. В будинку навпроти колишнього пожежного депо знайшли труп літньої жінки, яка померла, мабуть, від переляку. Машина і карета швидкої допомоги були знищені.

Після цієї події місто охопила справжня паніка. Діти не ходили до школи. На адресу міської адміністрації і Віллі Конкліна лунали образливі вигуки. Делегація пожежників відвідала мерію і зажадала, щоб їх привели до присяги нарівні з поліцейськими і видали зброю для самозахисту. Стурбований мер надіслав губернаторові штату Нью-Йорк телеграму з проханням про допомогу. Повідомлення про другий напад Колхауса були надруковані на перших шпальтах усіх газет країни. З Нью-Йорка прибули юрби репортерів. Шефа поліції звинуватили в тому, що він дозволяє чорному вбивці займатися своєю кривавою справою. Тоді шеф поліції зробив таку заяву кореспондентам, що зібралися у нього в офісі. «Злочинець користується для пересування автомобілем,— сказав він.— Вчиняє напад і зникає бозна-куди. Асоціація керівників поліції штату Нью-Йорк уже кілька років поспіль ухвалює резолюцію, яка вимагає реєстрації автомобілів і водіїв. Якби сьогодні існував такий закон, ми могли б вистежити цю жорстоку людину». Розмовляючи, шеф попихкував сигарою і шукав щось у шухлядах столу. Потім вийшов разом з кореспондентами з кабінету. Наступного дня законопроект про реєстрацію автомобілів було внесено на розгляд законодавчого органу штату. На Батьковій фабриці працювали два негри: один двірником, другий складальником корпусів ракет. У день другої трагедії обидва не вийшли на роботу. У місті їх також ніхто не бачив. Вони залишились удома за замкненими дверима. Тої ночі поліція заарештувала на вулиці кількох білих городян, які мали при собі пістолети й гвинтівки. Губернатор задовольнив прохання мера й надіслав з Нью-Йорка дві роти міліції. Вони прибули наступного ранку й розіпнули свої намети на бейсбольному полі за школою, відразу привернувши увагу дітей. Вийшли спеціальні випуски місцевих газет, і в кожній на видному місці був надрукований другий лист Колхауса, який вимагав: «Перше: віддати на мій власний суд білого байстрюка на ім'я Віллі Конклін. Друге: автомашину «Модель Т» з фірменим верхом повернути мені в її попередньому вигляді. Доки ці вимоги не будуть виконані, пануватимуть закони війни. Колхаус Уокер-Молодший, Президент Тимчасового американського уряду».

Усіх найбільше цікавило, який він на вигляд — Колхаус Уокер. Газети несамовито конкурували, прагнучи дістати фото знеславленого музиканта. Його ніде не було. Репортери брали штурмом офіси оркестру «Клеф Клаб» у Гарлемі. Газета Херста «Амерікен» натомість з тріумфом вмістила портрет Скотта Джопліна. Друзі композитора пригрозили порушити справу, оскільки сам Джоплін був невиліковно хворий і не міг захищати власні інтереси. Редакція була змушена просити вибачення. Нарешті якась газета в Сент-Луїсі вмістила фото, відразу передруковане іншими. Батько визнав його вірогідним. На ньому був зображений молодший Колхаус, який сидів за піаніно у фраку й білій краватці. Тримаючи руки на клавіатурі, він посміхався у камеру. Навколо піаніно групою стояли — гравець на банджо, корнетист, тромбо-

ніст, скрипаль і барабанщик, що перехилився через барабан — усі в білих краватках. Голову Колхауса в газеті було обведено колом. Іронічна усмішка чорношкірого з акуратними вусами, щире й відверте обличчя здалися, мабуть, надто привабливими автору тексту над фото, який промовляв: «Посмішка вбивці, або Щасливі дні Президента тимчасового американського уряду».

Доскіпливість і завзятість представників преси призвели до того, що стало неможливо приховувати роль родини у цій справі. Репортери, спочатку по одному, по двоє, а потім і більшими групами приходили й стукали в двері, а коли їх не впускали, ставали табором під норвезькими кленами. Їм треба було бачити чорношкірого хлопчика, потрібні були деталі з життя Колхауса та його взаємин із Сарою. Вони заглядали у вікна вітальні і, обійшовши будинок, пробували відчинити запори на дверях кухні. Вони жували тютюн, спльовуючи його на землю і гасили підборами цигарки просто в траві. На них були солом'яні канотьє, а в кишенях блокноти. Фотографії будинку з'явились в нью-йоркських газетах. Друкувалися тенденційні оцінки дослідницької діяльності Батька. Довелося поспускати штори на вікнах, хлопчику не дозволяли виходити на вулицю. У будинку було душно, і ночами Батько стогнав уві сні.

Можливо, Мати й стерпіла б усе це, коли б не зайшла мова про переховування в їхній сім'ї сина Колхауса Уокера. Вечорами нескінченна вервечка машин виїжджала на пагорб, і цікаві витягали шиї в надії бодай на мить побачити чиєсь обличчя. Якась офіційна особа з нью-йоркської Ради по влаштуванню побуту дітей висловилася за те, щоб нехрещене байстря було передане до одного з чудових притулків для сиріт, безпритульних і позашлюбних дітей. Після цього Мати тримала дитину в своїй кімнаті, не наважуючись спускатися з нею униз. Коли була чимось зайнята, то доручала синові доглянути за хлопчиком. Вона не марнувала часу на зачіски — ходила цілий день з розпущеними косами. Була не схожа на себе в своїй люті на Батька. «Чому ти не трусонеш калиткою?» Це був натяк на його фінансовий консерватизм,— тема, якої раніше ніколи не торкалися. Вони завжди жили гірше, ніж могли собі дозволити. Батько був уражений цим закидом, проте знайшов куховарку і пралю, яка мала ще й доглядати за будинком. Обидві оселилися разом з ними. Найняв також чоловіка на тимчасову роботу садівника і помістив його в кімнатах над гаражем. У Дідуся вже була штатна сиділка, яка доглядала його вдень. Будинок перебував у стані облоги, і в ньому панувала метушня, як в оточеному таборі під час війни. На хлопця раз у раз гримали, щоб не плутався під ногами. Він з подивом спостерігав, як Мати міряла кроками кімнату, склавши на грудях руки; її розпущені коси висіли, мало не затуляючи обличчя. Вона справляла враження виснаженої людини, її завжди округле підборіддя, здавалося тепер маленьким і навіть загостреним.

Несподівана криза робила їхнє життя якимсь бездушним. Батько завжди був певен, що над їхньою родиною сяє якась особлива зоря. Нині він відчував, як вона згасає. Почувався отупілим і вичерпаним, беззахисним перед усім, що можуть заподіяти обставини. Тепер панував Колхаус. А Батько ж був колись і в Арктиці, і в Африці, й на Філіппінах. Мандрував далеко на Захід. Невже все, що відбувається тепер, означає тільки дедалі більшу суперечність між світом і його розумом? Кожний, про кого він думав, сидячи в своєму кабінеті, навіть Дідусь, поставав перед ним з точки зору його несправджених сподівань.

Він ставився до Дідуся з гордовитою чемністю, як ставляться до старих задовго до того, як вони насправді постаріють. Молодшого Материного Брата він зовсім відцурався. Що ж до дружини, то відчував, як низько впав у її очах: мовляв, дослідник без душі, який потрапив у пастку забобонів рідного батька. Він ставав дедалі подібніший до нього, такий самий сухий і байдужий до всього, з божевільними спалахами в кутиках очей. Але чому воно все так складається?

Найбільше він себе засуджував за неувагу до рідного сина, за те, що ніколи не розмовляв з хлопцем, не напрошувався зі своїм товариством. Був певен, що самою своєю присутністю в житті дитини створює зразок для наслідування. Яка зарозумілість, яка дурість з його боку, адже сам він усе життя намагався бути несхожим на свого батька. Це відкриття так його вразило, що він відразу кинувся шукати хлопчика і знайшов сина в його кімнаті, де той, сидячи на підлозі, читав у вечірній газеті репортаж про успішну гру нью-йоркської бейсбольної команди, яку блискуче тренував Джон Джей Макгроу. «Ти б хотів побачити гру цієї команди?» — запитав Батько. Хлопчик підвів здивовані очі. «Я саме думав про це», — відповів він. Батько зайшов до Матері. «Завтра,— оголосив він,— я поведу хлопчика дивитися бейсбольну зустріч». Він промовив це з такою упевненістю в своїй правоті, аж вона забарилася з відповіддю, не встигла сказати, що він просто йолоп. Коли ж Батько вийшов з кімнати, вона щиро здивувалася, що тільки це і спало їй на думку. Як далеко це було від будь-якого почуття кохання.

30

Наступного дня, коли Батько й син вийшли з будинку і попрямували до станції на Квейкер-Рідж-роуд, за ними ув'язалися двоє репортерів. «Ми зібралися на матч з участю «Джайантс»,—пояснив їм Батько.— Це все, що я можу сказати». «А хто сьогодні на подачі?» — спитав один з репортерів. «Руб Маркард,— відповів хлопчик.— Він чудово грав у останніх трьох зустрічах».

Щойно вони підійшли до Квейкер-Рідж, як прибув поїзд. Ця лінія називалася «Нью-Йорк — Вестчестер — Бостон». Насправді ж до Бостона вона не вела і навіть не доходила до центру Нью-Йорка. Проте вони зручно доїхали до Бронксу, вийшли на 155-й вулиці, біля зупинки трамвайної лінії, що тягнеться через усе місто і перетинає річку Гарлем, доходячи аж до майданчиків для гри в поло на Куган-Блафф.

Стояв чудовий день. Великі білі хмари швидко линули в прозорому голубому небі. Проїжджаючи через міст, вони звернули увагу на велетенські дерева, що височіли на крутому березі поблизу дерев'яних трибун. На деревах, які стояли без листя навіть у цю пору року, мов гірлянди чорних квітів, сиділи люди в котелках, котрі, щоб не платити за вхід у парк, спостерігали за грою, гойдаючись на гілках. Батько відчув хвилювання хлопчика, зраділого, що вирвався за межі Нью-Рошелі. Наблизившись до парку, вони побачили нескінченний людський потік, що линув сходами з надземної залізниці; під'їжджали екіпажі, вивантажуючи пасажирів, розносщики газет торгували програмками гри, скрізь на вулиці відчувалася присутність грубої сили. Ревли клаксони. Від'їжджали помережані сонцем вагони надземки. Батько купив дорогий п'ятдесятицентовий вхідний квиток, доплатив за ложу, і вони увійшли в

парк. Їхні місця були позаду першої «бази» в нижньому ярусі і тільки на одній чи двох подачах їм доведеться захищати очі від сонця.

Гравці «Джайантс» були вдягнені в свою мішкувату білу форму з чорними смугами. Менеджер Макгроу був у грубому чорному вовняному джемпері з літерами «NY» на лівому рукаві. Він був низький на зріст і мав задерикуватий вигляд. Як і в гравців його команди, на ньому були гетри з широкими горизонтальними смугами і маленький картуз з гудзиком на маківці. Суперниками «Джайантс» були цього разу «Бостон Брейвз». Їхні темно-сині фланелеві костюми із стоячими комірцями були застебнуті до шиї. Свіжий вітер здував з поля пилюку. Гра почалась, і Батько майже відразу пошкодував, що обрав ці місця. Тут було добре чути кожну лайку гравців. Команда, що тримала оборону, вигукувала непристойності на адресу своїх суперників. Сам Макгроу — «батько» і керівник команди — стояв на третій «базі», вибухаючи вишуканими тирадами, пересипаними найбруднішими епітетами. Його скрипуче каркання лунало на весь парк. Глядачі, здавалося, заохочували такий вияв почуттів. Зустріч проходила напружено: вперед виривалася то одна, то інша команда. Гравець «Бостон Брейвз», пірнувши в другу «базу», звалив з ніг захисника «Джайантс». Заревівши не своїм голосом, той зашкутильгав, закрутився на одному місці, крізь гетри в нього рясно виступила кров. Гравці обох команд повискакували зі своїх бліндажів, і на кілька хвилин гра зупинилася, поки вони гамселили один одного, качаючись у пилюці, а натовп підбадьорливо ревів. Після однієї чи двох подач по цій бійці пітчер [1] Маркард, мабуть, втратив контроль над собою і так шпурнув м'яч, що аж звалив з ніг бостонського бетсмена [2]. Хлопець підхопився й побіг до Маркарда, розмахуючи битою. Знову бліндажі спорожніли, й гравці зчепилися в бійці, посипалися удари, в повітря знялися хмари пилюки. Цього разу до бійки прилучилася й публіка, шпурляючи на поле пляшки з-під содової. Батько подивився у програмку. За «Джайантс», крім інших, грали Меркл, Дойл, Мейерз, Снодграс і Герцог. Предметом гордості бостонців був гравець на ймення Кролик Маронвіль — шортстоп [3], котрий ходив по своїй позиції, низько зігнувшись, по-мавпячому дістаючи довгими руками до трави. Першого захисника звали Різник Шмідт, серед гравців були також Кокрехен, Моран, Гесс, Рудольф, було, отже, ясно, що в професійний бейсбол грають іммігранти. Коли гра відновилася, Батько пильніше придивився до бетсменів і переконався, що всі вони були з заводів і ферм. Про це свідчили грубі риси обличчя, великі, як лопухи, вуха, засмаглі м'язисті руки, випнуті від тютюнової жуйки щоки і до останку поглинутий грою інтелект. Великі рукавички-ловушки польових гравців робили їх схожими на недбало вдягнутих клоунів. Суха пилюка, бейсбольного майданчика була рясно поплямована харкотинням, що промовисто доводило неспроможність усіх тих кампаній, які проводить Антиплювальна ліга. У команді бостонців був хлопчик, який збирав бити й відносив їх на заміну до бліндажів. На ньому була та сама форма, що й на інших гравцях, тільки менша розміром. Добре придивившись, можна було побачити, що це не хлопчик, а дорослий карлик. Свої вигуки й дотепи він виспівував сопрано. Більшість гравців, виходячи на удар, торкалися рукою його голови, і цей жест, здавалося, йому подобався. Як зрозумів Батько, це було чимось на зразок ритуалу. У «Джай-

[1] У бейсболі гравець, який подає м'яч.
[2] Гравець, який відбиває м'яч битою.
[3] Гравець між другою й третьою «базою».

антс» карлика не було, а був чудний худорлявий косоокий чоловік у погано підігнаній формі, який млявими рухами копіював гру: подавав уявні м'ячі майже одночасно зі справжніми подачами, розмахував рукою, описуючи повне коло, як вітрякове крило. Тепер Батько стежив за грою менше, ніж за цим нещасним створінням — чоловічок був схожий на блазня. Коли гра ставала нудною, натовп переключав свою увагу на нього, чулися схвальні вигуки, аплодували його фіглярству. Безперечно, він, як і бостонський карлик, правив команді за талісман. Звали його Чарльз Віктор Фауст.

Батько згадав, як грали в бейсбол у Гарварді двадцять років тому, коли гравці називали один одного «Містер» і вели спортивну боротьбу з захватом, але в цілком пристойній формі, перед аудиторією, яка рідко нараховувала більше сотні чоловік і складалася виключно з колег. Його схвилювали ці спогади. Він завжди зараховував себе до категорії прогресивних людей. Вірив у досконалість республіки. Вважав, що немає причин відмовляти неграм у праві і спроможності — хай під належним керівництвом — користуватися усіма досягненнями людства. Він не вірив у аристократію, за винятком сильних і далекоглядних індивідуальностей. Був певен, що банкрутство його батька мало свою користь, бо врятувало сина, тобто його самого, від некритичного прийняття забобонів свого класу. Але повітря в цьому парку все-таки тхнуло, як у задній кімнаті пивниці. Сигарний дим, осяяний скісними променями полуденного сонця, виразно окреслював містку чашу стадіону, в якій сидів і він, придушений смердючим повітрям, оглушуваний хором з десяти тисяч горлянок, що лящав у вухах вигуками похвал і образ.

За межами центрального поля над дешевими місцями просто неба стояло велике табло, що показувало число аутів, подач, ударів, ранів [1]. Якийсь чоловік ходив по підмостках і вивішував відповідні таблички з результатами подій на майданчику. Батько глибше опустився у крісло. День тягся повільно, і його переслідувала ілюзія, що бачене ним — не бейсбол, а складний образ його власних проблем, що виражався у йому одному зрозумілій ясності закодованих цифр, які видно було здаля...

Він обернувся до сина. «Що тобі подобається у цій грі?» — спитав. Хлопчик, не відводячи погляду від поля, сказав: «Те ж саме повторюється знову і знову. Пітчер кидає м'яч так, щоб обдурити бетсмена, щоб той подумав, ніби зможе його відбити».— «Але інколи бетсмену таки вдається його відбити»,— промовив Батько.— «Тоді в дурнях залишається пітчер»,— відказав хлопчик. Саме в цей час пітчер з Бостона, Хаб Пердью, зробив подачу, яку бетсмен з Нью-Йорка відбив. М'яч злетів угору по високій крутій дузі й ніби завис у найвищій точці своєї траєкторії. Батько відразу збагнув, що м'яч падає просто на них. Хлопчик підскочив, випроставши вгору руки, й позаду залунали схвальні вигуки, коли в його долонях опинилася шкіряна куля. На одну мить усі в парку глянули в їхній бік. Потім блазень з хворими очима, який удавав із себе гравця, підійшов до паркану проти них і витріщив на хлопчика очі — його руки сіпалися в рукавах мішкуватої фланелевої сорочки. Його капелюх був безглуздо малий для його надмірно великої голови. Хлопчик простягнув м'яча, і той обережно, майже з нормальною усмішкою, взяв його в руки.

[1] Одиниця рахунку у бейсболі.

Наприкінці цього сезону, коли «Джайантс» уже забезпечили собі перемогу і були в безтурботному настрої, Чарльзу Віктору Фаусту в якійсь грі дали зробити одну подачу. На одну мить, ілюзія, що він — гравець екстра-ліги, стала дійсністю. Та незабаром усім набридло морочитися з ним, і менеджер Макгроу перестав вважати його знаменням удачі. Форму в бідолахи забрали, а самого безцеремонно викинули геть. Через кілька місяців він помер у притулку для божевільних.

31

Наприкінці бейсбольної зустрічі Батька охопила тривога. Він подумав, що нерозумно вчинив, залишивши дружину саму вдома. Коли вони виходили з парку, гнані людським потоком, син узяв його за руку. Батько відчув незвичайне зворушення. У трамваї він обійняв хлопчика за плечі. Приїхавши до Нью-Рошелі, вони заквапилися додому і вже у дверях голосно вигукнули «хелло!» Уперше за багато днів Батько почувався самим собою. З покоїв з'явилася добре вдягнена Мати. Старанно зачесане волосся й усміхнене обличчя робили її елегантною. Вона обняла Батька й мовила: «А я хочу тобі щось показати. Ти тільки подивись!» — обличчя її сяяло. Вона відступила вбік, і Батько побачив Сариного малюка в нічній сорочці, який ішов по кімнаті, тримаючись за руку покоївки. Ступав непевною ходою, чіпляючись за спідницю, випростувався й переможно поглядав на Батька. Усі сміялися. «Не можемо його втримати,— сказала Мати.— Хоче повсюди ходити».

Батьків син став на коліна, випроставши перед себе руки, і малий, вивільнивши руку в покоївки, хитаючись попрямував до нього, поступово набираючи швидкість, випереджаючи свою нестійкість, і врешті радісно впав хлопчикові на груди.

Цілий вечір у будинку панувала якась нічим не затьмарена безтурботність. Батько й Мати в тиші її кімнати до півночі обговорювали свої клопоти. Колхаус якийсь час ще зможе уникати арешту. В цьому випадку суспільство цуратиметься їх чимдалі більше. Деякі Материні знайомі вже певним чином прореагували на славу, здобуту родиною. Мати жахалася зловмисних, жорстоких дій мстивих властей, які могли забрати Сарину дитину. Батько не відкидав такої можливості. Проте цього разу вони розмовляли спокійно і цілком володіли собою, тож не виникало потреби у фальшивих запевненнях чи лицемірних виявах оптимізму, якого жоден з них не відчував. Батько сказав, що не дозволить властям використати дитину, аби примусити Колхауса здатися. «Для цього нам треба втекти»,— підсумував він. «Але як? — спитала Мати.— Мій батько хворий, навчання в школі не закінчилось, і ми щойно найняли домашню прислугу». Перелічуючи ці проблеми, вона загинала пальці лівої руки вказівним пальцем правої. Отже, думала те саме, і Батько відчув, що вона з довірою чекає його рішення. Він порадив їй покластися у всьому на нього. Його готовність узяти на себе відповідальність викликала в неї тепле почуття вдячності. Ця розмова нагадала їм, що вони все-таки давні друзі. Ніч вони провели разом. В обіймах вона всіляко заохочувала Батька, доводячи щирість своїх бажань. І він уперше за багато місяців відчув, що вона оцінила його як чоловіка. Усі проблеми мало розв'язати місто Атлантік-Сіті. Батько знайшов там чудовий готель «Брейкерз», в якому номер з видом на океан коштував навіть менше, ніж можна було сподіватися: пояс-

нювалося це тим, що сезон тільки-но починався. До узбережжя Південного Джерсі можна дістатися залізницею за кілька годин. Це не близько, але й не так уже далеко, тож він зміг би у неділю ввечері повертатися додому, якби цього вимагали невідкладні справи. Зміна повітря усім мала піти на користь. Дідусів лікар, що зробив йому ортопедичну операцію, скріпивши зламану стегнову кістку за допомогою металевої скаби, порадив, щоб старий якомога більше рухався на милицях або ж принаймні сидів у кріслі, бо відпочинок у ліжку — то найбільша небезпека в його віці. Хлопчикові доведеться, щоправда, залишити школу раніше, але, коли взяти до уваги його успіхи в навчанні, то це не така вже велика буде втрата. Вони вирішили понакривати меблі і замкнути житлові кімнати, проте прислуга залишиться у домі на той випадок, якщо Батько наїжджатиме до Нью-Рошелі. Економка ж поїде з Матір'ю на узбережжя. Ця флегматична, сумлінна негритянка, крім усього, буде прекрасним, хоча й неправдивим поясненням перебування з ними чорношкірої дитини.

Виробивши цей план, родина стала готуватися до від'їзду. Вони зберігали радісний настрій, який, проте, набував відтінку істеричності з огляду на дальше ускладнення становища. Новий начальник поліції, відставний інспектор нью-йоркського департаменту вбивств, запропонував свою систему розслідування. У перший день перебування на новій службі він сказав кореспондентам, що речовина, використана для вибуху на пожежній дільниці № 2, а саме, суміш піроксиліну й гримучої ртуті, надто складна, щоб її міг виготовити піаніст Колхаус, а не справжній фахівець. Крім того, звідки в негра можуть бути гроші на автомобіль, який використовується під час нападів, а також на оплату банди озброєних чорношкірих, яких, судячи з усього, принадили тільки гроші. Він повинен платити спільникам. Де ж він бере гроші? Де переховується після своїх божевільних нападів на це мирне місто. Я знаю з півдесятка «червоних», яких із задоволенням заарештував би. Присягаюсь, що здобуду відповідь бодай на деякі мої запитання.

Його слова швидко розійшлися по місту, а натяки на можливу змову радикалів справили негативне враження на збуджених мешканців. Міліція патрулювала вулиці. Мали місце кілька випадків жорстокого поводження з неграми, яких зустріли за межами їхніх кварталів. Містом прокотилася хвиля фальшивих викликів на пожежу. На кожен виклик виїздила машина в супроводі поліцейської охорони, за якою рухався кортеж автомобілів з журналістами. Репортери сновигали повсюди. Разом з кінною поліцією й поліцейськими у фургонах, яких було легко помітити, вони викликали у городян болюче відчуття власної значущості, яке постійно зростало. У церквах на недільних ранкових відправах ще ніколи не збиралося стільки людей. Приймальні лікарень реєстрували більше, ніж звичайно, жертв побутових нещасних випадків. Люди обпікалися, порізувалися, падали, спотикаючись на килимах і на сходах. Кілька чоловіків були доставлені з вогнепальними ранами, які вони дістали, чистячи й налаштовуючи стару зброю.

Здавалося, преса перехопила ініціативу в представників влади в усьому, що стосувалося виконання вимог, висунутих у листах Колхауса. Можливо, для того, щоб зробити фотографії, кілька газет вирішили спільними зусиллями дістати «Модель Т» із ставка Файєрхаус. На місце приставили кран і витягли з води жахливі останки автомобіля: з покришок і капота струмувала вода упереміш із мулом. Машину поставили на березі для загального огляду.

Це привело власті у замішання. «Форд» стояв як речовий доказ образи, заподіяної негрові. Зіпсований водою й понівечений, він викликав почуття жалю у кожного, хто поважав техніку і цінував її можливості. Після опублікування фотографії машини в газетах до ставка посунули юрби народу, і поліція змушена була огородити це місце. Відчуваючи, що вони ніби стали в чомусь на шлях компромісу, мер і члени муніципалітету висунули нові звинувачення на адресу божевільного чорношкірого, заявивши, що вести з ним будь-які переговори та ставити будь-які вимоги, окрім однієї — здатися в руки правосуддя, означає заохочувати всіх зрадників і радикалів, усіх чорних в країні зневажати закон і плювати на американський прапор.

Якби навіть громадськість і виступила в той час за переговори, до чого ніхто, зрештою — навіть представники преси — не закликав, вони однаково були б неможливі, оскільки не існувало ніяких контактів з убивцею. Колхаус не повідомив, скільки часу він подарував поліції до наступного нападу. До того ж існувала думка, висловлена одним психіатром, найнятим нью-йоркською газетою «Уорлд», що другий лист за підписом «Колхаус Уокер, Президент Тимчасового американського уряду» у порівнянні з першим свідчить про дальше погіршання психічного стану вбивці і що вести переговори з людиною, яка страждає нападами прогресуючого маніакального божевілля, було б трагічною помилкою.

Врешті-решт, пошуками практичніших шляхів розв'язання цієї проблеми зайнялися самі мешканці Нью-Рошелі. З усіх околиць від представників усіх прошарків лунали вимоги, щоб Віллі Конклін залишив місто. Розгнівані городяни навіть самі зверталися до Конкліна. Він приніс у поліцію кілька анонімних листів, знайдених у поштовій скриньці, в яких говорилося, що, коли він не забереться геть з Нью-Рошелі, то вони, автори листів, самі зроблять за Колхауса Уокера роботу. Конклін, звісно, помилився,— і то не вперше,— показавши властям листи. Вони не тільки не викликали симпатії чи співчуття до нього, як він сподівався, а навпаки — переконали владу в слушності громадської думки. Сам Конклін не міг, звичайно, навіть припустити, що хтось із білих може ставитись до нього інакше, ніж з глибоким захопленням. Що нижче падала його популярність, то жалюгіднішим ставало його збентеження. Цей плюгавець не розумів, що його виїзд з Нью-Рошелі міг би не лише розрядити атмосферу, але й урятувати йому життя. Він почувався жертвою тих, кого він називав негритянськими сутенерами, дарма, що ними тепер можна було назвати майже все населення міста. Зрештою він допився до повного отупіння і, блаженно усміхаючись, мовчки спостерігав, як його дружина з допомогою знайомих готує речі до від'їзду.

Виходило, отже, що нікому так і не вдалося взяти становище під свій контроль: міські органи влади, поліція, міліція штату й населення — усі знервовані й невпевнені,— відчували свою уразливість перед чорношкірим партизаном. У цій ситуації дві події, які певною мірою сталися з ініціативи громадськості, свідчили про своєрідне визнання вимог Колхауса: першою було підняття зі ставка автомашини «Модель Т», що провіщало можливість якихось переговорів, другою — втеча родини Конкліна в Нью-Йорк, про що Колхаус, коли він перебував у Нью-Рошелі, міг дізнатися з газет, які вмістили відповідне повідомлення під найбільшими за всю свою історію заголовками. Зовні не було зроблено ніяких поступок, вулиці, як і раніше, патрулювалися військо-

вими і напіввійськовими підрозділами. Проте насправді становище кардинально змінилося. «Нехай він тепер спробує спалити весь Нью-Йорк,— говорилося в одній редакційній статті.— Або визнає принцип, за яким, кожен, хто бере закон у власні руки, протиставляє себе всім цивілізованим людям і принижує ту справедливість, за яку бореться».

Тим часом від'їзд Батькової родини стався без зайвого галасу і не привернув уваги преси. Батько уклав контракт з «Рейлвей експресс» на перевезення багажу: двох однакових плетених скринь, які він купив спеціально для цієї подорожі; просторої шафи для верхнього одягу; оббитої міддю солдатської скриньки і кількох валіз та коробок на капелюхи. Вони виїхали з Нью-Рошелі поїздом на світанку нового дня. Того самого ранку, але трохи пізніше, на вокзалі Пенсільванія-стейшн у Нью-Йорку вони пересіли на поїзд, що вирушав до Атлантік-Сіті. Цей вокзал проектувала фірма Стенфорда Уайта і Чарльза Маккіма. Його камінний фасад з колонами на зразок римських лазень Каракалли займав територію від 31-ої до 33-ої вулиці і від 7-ої до 8-ої авеню. Носії котили Дідусеве крісло-гойдалку. Мати була в білому вбранні. Праля тримала Сарину дитину. Вокзал був такий великий, що голоси людей у залі чекання були схожі на шепіт. Хлопчик задивився на склепіння з хвилястих скляних куполів зеленого кольору і арок, які підтримувались сталевими фермами і сталевими ж колонами, схожими на голки. Світло сіялося крізь дах дрібнесенькими кришталиками пилу. Підійшовши до скупчення поїздів, він поглянув праворуч і ліворуч, і, скільки сягало око, в кожному напрямку побачив локомотиви, які, готуючись до далекої подорожі, нетерпляче чекали ударів дзвона, щоб випустити пару й дати гудок.

32

Тепер про Молодшого Материного Брата. Те, що він зник після свого пристрасного виступу на захист Колхауса, ні в кого не викликало особливої тривоги. В родині звикли до його похмурої вдачі. Час від часу він з'являвся у Батька на заводі, щоб одержати платню. В день від'їзду його не було вдома, і Мати залишила йому на столі у вітальні листа, якого він так і не забрав.

Через кілька днів після нападу на пожежну дільницю Молодший Материн Брат подався до похоронної контори, звідки ховали Сару. В дверях його зустрів господар. «Я б дуже хотів поговорити з паном Колхаусом Уокером,— пояснив Молодший Брат.— Щовечора я чекатиму на нього під аркадою Манхеттен Казино, доки він упевниться, що в зустрічі зі мною немає ніякої небезпеки». Власник контори байдуже вислухав його, нічим не виказавши, як він зрозумів сказане юнаком. І все ж відтоді кожного вечора молодик стояв біля входу до Казино під поглядами чорношкірих відвідувачів, лічачи знічев'я інтервали між трамваями 8-ї авеню Ел, які з гуркотом проносились повз будинок. Погода була тепла, і крізь пишно оздоблені скляні двері театру, які інколи відчинялися після початку концерту, він міг чути синкоповані звуки музики Джіма Юеропа і оплески глядачів. Звичайно, Колхаус покинув роботу в оркестрі і вибрався зі своєї квартири за кілька тижнів до

нападу на пожежну дільницю. Для поліції, яка намагалася напасти на його слід, він нібито не існував взагалі.

На четвертий день чатування до Молодшого Брата підійшов добре вдягнений чорношкірий молодик і попросив кілька центів. Приховавши подив з приводу того, що людина такого пристойного вигляду може просити, він пошукав у кишенях і дістав десятицентову монету. Молодик посміхнувся і висловив здогад, що в тих кишенях можна ще дещо знайти, тож чи не дасть він ще двадцять п'ять центів. Молодший Брат подивився йому в вічі й спостеріг у них оцінюючий погляд людини, уповноваженої приймати рішення.

Наступного вечора він шукав очима того самого негра, але не побачив його. Натомість, коли публіка ввійшла досередини, він помітив, що під аркадою стоїть хтось інший. Цей також молодий і добре вбраний — у костюмі з краваткою й капелюхом на голові. Молодик нараз кудись заквапився, і Молодший Брат подався за ним. Вони йшли вулицями повз шеренги занедбаних будинків, через вимощені бруківкою переїзди, плутаючи вузькими провулками. Нарешті підійшли до дверей, які видніли під сходами й вели у підвал особняка. Двері стояли відчинені. Він ступив досередини, пройшов через невелику кімнату до інших дверей і опинився прямо перед Колхаусом, який сидів за столом, схрестивши руки. У кімнаті більше не було меблів. Кілька молодих негрів, одягнених, елегантно, як і Колхаус, — у добре випрасуваних костюмах з чистими комірцями, краватках з булавками — стояли, ніби варта, обабіч нього. Молодший Брат упізнав обох — того, за яким ішов сьогодні, й того, що попросив у нього монетку напередодні. Двері за ним зачинилися. «Що тебе привело сюди?» — спитав Колхаус. Молодший Брат чекав на це запитання й підготував палку промову про справедливість, цивілізацію і право кожної людини на гідне життя. З усього цього він не міг згадати ні слова, а тому сказав: «Я вмію робити бомби. Знаю підривну справу».

Так Молодший Брат розпочав свою діяльність революціонера. Якийсь час родина нічого про це не знала. Єдиним вагомим доказом його зв'язку з негром було зникнення зі складу Батькового заводу кількох барилець пороху і пакетів сухих хімікатів. Про крадіжку негайно повідомили поліцію, але там про це відразу забули, зайняті розслідуванням справи Колхауса. За кілька днів Молодший Брат переправив вибухівку до підвальної квартири в Гарлемі. Потім виготовив на роботі три потужні пакетні бомби. Поголив голову й світлі вуса. Вимазав паленим корком обличчя й руки, навів надмірно товсті губи, насунув котелок і навчився обертати очима. Висловивши у такий спосіб щирість своїх намірів перед юними послідовниками Колхауса, він пішов з ними на операцію і власноручно кинув бомби в пожежну дільницю № 2, остаточно довівши всім, а також і собі, свою відданість справі.

Про цю історію ми дізналися з розповіді, писаної рукою самого Молодшого Брата. Він вів щоденник від того дня, коли вперше опинився у Гарлемі, до дня своєї смерті в Мексиці, яка сталася трохи більше ніж через рік. Колхаус Уокер, так би мовити, мілітаризував свій траур. Його туга за Сарою і тим життям, якого їм не судилося прожити, загартовувалася в акціях помсти, достоту як у стародавніх воїнів. У Молодшого Брата склалося враження, ніби очі Колхауса з характерним для них виразом непохитного прагнення, спроможні бачити наскрізь. Молоді люди були віддані йому безмежно, можливо, то-

му, що він цього від них не вимагав. Жоден з них не був найманцем. Крім Молодшого Брата, їх налічувалось п'ятеро: найстаршому було за двадцять, наймолодшому не сповнилось вісімнадцяти. Їхня повага до Колхауса межувала з обожнюванням. Вони жили гуртом у підвалі особняка, працювали клерками й посильними, заробляючи таким чином собі на життя. Перш ніж назавжди залишити Нью-Рошель, Молодший Брат зробив у спільну касу кілька щедрих внесків за рахунок платні, одержаної ним на фабриці прапорів і піротехнічних матеріалів. Бухгалтерія спільної каси була скрупульозна. На обліку був кожний цент. Вони вдягалися на манір Колхауса, костюм і старанно вичищений котелок були чимось на зразок уніформи. Вони виходили зі своєї квартири, як солдати, що мають виконати бойове завдання.

Вночі просиджували годинами, обговорюючи своє становище й до чого воно може привести. Вивчали реакцію преси на свої дії.

Колхаус Уокер ніколи не був з ними суворим, ані владним. Поводився з однодумцями чемно і тільки запитував, коли, на їхню думку, треба було щось зробити. Його поведінка зумовлювалася постійним почуттям скорботи. Його стримуваний силою волі гнів діяв на них, як магнітна сила. Він не хотів чути ніякої музики в підвалі. Жодного музичного інструменту. Вони скорялись усім його вимогам. Принесли кілька ліжок і влаштували щось на зразок казарми. Готували їжу й прибирали по черзі. Перейнялися вірою в те, що мають померти ефектно. Ця віра породила в них драматичне, екзальтоване почуття самосвідомості. Молодший Брат повністю злився з їхньою спілкою. Став одним із них. Щодня прокидався з почуттям урочистої радості.

Під час обох нападів Колхаус користувався автомобілями, які молоді люди викрадали для нього в Манхеттені. Автомобілі поверталися без пошкоджень до своїх гаражів, і якщо про випадки зникнення повідомляли нью-йоркську поліцію, то нікому там не спадало на думку пов'язувати це з подіями у Вестчестері. Коли після нападу на міську пожежну дільницю фотографія Колхауса з'явилася на шпальтах усіх газет країни, він попросив одного з молодиків поголити йому голову і вуса. Зміна була неймовірна. Поголена голова вражала своєю масивністю. Молодший Брат подумав, що, навіть беручи до уваги природні міркування щодо безпеки Колхауса, цей акт все-таки був схожий на ритуальну підготовку до вирішальної битви. Через день-два хтось приніс газети з фотографією машини «Модель Т», піднятої з дна ставка. По цьому реальному доказові власної сили вони відчули себе мало не святими. А коли до них дійшла звістка про втечу Віллі Конкліна, їхньому тріумфу не було меж. «Якби Колхаус все-таки знайшов Конкліна, — зауважив хтось, — тепер з Віллі був би вже мрець. Ми втратили нагоду».— «Дарма, брате,— заперечив інший,— для нас навіть краще, що він живий і щохвилини думає про Колхауса. Треба і в цьому місті утнути таке, щоб ніхто відтепер не зважувався зачепити чорношкірого з остраху, що то один із хлопців Колхауса».

33

Літо того року було чудове! Щоранку Мати розчиняла скляні двері своєї кімнати з білими завісками і спостерігала, як над морем сходить сонце. Прилітали чайки, майже торкаючись крилами хвиль, і з бундючним виглядом походжали по берегу. Сонце на сході викреслювало тіні на піску, і на той час, коли в сусідній кімнаті прокидався

Батько, небо було вже яскраво-голубе, пляж білий, а на лінії прибою з'являлися перші купальники, обережно пробуючи ногою воду.

Снідали в готелі за столами, накритими білими накрохмаленими скатерками. Посуд був з важкого готельного срібла. Замовляли кожному по половині грейпфрута й по яйцю-пашот, а також грінки, смажену рибу, шинку, сосиски, варення, яке кожний набирав собі маленькою ложечкою, каву і чай. Час від часу бриз з океану підіймав віконні завіски, і його солоні подуви розгулювали під високою гофрованою стелею. Хлопчикові не сиділося за столом. По кількох перших днях вони дозволили йому вставати раніше і, ще сидячи за столом, спостерігали, як він мчав униз широкими сходами веранди, тримаючи в руках черевики. З декотрими гостями вони віталися. Зав'язувалися розмови про те, як хто виглядає, як хто вдягається тощо. Ніхто нікуди не поспішав. Мати придбала в крамниці чудовий літній ансамбль: біле з жовтим, і вдень ходила без капелюшка, захищаючись від сонця парасолькою.

Опівдні, коли повітря ставало непорушним, а спека нестерпною, вони купалися. Материн купальний костюм був досить скромний, проте і в ньому вона кілька днів почувала себе ніяково. Купальник, звичайно, був чорний і складався із спіднички, задовжених — нижче колін — панталонів і мілких купальних тапочок. Оголеними лишалися тільки її литки і шия майже до ліфа. Вона наполягала, щоб вони відходили від найближчих купальників на кілька сотень ярдів. Від сонця на пляжі їх рятувала велика парасоля з торочкою і назвою готелю, виписаною вгорі оранжовою фарбою. Негритянка сиділа за кілька ярдів від них у солом'яному кріслі. Хлопчик і чорношкіре маля спостерігали за маленькими крабами, які спритно заривалися у мокрий пісок, лишаючи по собі слід з бульбашок. На Батькові був суцільний купальний костюм, без рукавів, у синьо-білу горизонтальну смугу, який надавав його стегнам циліндричної форми. Коли він виходив з води, Матері було неприємно дивитися на обриси його статевих органів. Батько запливав далеко, аж за хвилерізи, подовгу гойдався, лежачи на спині, подібний до кита, радо пірнав у хвилі, сміявся: його волосся прилипало до голови, з бороди стікала вода, купальний костюм нескромно облипав тіло. Часом вона відчувала напади неприязні, які швидко минали, тож і не могла навіть розпізнати їх по-справжньому. Скупавшись, усі йшли відпочивати. Мати з полегкістю знімала купальник, ледь намочений за кілька секунд перебування в пінястих хвилях прибою, і витирала губкою сіль зі шкіри. А шкіру вона мала таку білу, що пляжитися їй було небезпечно. Проте, освіжена купанням, припудрена, в просторому легкому халаті, Мати відчувала, як сонце виповнює всю її, розливаючись по тілу, запалюючи кров мільйонами діамантових спалахів так само, як день запалює море. Невдовзі Батько обрав години після купання для амурних справ. Вона мовчки обурювалася його настирливістю, проте не так, як раніше, а вже з деяким розумінням. Вона багато думала про свого чоловіка. Події, які сталися після Батькового повернення з Арктики, його ставлення до них, похитнули її віру в нього. Суперечка між ним і її Молодшим Братом не йшла з голови. Проте траплялися хвилини, а інколи й цілі дні, коли вона кохала його, як і раніше, відчуваючи необхідність їхнього шлюбу, його сталий і незмінний характер, його священність. Раніше вона підсвідомо мріяла про інше майбутнє для них, начебто теперішнє життя було

тільки підготовчим періодом, після чого фабрикант, який виробляє прапори і фейєрверки, і його дружина піднімуться вище свого й так респектабельного життя і вступлять у сферу обранців. Вона не знала, яка та сфера, бо ніколи там не бувала. Але тепер вже не сподівалася ні на що інше. За відсутності чоловіка, коли їй доводилося втручатися у справи бізнесу, незбагненний чар життя розвіювався, і вона бачила, яке ж бо воно нудне та прозаїчне. Не тішачи себе ілюзіями щодо вічності своєї вроди й привабливості, зрозуміла, що минув той час, коли Батько демонстрував безмежні можливості кохання, тепер він старішав, ставав нудним і чимдалі дурнішим,— можливо, через оті свої подорожі й роботу,— все більше виявляв властиві йому вади й неспроможність їх подолати.

Проте в Атлантік-Сіті вона почувалася щасливою. Тут Сарина дитина була у безпеці. Вперше з часу смерті Сари вона згадувала про неї без сліз. Їй дуже подобалося бути на людях: сидіти в їдальні готелю за обідом чи вечорами на веранді, прогулюватись по дощаному настилу на пляжі до павільйонів, пірсів і крамниць. Інколи вони брали напрокат крісло на колесах, сідали в нього поруч, і їх повільно возив по узбережжю готельний слуга. Вони лінькувато вивчали тих, хто сидів у кріслах, що рухалися їм назустріч, або ненав'язливо поглядали на інших відпочивальників, що траплялися на їхньому шляху. Батько час від часу підносив руку до свого бриля. Крісла були плетені, накриті парусиновим верхом з торочками і нагадували Матері легкі двомісні екіпажі часів її дитинства. Двоє бокових коліс були великі, як у триколісного велосипеда; маленьке коліщатко спереду було на поворотному шарнірі й інколи скреготіло. Її синові ті крісла були дуже до вподоби. Їх можна було взяти напрокат і без слуги, і це подобалося йому найбільше. Тоді він сам котив крісло, в якому сиділи Мати й Батько, котив, куди хотів, то повільно, то швидко, і не чекаючи їхніх вказівок. Величезні готелі—один біля одного височіли над настилом для гуляння. Тенти біля готелів лопотіли на морському вітрі, на бездоганно пофарбованих верандах стояли крісла-гойдалки і білі плетені канапи. Морські вимпели майоріли на куполах, і уночі їх підсвічували прожектори, встановлені по краях даху.

Якось увечері родина спинилася біля одного з павільйонів, де негритянський духовий оркестр завзято виконував рег,— який саме, Мати не знала, але пам'ятала, що його грав колись у них удома Колхаус Уокер. За ці багато днів вона не забула трагедії, а тільки трохи відпочила від неї: у цьому курортному містечку на березі моря болючі думки, якщо і з'являлися, то відразу ніби вивітрювалися панівним у цих місцях бризом. Нараз її захопила в полон ця музика, яка пов'язувалася в неї також з Молодшим Братом. І раптом любов до брата, хвиля палкого захоплення ним накотилася на неї. Вона зрозуміла, що немає виправдання її байдужному ставленню до нього. Його обличчя — худорляве й сумне, з виразом докору й відрази, що виказували запальну вдачу, яскраво постало в неї перед очима. Саме так він дивився на неї тоді, за обіднім столом, коли Батько чистив пістолет. Їй стало не по собі, аж у голові злегка запаморочилося і, вдивляючись у залитий світлом павільйон, де сиділи заповзятливі музики в червоних і синіх уніформах з блискучими трубами, кларнетами й саксофонами, вона ніби бачила під кожним акуратним форменим кашкетом поважне обличчя Колхауса.

Після того вечора радість, яку відчувала Мати на узбережжі, тро-

ки пригасла. Кожен новий день вимагав від неї додаткової зосередженості. Їй доводилося напружуватися, щоб зробити його безхмарним. Вона була ніжна до сина, чоловіка і свого хворого батька. Лагідно ставилася до служниці-негритянки, та найніжніше — до чудового Сариного хлопчика, який почувався тут прекрасно і, здавалося, ріс на очах. Несподівано почала звертати увагу на залицяння з боку інших мешканців готелю. Тут жило кілька поважних європейців. Один із них — військовий аташе німецького посольства, який носив монокль, вітався до неї зі стриманою галантністю. Він був високий на зріст, мав коротку стрижку, що її так полюбляють німці, і з'являвся на обід у військовій формі білого кольору з чорною краваткою-метеликом. Він влаштовував справжню виставу, замовляючи вина, а потім відмовляючись від них. У його компанії не було жінок, тільки троє чи четверо чоловіків, простіших з виду, і очевидно, нижчих за званням. Батько сказав, що це капітан фон Паппен і що він інженер. Капітан щодня прогулювався по пляжу, розмовляючи зі своїми колегами, час від часу він розгортав карту, показуючи кудись у море. Там, як правило, на ту мить обов'язково виднів який-небудь корабель, що повільно плив уздовж обрію. «Це схоже на якусь інженерну розвідку,— зауважив Батько, лежачи на піску, обличчям до сонця.— Не маю гадки, чим це узбережжя Південного Джерсі могло зацікавити німців» Батько не помічав двозначних поглядів німця у бік своєї дружини. Матір це забавляло. Одного недбалого погляду, кинутого на офіцера, їй було досить, щоб зрозуміти: у того чисто хтиві наміри. І вирішила не помічати його.

Була там ще пара літніх французів, з котрими вона навчилася обмінюватися жартами; Мати сміялася, згадуючи французьку мову, яку вивчала в школі, а вони великодушно робили компліменти з приводу її вимови. На сонці подружжя з'являлося не інакше, як закутане в лляні укривала й марлю, прикривши голови панамами. А про всяк випадок прихоплювали з собою ще й парасольки. Чоловік був менший від своєї дружини і доволі огрядний, руді плями на обличчі, окуляри з товстими скельцями робили його негарним з виду. В руках у нього завжди був сачок на метеликів і скляна баночка з затичкою, а в неї — кошик для прогулянок, такий важкий, що перекривлював її поставу. Щоранку вони ніби через силу брели по дюнах і зникали в імлі далечини, де не було ні готелів, ні тротуарів, а тільки чайки, кулики й стебельця трави, на яких тремтіли барвисті крильця — предмет його незгасної пристрасті. Француз був професор-пенсіонер із Ліона.

Мати спробувала зацікавити Дідуся цією подружньою парою науковців. Старий про них і слухати не хотів, бо був до решти поглинутий тривогою з приводу свого здоров'я і світські розмови його дратували. Він відхиляв усі розваги, які йому пропонували, крім однієї — щоденної прогулянки по пляжу в кріслі, коли він міг сидіти і (водночас) пересуватися, не показуючи себе немічним. На колінах він тримав ціпочок, і, якщо потік пішоходів рухався не дуже швидко, то піднімав його й тицяв ним у чоловіків і жінок, які обурено оберталися й витріщалися на нього, а він проїжджав собі мимо.

Крім європейців, там, звичайно, відпочивали й свої: нью-йоркський біржевий маклер-велетень з дружиною-велеткою і трьома дітьми-велетнями, які за обідом не мовили й слова; кілька сімей з Філадельфії, яких легко було впізнати за їх гугнявою вимовою. Мати помітила: люди, котрі її цікавили, були неодмінно іноземці. Їх налічувалось не так багато, проте вони видавалися життєрадіснішими, ніж земляки. Найча-

рівнішим з усіх був маленький меткий чоловічок, одягнений у галіфе, білу шовкову сорочку, розстебнуту на шиї, та білий полотняний картуз із гудзиком. То була запальна, збуджена людина, його очі, мов у дитини, снували туди-сюди, ніби боячись що-небудь пропустити. На шиї в нього висів скляний прямокутничок у металевій рамці, який він часто підносив до обличчя, ніби хотів закарбувати у пам'яті все, що привертало його увагу. Одного похмурого ранку цей прямокутничок зупинився на Матері, яка була саме на веранді готелю. Спійманий на гарячому, він підійшов і, назвавшися бароном Ашкеназі, з відчутним іноземним акцентом почав просити вибачення. Пояснив, що займається кінематографом і скляний прямокутничок — його інструмент, з яким він не спроможний розлучатися навіть на відпочинку. Він сором'язливо всміхався, і Мати була зачарована. У нього було блискуче волосся й тендітні маленькі руки. Наступного разу вона побачила його на пляжі; він грався з дівчинкою, бігав понад морем, хапав щось на піску і раз по раз підносив до очей скляний прямокутничок. Проти сонця видно було лиш його силует. Але Мати впізнала його по енергійних рухах і посміхнулася.

Барон Ашкеназі був перший гість, якого Батько й Мати запросили до свого столу. Він прийшов з вродливою дівчинкою, яку представив як свою доньку. Вона була напрочуд гарна і майже Хлопчикова однолітка. Мати висловила подумки сподівання, що вони заприятелюють. Звичайно, спершу діти сиділи за столом мовчки й навіть не дивилися одне на одного. Вона була дивовижне створіння: з темними очима, густим, чорним, як у батька, волоссям і середземноморським кольором обличчя. Батько не зводив зі своєї доньки очей. За обідом вона не мовила й слова, ба навіть не всміхнулася. Все стало зрозумілим, коли барон, притишивши голос і взявши дівчинку за руку, пояснив, що її мати померла кілька років тому, хоча й не сказав від чого. Більше він, мовляв, не одружувався. Через хвилину до нього повернулося його кипуче завзяття. Він без упину торохтів з європейським акцентом, інколи неправильно вживаючи слова і, розуміючи це, сам сміявся. Життя збуджувало його у всіх своїх виявах. Він зупиняв свою увагу на всьому, що його вражало, і полюбляв розповідати про це іншим: скажімо, про смак вина або про те, як полум'я свічки відбивається у кришталевій люстрі. Його щире захоплення життям було заразливе, невдовзі усмішка вже не сходила з облич Матері й Батька. Вони забули про себе. Було надзвичайно приємно бачити світ таким, яким бачив його барон,— щомиті живим. Він завжди тримав свій скляний прямокутник напоготові, беручи в рамку то Матір і Батька, то обох дітей, то офіціанта, який прямував до столу, то піаніста й скрипаля в протилежному кінці їдальні, які грали для постійних відвідувачів на невеликому заставленому пальмовими діжками помості. «У кіно,— сказав він,— ми бачимо тільки те, що існує насправді. Життя оживляє темний екран, мов промінь, що виходить із темних глибин людського розуму. Це великий бізнес. Люди хочуть знати, що з ними відбувається. І от за кілька центів кожен зможе побачити, як люди рухаються, бігають, мчать на автомобілях, зчиняють бійки і, вибачайте, обіймаються. Сьогодні це дуже важливо для країни, де кожний такий молодий. Це треба зрозуміти.— Барон підняв свій келих. Подивився на вино й покуштував. — Ви, звичайно, бачили фільм «Його перша помилка». Не бачили? А «Дочка не винна»? Теж ні? — Він засміявся. — Не бентежтеся. Це мої перші роботи. По одній частині. Я зробив ці фільми, маючи всього п'ятсот доларів у

кишені, і від кожного дістав по десять тисяч прибутку. Так,— скінчив він, сміючись — це правда!» Батько кашлянув і почервонів, коли було названо ці суми. «Кінематограф тепер переживає бум, і кожен може заробити гроші,— сказав барон.— Я заснував компанію і уклав угоду з біржею Пате на виробництво фільму з п'ятнадцяти частин! Кожна серія показуватиметься протягом тижня — всього п'ятнадцять тижнів,— і глядачі приходитимуть щотижня, щоб побачити, що станеться далі». З пустотливим виглядом він дістав з кишені блискучу монетку й підкинув її щиглем у повітря. Монетка злетіла майже під стелю. Всі звели очі вгору. Барон спіймав її в повітрі і гучно ляснув долонею об стіл. Срібло підскочило. Вода захиталась у келихах. Він підняв руку, показуючи новеньку монетку, вартістю п'ять центів, так званий «буффалонікль». Батько не збагнув, нащо він це робить. «Як, ви думаєте, я назвав свою фірму? — спитав барон і захоплено відповів: — «Буффало Нікль Фотоплей, Інкорпорейтед»!»

Поки барон говорив, Мати подивилася через стіл на двох дітей, що сиділи поруч. Думка поглянути крізь рамку на те, що звичайно бачать очі, заінтригувала її. Вона уявила собі, ніби вже дивиться на них крізь цю безглузду рамку. Волосся сина було зачесане назад заради такої нагоди, на ньому був хлоп'ячий костюм з великим білим комірцем і краватка. Його голубі очі з жовтими й зеленими цятками дивилися на неї. Єдине, чого бракувало вродливій дівчинці, яка сиділа поряд з ним у білому мереживі й атласній сукні,— це вуалі. Вона саме підвела очі, подивилась у відповідь на Матір з відвертістю, що межувала з викликом. Мати уявила їх нареченими з класичної дитячої казки про весілля Хлопчика-Мізинчика.

34

Так зустрілися ці дві родини. Щоранку сонце заливало своїм промінням море, і діти розшукували одне одного в просторих коридорах готелю. Коли вони вибігали на подвір'я, морське повітря забивало їм легені, а пісок холодив ноги. Тенти й парасолі лопотіли на вітрі.

Щоранку Тате працював над сценарієм свого п'ятнадцятисерійного фільму-вистави, диктуючи свої думки стенографістові й вичитуючи віддруковані аркуші вчорашньої роботи. Залишаючись на самоті, він часто думав про свою сміливість. Інколи він переживав напади страху. Тоді, сидячи наодинці в кімнаті, палив цигарки без мундштука — зломлений і розбитий, як колишній Тате. Проте нове життя не давало йому спокою. Його єство саме вирвалося назовні і обернуло нещасливця на балакучого, завзятого чоловіка, сповненого надій на майбутнє. Він знав, що заслужив своє щастя, оскільки вибудував його власноручно, без будь-чиєї допомоги. Сам написав десятки кінокнижечок для компанії Франклін Новелті. Сам винайшов чарівний ліхтар — апарат, у якому на барабані оберталися паперові смужки з силуетами. Дерев'яний човник рухався туди й сюди перед лампою розжарення, як у ткацькому верстаті. Апарат сподобався, і власники Франклін Новелті запропонували Тате частку прибутків. Тим часом він дізнався, що інші, роблячи мультиплікаційні малюнки, користуються целулоїдною плівкою. Так почалося його знайомство з кінематографом. Тут нічого не треба було малювати. Він продав свою частку й узявся за бізнес. Тоді будь-хто з достатнім капіталом міг розпочати діло. Створювалися кінокомпанії, які намагалися монополізувати збут, скуповували патен-

ти на технологічні процеси, на прикладі підтверджуючи анархічну пишноту і блиск нової індустрії.

У той час в Америці можна було зустріти багато титулованих емігрантів з Європи, переважно зубожілих, які приїхали сюди, щоб одружити свої титули з доньками нуворишів. Отож Тате вигадав собі титул барона, і йому стало легше жити в християнському світі. Він пофарбував волосся й бороду в їх попередній чорний колір. Став зовсім новою людиною. Його дитина одягалася вишукано, як принцеса. Він хотів викорчувати, вигнати з її пам'яті сморід переповнених квартир і брудні іммігрантські квартали. Скільки житиме, він куплятиме їй світло й сонце, і чистий вітер океану. Вона гралася на пляжі з добре вихованим миловидним хлопчиком. Лежала між м'якими простирадлами в кімнаті, що дивилась вікнами у безмежне небо.

Щоранку двоє друзів ішли на безлюдні простори пляжів, де дюни й трава ховали від їхнього зору готель. Там вони копали тунелі й протоки для морської води, зводили мури, бастіони й багатоповерхові будівлі. Будували міста з річками й каналами. Сонце високо піднімалося над їхніми зігнутими спинами, поки вони черпали мокрий пісок. Опівдні вони охолоджувались у хвилях прибою й бігли назад до готелю. Пополудні бавилися біля пляжних парасольок, збираючи дерев'яні палички й черепашки, неквапно гуляли з чорношкірим малям, що чалапало за ними по воді під час відпливу. Пізніше батьки йшли відпочивати до готелю й залишали їх самих. Коли перші голубі тіні лягали на пісок, вони рушали вздовж лінії припливу за дюни, де грали в найцікавішу для них гру — поховання. Спочатку руками він викопував заглиблення для її тіла у вологому піску. Вона лягала туди на спину. Він ставав у ногах і, не кваплячись, обкладав її всю піском: ступні, руки, ноги, живіт, маленькі груди, плечі й руки. Мокрим піском надмірно підкреслено виліплював її форми. Її коліна ставали округлими, стегна — як дюни, на грудях виростали великі горбки. Поки він старався, вона не зводила з нього своїх чорних очей. Хлопець ніжно підводив їй голову, нагортаючи під неї піщану подушку. Потім обережно опускав її голову. Формував піщані складки, що тяглися, мов коси, від її чола до плечей.

Щойно скульптуру було закінчено, вона починала її руйнувати, обережно ворушачи пальцями й соваючи ногами. Пісок звільна обсипався. Вона піднімала одне коліно, потім друге, рвучко підхоплювалася на ноги й бігла до води, щоб змити піщану кірку зі спини й ніг. Хлопець біг слідом за нею. Вони купалися в морі, тримаючись за руки, присідаючи навпочіпки, і хвилі прибою перекочувалися через них. Потім поверталися на пляж, і наставала черга ховати його. Вона робила таку саму заглибину для його тіла. Обкладала піском ступні й ноги. Невеличкий виступ у його купальному костюмі засипала кількома жменями піску. Збільшувала його вузьку грудну клітку, розширяла плечі й прикрашала голову піщаними складками, що їх він придумав для неї. Коли роботу було завершено, він руйнував свою оболонку, обережно розламуючи все, як шкаралупу, вивільняючись із неї, і потім біг до води.

Вечорами батьки брали їх із собою на набережну подивитися розважальні програми. Вони слухали музичні концерти, дивилися гастрольні вистави. Над театром пливли хмари. Якось вони побачили виставу «Навколо світу за 80 днів». Іншим разом — «Д-р Джекіл та м-р Хайд». Але справжню насолоду вони діставали біля атракціонів —

гральних автоматів, виставки потвор, Tableaux vivants [1], до яких дорослі ставилися з відразою. Вони зуміли перехитрувати батьків. Після кількох таких прогулянок, коли вони вже нікому не здавалися чимось незвичайним, діти переконали дорослих, що можуть ходити туди й самі. Отож, отримавши від батьків п'ятдесят центів, вони самі побігли по набережній до містечка розваг. Ось зупинилися перед скляним ящиком механічної ворожки. Вкинули один цент. Фігура в чалмі з блискучими зубами, що клацали, покрутила голову праворуч і ліворуч, рвучко підняла руки — вискочив квиток, і фігура завмерла з застиглою посмішкою. «Я великий Він-Вона», — було написано на квитку. Потім вкинули гроші у гральну машину, де за допомогою зубчатих коліс можна було керувати сталевою клешнею, щоб опустити її в тому місці, де лежав потрібний їм виграш, захопити його й скинути у жолоб. У такий спосіб вони виграли намисто з черепашок, невеличке дзеркальце з полірованого металу, мініатюрного скляного котика. Потім вони розглядали потвор. Ходили, затамувавши подих, між виставочними стендами з Бородатою Жінкою, Сіамськими Близнятами, Дикуном з Борнео, Кардіфським Велетом, Людиною-Алігатором і Шістсотфунтовою Жінкою. Це чудовисько заворушилося на стільці і затрепетало, коли діти проходили мимо. Охоплена нестримним почуттям, вона підвелася на свої маленькі ноги й посунула на них горою. Її величезне тіло коливалося в різні боки, коли вона випростовувала руки, перейнята якимись почуваннями. Вони пройшли далі. За кожним парканом на них дивилися пильні, цілком нормальні очі нещасних створінь. У Велета вони купили каблучку, яку могли надіти на зап'ястя, у Сіамських Близнят — фото з автографом. Обдивившись усе, побігли назад.

Їхнє бажання бути разом посилювалося день у день, і це тішило дорослих. Діти не розлучалися, аж доки наступав час іти спати, і не суперечили, коли їм про це говорили, відразу бігли до своїх окремих кімнат, навіть не оглядаючись. Спали міцно. А вранці знов шукали одне одного. Вона не здавалася йому вродливою. Він не здавався їй гарненьким. Вони ставилися одне до одного із зворушливою ніжністю, яка виявлялася, передусім, у їхній збудженості, що поширювалася мов електричний струм, мов світло, дарма, що їхнє спілкування було ніби байдужне і буденне. Їх зв'язувало між собою повне взаєморозуміння, яке, проте, не могло бути настільки ясним і чітким, щоб містити в собі захоплення красою іншого. І все ж вони були прекрасні: він — білявий, велично замислений, вона — дрібніша, гнучкіша, з вогниками у бездонних чорних очах і майже військовою виправкою. Коли вони бігли, коси з її високого чола спадали назад. У неї були ноги з маленькими ступнями і засмаглі руки з маленькими кистями. Вона залишала на піску сліди, схожі на сліди того, хто звик бігати вулицями, підніматися темними сходами; вона бігла, наче втікаючи від жаху убогих провулків і страшного гуркоту сміттєвих урн. Свої природні потреби вона звикла справляти в дворових дерев'яних нужниках. Хвости пацюків лоскотали їй щиколотки. Вона вміла шити на машинці, бачила, як спаровуються собаки, як повії водять клієнтів у під'їзди, як п'яниці мочаться під колеса ручного візка. А він ніколи не ходив з голодним шлунком, ніколи не замерзав уночі. Отож він біг обмірковано. Біг по щось. Позбавлений почуття страху, він не знав, що в світі є люди, які цікавляться страхом ще менше, ніж він. Хлопчик бачив речі наскрізь, помічав

[1] Живі малюнки *(франц.)*.

кольори, які випромінювали люди, ніколи не дивувався випадковому збігові обставин. У його очах завжди крутилася синьо-зелена планета Земля.

Одного разу, коли вони бавилися вдвох, сонце потьмяніло і з моря повіяв вітер. Відчувши спинами холод, обоє підвелися на ноги й побачили важкі чорні хмари, які насувалися з океану. Вони побігли назад до ґотелю. Уперіщив дощ. Краплі важко падали на пісок, вибиваючи в ньому ямки. Дощ стікав патьоками з їхніх солоних плечей, вимочив їм волосся. Сховавшись під дощаним настилом за півмилі від готелю, вони сиділи там на холодному піску і слухали, як дощ тарабанить по дошках, між якими проступають важкі краплі. Під настилом був справжній смітник: бите скло, гнилі риб'ячі голови і плавці, клешні крабів, іржаві цвяхи, тріски, затвердлі морські зірки, нафтові плями на піску, ганчірки з засохлою кров'ю. Вдарила гроза, і небо запалало зеленим світлом. Блискавки з тріском пронизували небо. Шторм збиткувався над океаном, боров його, шмагав, душив. Хвилі безладно здіймалися над розбурханою поверхнею, але не розбивалися й не накочувалися на пляж. Неприродне світло ставало щораз сліпучіше, небо зробилось жовтим. Гримів грім, ніби який небесний прибій, вітер гнав дощ уздовж берега, забивав краплі в пісок, заносив під настил. А пляжем, крізь вітер, дощ і золотаве світло, продиралися дві постаті з похиленими головами і піднятими до очей долонями. Вони поверталися спинами до вітру і нишпорили очима по пляжу, гукали, приставляючи руки до рота. Їх не було чути. Це були Мати й Тате. Вони наближалися, йшли, спотикаючись на мокрому піску. Вони підставляли вітрові спину, і вітер притискав їхню одежу до спин. Поверталися до нього обличчям, і він притискав їхню одежу до грудей і ніг. Вони відійшли від берега і попрямували до настилу. Чорне волосся Тате, злипле на лобі, виблискувало від яскравих крапель. Розкуйовджене волосся Матері мокрими пасмами спадало на обличчя і плечі. Вони гукали. Гукали. То бігли, то йшли, шукаючи дітей. Вони нетямилися від страху. І діти вискочили на дощ. Коли Мати побачила їх, то впала навколішки. Через секунду всі четверо міцно обіймали одне одного, докоряючи й сміючись. Мати сміялася й плакала водночас, і дощ стікав по її обличчю. «Де ви були? — питала вона. — Де ви були? Чи ви не чули, як ми кликали?» Тате підняв доньку й тримав її на руках. «Gottzudanken» [1],— сказав барон. Вони пішли назад по пляжу під цим дощем і світлом — щасливі, до рубця мокрі. Тате не стримався й задивився, як біле плаття і спідня білизна Матері прилипли до неї, окресливши всі опуклості її тіла. Скуйовджені коси, що спадали на плечі і обплутували шию, робили її зовсім молодою. Спідниці поприлипали до ніг, і щоразу, коли вона нагиналася, щоб дати їм лад, вітер задирав їх їй на спину. Коли вони, побачивши, що дітей немає, побігли на пляж, вона зняла черевики в кінці дощаного настилу і взяла його під руку. Тепер вона йшла, обіймаючи руками дітей. Він упізнав у її мокрих формах розкішну жінку з картини Уїнслоу Хомера, жінку, врятовану з моря за допомогою буксирного канату. Хто не відважиться на ризик задля такої жінки? Вона показала на обрій: над океаном з'явилося розводдя синього неба. Раптом Тате вибіг уперед і зробив у повітрі сальто. Потім «колесо». Потім став на руки і пройшовся догори ногами. Діти сміялися.

[1] Слава богу *(нім.)*.

Батько проспав цю подію. Останнім часом він погано засинав уночі, тому спав і вдень. Йому вже все набридло. В одній газеті він прочитав про чимдалі голосніші заяви в Конгресі на користь державного прибуткового податку. Це було перше передчуття того, що літо скінчилося. Він зателефонував своєму менеджерові на завод у Нью-Рошелі. Вдома усе було гаразд. Про чорношкірого вбивцю нічого не було чути. Прибутки йшли вгору, про що він, власне, знав із копій замовлень, які йому надсилали щодня. Проте ніщо не могло його заспокоїти. Пляж набрид, купатися в океані йому вже не хотілося. Вечорами, перед сном, він грав у більярд. Інколи прокидався й відчував, що час і події проходять мимо, роблячи його уразливішим, ніж будь-коли. До їхнього нового друга, барона, він ставився як до короткочасної розваги. Мати вважала, що він дуже милий, а Батько не відчував особливої прихильності ні від нього, ні до нього. Він уже спакувався б і поїхав, але його стримувало те, що Мати почувалася тут у безпеці. Вона вірила, що тут можна буде дочекатися, поки трагедія Колхауса скінчиться сама по собі. Він знав, що це ілюзія. На жах власника готелю вона зажадала, щоб негреня сиділо за столом у їдальні з ними разом. Батько дивився на чорношкірого хлопчика з похмурою гідністю. Другого дня після шторму він розгорнув газету і побачив на першій сторінці фотографію Колхауса. Його банда вдерлася у бібліотеку Пірпонта Моргана на 36-й вулиці — уславлене сховище творів мистецтва. Вони забарикадувалися зсередини і зажадали переговорів з властями, погрожуючи в противному разі зруйнувати морганівську скарбницю. Щоб продемонструвати силу своєї зброї, жбурнули на вулицю бомбу. Батько зіжмакав газету в руках. Через годину його покликали до телефону: дзвонили з контори окружного прокурора у Манхеттені. Того ж дня, підбадьорений добрими побажаннями Матері, він сів у поїзд, що вирушав до Нью-Йорка.

35

Навіть для тих, хто від самого початку стежив за справою Колхауса, його стратегія помсти могла видатись доказом його божевілля.

Бо яка нормальна людина додумалася б заради відплати боягузливому і жалюгідному Віллі Конкліну, звичайнісінькому фанатику, кинути виклик Пірпонту Моргану—найвизначнішій постаті свого часу? Вісім забитих, зруйновані будинки, місто в полоні жаху — зухвальство Колхауса не знало меж. Невже несправедливість, якої він зазнав, стала антисвітом, закони й принципи якого можуть протиставлятися цивілізації?

Із щоденника Молодшого Материного Брата ми знаємо, що було задумано захопити в полон самого Моргана в його власному будинку. Колхаус із помічниками міркували так: переховуючись в ірландських кварталах, Конклін став таким же недосяжним, як і сам Колхаус у Гарлемі, тому треба його витягти звідти. Для цього потрібен заложник. Після обговорення, яке тривало дві доби, зупинились на кандидатурі Пірпонта Моргана. На думку Колхауса, він більше за будь-якого губернатора чи мера уособлював владу білих. На карикатурах його звичайно зображали з сигарою і в циліндрі — як втілення влади. На викуп за свого Моргана Нью-Йорк віддав би не одну сотню старших пожежників та цілий парк машин «Модель Т».

Проте Колхаус доручив розвідку помешкання Моргана двом юнакам, які погано знали місто далі 100-ї вулиці, а ще гірше — життя ба-

гатіїв. Розшукавши будинки Моргана — міський особняк і палац з білого мармуру, — вони вирішили, що резиденцією багатія може бути тільки палац. Молодший Брат побачив би помилку відразу. Але він виконував функції зброяра і лежав у кузові критого фургона, навантаженого вибухівкою і боєприпасами. Коли операція почалася, фургон стояв заднім бортом до воріт бібліотеки. Діставши команду вивантажуватися, він підняв брезент і, визирнувши назовні, закричав, що це не той будинок. Проте дороги назад не було. Охорона лежала мертва, лунали свистки поліцейських. Звуки пострілів привернули увагу всієї околиці. Фургон розвантажили, взяли на засув важкі обкуті латунню двері, й кожен зайняв своє місце. Лише після цього Колхаус нашвидкуруч оглянув приміщення. «Нічого не втрачено, — запевнив він спільників. — Ми хотіли чоловіка, і він, вважайте, наш, бо ж у нас його власність».

Але сталося так, що Пірпонта Моргана не було навіть у Нью-Йорку. Два дні тому він відплив на пароплаві «Карманія» до Риму, першої зупинки по дорозі до Єгипту. Колхаус цього теж не знав.

Про те, що сталося, майже відразу було повідомлено помічникам Моргана. Ті надіслали телеграму на «Карманію», прохаючи настанов. З невідомих причин, — можливо, вийшов з ладу радіотелеграф, — вони так і не дізналися, чи дійшла їхня телеграма. Не маючи розпоряджень Моргана, поліція тільки оточила квартал—від 36-ої до 37-ої вулиці й від Медісон-авеню до Парк-авеню. Рух транспорту було припинено, і кінна поліція патрулювала район, тримаючи юрби людей за межами кварталу. Звичайні звуки міста: шум вуличного руху, сигнали автомобілів, усе його життя — були ніби відгороджені тишею, яка стояла довкола. Тисячі людей, які товпилися поблизу, зберігали спокій, як можуть зберігати спокій лише глибоко занепокоєні люди. Коли впала ніч, на будинок спрямували світло прожекторів, що живилися струмом від пересувних генераторів. Гуркіт генераторів віддавався під ногами цікавих, наче наближався землетрус. Поліцейські були скрізь: в автофургонах, верхи на конях і просто на ногах, — проте вони мало чим відрізнялися від тих глядачів, юрми яких вони стримували.

Бомба, що її жбурнув після застережного вигуку Молодший Брат, вибухнула на тротуарі, утворивши на вулиці перед ворітьми бібліотеки велетенську вирву. На дні вирви, мов мінеральне джерело, забулькала вода з пошкодженого водогону. В усьому кварталі повилітали шибки. Найбільше постраждав від вибуху особняк напроти. Хазяїн його втік, надавши Департаментові поліції дозвіл розташувати на першому поверсі свій штаб. Невдовзі поліцейські побачили, що можуть безпечно користуватися сходами будинку, а також ходити своїм боком 36-ої вулиці, якщо тільки не ступатимуть на дорогу. Будинок наповнився поліцейськими та іншими представниками влади, і в міру того, як ставала яснішою суть події, чиновники один за одним почали перекладати відповідальність на плечі інших, вищих за посадою. Нарешті, в присутності начальників і заступників начальників поліцейських дільниць, інспекторів і комісара поліції Райнлендера Валдо керівництво операцією було передано окружному прокуророві Нью-Йорка, Чарльзові Уїтмену. Цей чоловік здобув бучну славу, порушивши судову справу проти заступника начальника поліцейської дільниці Бейкера і домігшись винесення останньому смертного вироку за відданий чотирьом головорізам наказ убити відомого афериста на ймення Герман Розенталь. Ця визначна справа зробила Уїтмена реальним претендентом на посаду губернатора штату Нью-Йорк. Ходили навіть чутки про його затвердження кан-

дидатом на пост президента. Уїтмен саме збирався вирушити з дружиною до Ньюпорта, щоб провести там відпустку в сорокакімнатному літньому особняку пані Стювесант Фіш. У світське товариство його нещодавно ввела пані Белмонт. Він цінував свої зв'язки, проте не міг не заїхати на 36-у вулицю, коли йому стало відомо про подію. Як кандидат у президенти він вважав це своїм обов'язком. Йому подобалося, коли його фотографували на місці подій. Тільки-но він приїхав, усі постаралися негайно перекласти на нього відповідальність за операцію. Винятком не схотів бути навіть противник Уїтмена — холеричний мер Уїльям Гейнор. Уїтмен розцінив це як серйозне визнання політичної реальності. Поглянувши на годинник, прокурор вирішив, що у нього є кілька хвилин, щоб дати раду цій справі божевільного ніггера.

Перш за все він наказав принести йому плани бібліотеки з архітектурної фірми Чарльза Маккіма і Стенфорда Уайта. Детально їх вивчивши, звелів послати одного поліцейського в розвідку. Той повинен був піднятися на дах бібліотеки і, заглянувши крізь скляну баню над центральною залою і східною кімнатою, встановити, скільки там засіло ніггерів. Поліцейського відправили через сад, який відділяв бібліотеку від резиденції Моргана. Уїтмен та інші офіційні особи чекали наслідків розвідки в імпровізованому штабі. Та щойно поліцейський ступив у сад, спалахнуло небо й гахнув оглушливий вибух, за яким почувся відчайдушний крик. Уїтмен зблід. «Трикляті! Вони замінували територію», — вигукнув він. Увійшов офіцер. Судячи з усього, поліцейського вбило, — і це була єдина втіха, бо ніхто не зміг би забрати його з саду. Поліцейські чини похмуро дивилися на Уїтмена. Аж тепер він зрозумів, що число членів банди Колхауса не має вирішального значення. Проте він усе-таки зібрав пресу і повідомив, що злочинців — не менше десятка, а може, й цілих двадцять чоловік.

36

Протягом кількох наступних годин окружний прокурор Уїтмен консультувався з кількома радниками. Полковник, командир нью-йоркської міліції на Манхеттені, наполягав на проведенні військової операції. Це так стривожило одного з кураторів бібліотеки Моргана — високого нервового чоловіка в пенсне, який стояв, стиснувши руки на грудях, наче примадонна на сцені Метрополітен, — що він аж затремтів. «А чи знате ви ціну колекції містера Моргана? У нас чотири томи першого видання Шекспіра! Біблія Гутенберга на пергаменті! Сімсот інкунабул і лист Джорджа Вашінгтона на п'яти аркушах». Полковник роздратовано відмахнувся. «Якщо ми не дамо ради цьому сучому синові, якщо ми не заберемося туди й не відкрутимо йому голову, тоді кожний ніггер схоче взяти вас за горло. Що ви тоді будете робити з вашою біблією?» Уїтмен походжав туди й сюди. Міський інженер сказав, що якби полагодити водогін, можна було б зробити підкоп і проникнути до бібліотеки через фундамент. «Скільки це забере часу?» — спитав Уїтмен. «Два дні», — відповів інженер. Хтось запропонував застосувати отруйний газ. «Це може дати наслідки, — погодився Уїтмен. — Але треба рахуватися з тим, що всі мешканці Іст-Сайду також перемруть». Він починав дратуватися. Бібліотеку збудовано з щільно припасованих один до одного мармурових блоків. Між ними годі просунути навіть лезо ножа. Все навколо заміновано, і з кожного вікна пильно дивиться пара очей.

Уїтменові вистачило здорового глузду спитати поради в поліцейських, які зібралися в кімнаті. Літній сержант, який прослужив у поліції чимало років, сказав: «Головне, сер, — змусити Колхауса Уокера піти на переговори. Це заспокоїть озброєного маньяка. Треба втягти його в розмову, підтримувати її, і помалу перебрати справу в свої руки». Уїтмен, якого важко звинуватити в браку хоробрості, взяв мегафон, вийшов на вулицю і загукав Колхаусові, що хоче поговорити з ним. Ще й помахав до вікон бібліотеки солом'яним капелюхом. «Якщо є якісь проблеми, — прокричав, — можемо їх вирішити разом». Він повторював свої пропозиції кілька хвилин. Потім на мить відчинилося невеличке віконце обік центрального входу, з нього вилетів циліндричний предмет і впав на вулицю. Уїтмен здригнувся, а люди, що стояли в будинку позад нього, попадали на підлогу. На великий подив вибуху не сталося. Уїтмен відступив до особняка, а через кілька хвилин хтось за допомогою бінокля встановив, що то був срібний келих з кришкою. Поліцейський вискочив на вулицю, підхопив келих і швидко побіг сходами назад до особняка. Пощерблений від удару предмет і справді був срібним келихом, прикрашеним рельєфною сценою полювання. Доглядач подивився на нього і сказав, що келих виготовлений у сімнадцятому столітті і належав Фрідріхові, курфюрсту Саксонії. «Дуже приємно це чути», — мовив Уїтмен. Доглядач підняв кришку й побачив усередині папірець з телефонним номером.

Окружний прокурор сам заходився дзвонити по телефону. Він сів за стіл, тримаючи мікрофон у лівій руці, а навушник, від якого тягся довгий шнур,— у правій. «Хелло, містере Уокер,— сказав він бадьорим голосом, — говорить окружний прокурор Уїтмен». Його вразив спокійний діловий тон чорношкірого. «Мої вимоги лишаються незмінними, — відповів голос у навушнику. — Перше: я хочу, щоб мені повернули автомобіль таким, яким він був, коли мені перегородили шлях. Друге: ви не зможете воскресити моєї Сари, але за її життя я вимагаю життя Конкліна». «Колхаус, — відказав Уїтмен, — ви знаєте, що я як судовий чиновник не можу віддати вам на покарання поза рамками закону людину, чию справу не порушено належним чином. Я б цим перекреслив себе як юриста. Можу тільки пообіцяти вам розслідувати цю справу й подивитися, які закони тут можна застосувати, якщо виникне така необхідність. Проте я нічого не зможу зробити, доки ви не вийдете звідти». У нього було таке враження, ніби Колхаус не почув. «Даю вам двадцять чотири ґодини, — сказав той, — а потім висаджу в повітря цей будинок з усім гамузом». І поклав трубку. «Алло! — гукав Уїтмен. — Алло!» Наказав операторові ще раз з'єднати його з тим номером. Відповіді не було.

Потім Уїтмен надіслав телеграму пані Стювесант Фіш до Ньюпорта. Він сподівався, що вона читала газети. Його очі, як завжди, коли він хвилювався, були вибалушені. Обличчя розчервонілося. Він зняв піджак і розстебнув жилетку. Попросив поліцейського принести віскі. Уїтмен знав, що анархістка, червона Емма Голдман, у Нью-Йорку. Наказав заарештувати й доставити її сюди. Виглянув у вікно особняка. День був хмарний і неприродно темний. Повітря — задушливе, вулиці виблискували після короткочасного дощу. Було ввімкнуте вуличне освітлення. Збудований у грецькому стилі білий мармуровий палац по той бік вулиці виблискував під дощем. Аж тут Уїтмен збагнув, що пошана, яку виявив до нього Райнлендер Валдо і всі інші поліцейські чини, спонукала його встряти в політично небезпечну ситуацію. З одного боку, він мусив

охороняти інтереси Моргана, бо ж підвладні йому комітети заможних протестантів-республіканців субсидували його розслідування зловживань у поліцейському департаменті католиків-демократів. З іншого боку, мусив зберігати власну репутацію непідкупного окружного прокурора, що рішуче розправляється з кримінальними елементами. Саме для цього йому й треба було будь-що скинути з коня цього чорношкірого. Принесли віскі. «Тільки один ковток, щоб заспокоїти нерви»,— сказав він подумки.

Тим часом поліція стукала в двері Емми Голдман на 13-й Вестстріт. Голдман не здивувалася. Вона завжди тримала напоготові валізку зі зміною білизни й книжкою для читання. Від часу вбивства президента Маккінлі її, як правило, звинувачували в підбурюванні, словом чи ділом, до більшості актів насильства, страйків і повстань, що мали місце по всій Америці. У всіх охоронців правопорядку була нав'язлива ідея приплутувати її до кожного злочину. Емма наділа капелюшок, взяла свою валізку і вийшла на вулицю. У машині був молодий поліцейський. «Ви не повірите, — сказала вона йому, — я завжди з нетерпінням чекаю перепочинку у в'язниці. Це єдине місце, де я маю спокій».

Голдман, звичайно, не знала, що один з членів банди Колхауса був той молодий чоловік, що його вона жаліла, як буржуазного коханця підлої повії. У поліцейському штабі на Сентер-стріт, перед письмовим столом сержанта, вона зробила заяву кореспондентам. «Мені шкода пожежників Вестчестера. Я б не хотіла, щоб їх убивали. Але негр змушений був це зробити у відповідь на жорстоке вбивство його нареченої — невинної молодої жінки. Як анархістка я вітаю експропріацію власності Моргана. Містер Морган сам теж дещо привласнив». На це кореспонденти почали вигукувати запитання: «Він ваш прибічник, Еммо?» — «Ви його знаєте?» — «Ви маєте якесь відношення до цієї справи?» Голдман посміхнулася й похитала головою. «Гнобитель — багатство, друзі мої. Багатство — гнобитель. Колхаусові Уокеру не потрібна була Червона Емма, щоб зрозуміти це. З нього досить було його власних страждань».

За годину на вулицях продавали екстренні випуски газет, що розповідали подробиці арешту. Голдман дала інтерв'ю без перешкод. Уїтмен питав себе подумки, чи правильно вчинив, надавши їй змогу говорити. Певну користь від цього кроку він, безсумнівно, одержав. Саме тоді в місті перебував Букер Т. Вашінгтон — президент Інституту загального і професійного навчання у Таскеджі, який приїхав до Нью-Йорка, щоб зібрати трохи коштів. Виступаючи у великому залі Купер-Юніон, він відійшов від підготованого тексту, вказавши на непорядність зауважень Голдман та засудивши дії Колхауса Уокера. Один кореспондент зателефонував Уїтменові, і повідомив його про це. Окружний прокурор негайно зв'язався з великим просвітителем і спитав, чи зміг би той приїхати на місце події і, спираючись на свій моральний авторитет, допомогти розв'язати кризу. «Так», — відповів Букер Т. Вашінгтон. За ним послали поліцейський ескорт, і Вашінгтон, вибачившись перед аудиторією, під схвальні оплески покинув приміщення.

37

У цей час Букер Т. Вашінгтон був найвідоміший негр у країні. Після заснування Інституту в Таскеджі, штат Алабама, він став провід-

ним популяризатором професійного навчання для кольорових. Букер Т. Вашінгтон виступав проти будь-якої негритянської агітації з питань політичної й соціальної рівності. Він написав бестселер про своє життя, — шлях від рабства до самопізнання, — і про свої ідеї, які закликали до поступу негритянського населення за допомогою білих сусідів. Він проповідував дружбу між расами і висловлював надію на майбутнє. Його погляди схвалювали чотири президенти і більшість губернаторів південних штатів. Ендрю Карнегі[1] дав йому кошти на навчання, а Гарвард нагородив почесним званням. Він носив чорний костюм і фетровий капелюх. І ось тепер він стояв посередині 36-ої вулиці — сильний, вродливий чоловік, сповнений гордості своїми здобутками — і гукав Колхауса, щоб той дозволив увійти до бібліотеки. Він нехтував мегафоном, бо був оратором і мав сильний голос. Своєю манерою триматися він підкреслював, що у цих відчайдушних людей не залишається іншої можливості, як виконати його вимоги. «Я йду»,— крикнув він і, обминувши вирву на вулиці, зайшов у ворота. Піднявся сходами з кам'яними левадами обабіч і зупинився в затінку арочної галереї між подвійними іонічними колонами, чекаючи, коли відчиняться двері. Навкруги запала така тиша, що всі ясно почули гудок автомобіля за багато кварталів від них. Через кілька секунд двері прочинилися. Букер Т. Вашінгтон зник усередині. Двері зачинилися. Окружний прокурор Уїтмен витер спітніле чоло й опустився у крісло.

Те, що побачив Букер Вашінгтон, викликало в нього жах: позолочена бібліотека з колекцією картин і рядами рідкісних книг; скульптури і мармурова підлога; стіни, оздоблені дамаським шовком; безцінні флорентійські меблі — все було оплутано дротом і підготовлено до вибуху. Динамітні шашки за допомогою пластира поприліплювано у вестибюлі до мармурових пілястрів з невеликими нішами. Схилившись над мармуровою лавою спиною до кутих латунню дверей, сидів якийсь чоловік. Перед ним стояла скринька з умикачем у вигляді літери Т, який він тримав обома руками. Чоловік сидів нахилившись уперед з таким розрахунком, щоб, падаючи,— якщо куля влучить у нього, — власною вагою натиснути на вмикач. Хлопець повернувся й поглянув через плече на Вашінгтона. Великому просвітителеві аж дух перехопило: то був не негр, а білий з вимазаним у чорне обличчям. Вашінгтон вирішив триматися суворо, застережливо і водночас дипломатично. Від методу переконування доведеться відмовитись. Він зазирнув до Західної кімнати, а потім пройшов через вестибюль до дверей Східної. Сподівався зустріти там десятки чорношкірих, а побачив тільки трьох-чотирьох молодих хлопців, які стояли біля вікон з гвинтівками в руках. Колхаус чекав на нього в добре випрасуваному смугастому костюмі з краваткою й комірцем і пістолетом на поясі. Вашінгтон оглянув його. Вродливе чоло було зморщене, очі палали. Мобілізувавши всю свою силу оратора, він сказав: «Все моє життя я наполегливо працював, покладаючи надію на християнське братерство. Я змушений був переконувати білих, що нас не треба боятися і вбивати, бо ми бажаємо тільки удосконалити себе і мирно приєднатися до них, аби користуватися плодами американської демократії. Кожний негр у в'язниці, кожний негідний блудливий чорношкірий був моїм ворогом, а кожний нещасливий випадок з негром, який помилився, коштував мені частину мого життя. А чого будеш коштува-

[1] Карнегі, Ендрю (1835—1919). Американський промисловець і гуманітарій. Надавав велику грошову підтримку бібліотекам, учбовим закладам тощо.

ти мені ти — нерозсудливий, уведений в оману злочинець! Чого це коштуватиме моїм студентам, які працюють, опановуючи професію, щоб за її допомогою забезпечити своє існування й утихомирити критику білих! Тисячі чесних, працьовитих чорношкірих не зможуть виправити лиха, заподіяного такими, як ти. І що найгірше, — ти кваліфікований музикант, як я зрозумів, людина, яка скотилася до цього негідного вчинку із світу музики, де шанують гармонію, а струни арф і небесні сурми надихають на пісню. Потворна людино! Якби ти не знав трагічної долі нашого народу, я б пожалів тебе за цю авантюру. Але ж ти музикант! Я дивлюся навколо і відчуваю запах люті, бунт дикої нерозумної молоді. Чого ти їх навчив! Чи ж несправедливість, заподіяна тобі, чи ж збитки, що ти їх зазнав, зможуть виправдати загибель цих молодих нерозсудливих людей, до якої ти їх привів?»

Кожне слово цієї промови чули всі члени банди. Вони не настільки були перейняті ідеєю, щоб слова Букера Т. Вашінгтона, якого вони знали з дитинства, не викликали у них трепету. Найважливіше для них зараз було почути відповідь Колхауса. «Для мене велика честь зустрітися з вами, сер, — сказав Колхаус. — Я завжди захоплювався вами. — Він подивився на мармурову підлогу. — Справді, я музикант і вже не молода людина. Сподіваюся, саме це допоможе вам краще зрозуміти серйозність моїх намірів. Ми обидва слуги нашого народу, і обидва стоїмо за зрілість нашої істини і за повагу, якої вона вимагає». Вашінгтон був настільки приголомшений цією заявою, що мало не втратив тями. Колхаус допоміг йому пройти з вестибюля до Західної кімнати й посадовив у плюшеве крісло. Оговтавшись, Вашінгтон витер носовичком чоло. Подивився на мармурове облицювання високого, в зріст людини каміна. Глянув угору на розмальовану різьблену стелю, перевезену сюди з палацу кардінала Джільї в місті Лукка. На стінах, задрапірованих червоним шовком, висіли потрети Мартіна Лютера, що належали пензлю Лукаса Кранаха-старшого, і кілька картин, що зображали поклоніння волхвів. Просвітитель заплющив очі й поклав руки на коліна. «О, боже, — промовив він, — укажи шлях моїм людям на Землю Обітовану. Забери їх з-під батога фараона. Зніми кайдани з їхнього розуму й послаб гріховні узи, які зв'язують їх з дияволом». Над каміном висів портрет Пірпонта Моргана в розквіті сил. Вашінгтон уважно глянув на його люте обличчя. Тим часом Колхаус Уокер сів у сусіднє крісло, і вигляд двох добре вдягнених негрів був непідкупний і вичікувальний. «Ходімо зараз зі мною, — промовив Букер Вашінгтон тихим голосом,— я обіцяю, що суд буде швидким, а страта безболісною. Зніми ці диявольські машини, — сказав він, показуючи рукою на динамітні шашки, прилаштовані по кутках різьбленої стелі й на кожній стіні. Візьми мене за руку й ходімо. Задля твого малого сина й цих дітей однієї з нами раси, чий шлях важкий, а подорож довга».

Колхаус сидів у задумі. «Містере Вашінгтон, — озвався врешті він, — я й сам дужче за все хотів би покінчити з цією справою. — Він звів очі і просвітитель побачив сльози хвилювання. — Нехай шеф пожежників відремонтує автомобіль і поставить його перед цим будинком. І ви побачите, як я вийду з піднятими руками, і ніхто більше не почує про зло, заподіяне Колхаусом Уокером, чи ким-небудь з його людей».

Уперше за час, який минув від тієї ночі на Емералд-Айл, Колхаус, змінив свої вимоги, але Вашінгтон його не зрозумів. Він почув тільки відмову на свої благання. Не мовивши більше й слова, він підвівся і

вийшов. Перетнув вулицю, розуміючи, що його втручання не дало наслідків. А Колхаус ще довго міряв кроками кімнату. Його молоді друзі стояли на своїх постах і стежили за ним очима. Один із них заліг на даху, на вершині скляної бані портику. Чатував під дощем, відчуваючи, — хоча і не міг цього бачити, — присутність тисяч нью-йоркців, які тихо за ним спостерігали. Вночі, йому здалося, ніби вони видали звук, ледь вловний жалібний звук, слабший за віддих, тихіший за мряку.

38

Порадившись з окружним прокурором, Букер Т. Вашінгтон зустрівся з журналістами у вітальні тимчасового штабу. «Бібліотека пана Моргана — бомба, яка може вибухнути будь-якої миті,— заявив він.— Ми маємо справу з розумово неповноцінною людиною, безнадійно неповноцінною. Я молю господа про одне: щоб він своєю мудрістю допоміг нам щасливо докінчити цю сумну справу». Далі Вашінгтон зв'язався телефоном з кількома своїми друзями й колегами в Гарлемі — церковними пасторами, керівниками громад — і запросив їх приїхати до міста: нехай достойні довіри негри продемонструють, що вони проти поглядів Колхауса Уокера. Свій протест вони виявили у формі чергування на вулиці. Окружний прокурор Уїтмен дав свій дозвіл, дарма що новини з бібліотеки були невтішні і треба було евакуювати мешканців з усіх житлових будинків у радіусі двох кварталів. Такий був стан справ, коли приїхав Батько. Його провели через кордон поліцейських, повз мовчазних людей з непокритими головами, які стояли в молитві. На мить він затримав погляд на бібліотеці, відтак піднявся сходами в особняк. Всередині його залишили на самого себе. Ніхто з ним не розмовляв, ніхто від нього нічого не хотів.

Будинок був заповнений поліцейськими в уніформах і людьми з невизначеними повноваженнями. Всі бігали туди-сюди. Батько пішов на кухню. Тут отаборились репортери. Вони підживилися наїдками з морозильної шафи. Сиділи, поклавши ноги на стіл, або стояли, поспиравшись на меблі. Усі були в капелюхах. За плювальницю їм правила раковина. Батько почав прислухатись до розмов і почув подробиці про переговори Букера Т. Вашінгтона з Колхаусом. Скидалось на те, ніби Колхаус змінив свої вимоги. Чи це справді так? Ніхто, здавалось, не помітив цього. Однак, якщо той більше не вимагає життя Віллі Конкліна, в усякому разі згоден вести переговори, то про це необхідно повідомити кого-небудь. Батько почав шукати якусь офіційну особу і натрапив на самого окружного прокурора, якого упізнав, бачивши фотографії в газетах. Уїтмен стояв у вітальні біля вікна між колонами, тримаючи в руках бінокль. «Перепрошую»,— сказав Батько і, відрекомендувавшись, поділився з Уїтменом своїми думками. Окружний прокурор здивовано подивився на нього. Батько помітив на обличчі того невеликі червоні прожилки — сліди лопнутих судин. Уїтмен повернувся до вікна, підняв бінокль і знов почав вдивлятися, ніби адмірал на морі. Не знаючи, що робити далі, Батько залишився біля нього.

Уїтмен чекав відповіді від містера Моргана. Раз у раз поглядав на годинник. Хтось пробіг вулицею. У коридорі зчинилася метушня. Потім до кімнати ввійшов якийсь хлопчина в супроводі доглядача й кількох поліцейських. Хлопчина тримав телеграму з «Карманії».

Окружний прокурор розірвав конверт. Прочитав депешу й похитав головою, не вірячи своїм очам. «Отуди к бісу,— пробурмотів він.— Отуди його к бісу». І нараз загорлав на всіх, хто був у кімнаті: «Геть! Геть звідси!» — і повипихав усіх за двері. Але Батька взяв за руку й попросив залишитися. Двері зачинилися. Уїтмен кинув телеграму Батькові. «Віддайте йому автомобіль, і хай він забирається під три чорти»,— говорилося в телеграмі.

Батько підвів голову; окружний прокурор дивився на нього своїми вибалушеними очима. «От на це я ніколи не піду,— промовив Уїтмен.— Я не можу поступитися чорнопикому. Ба навіть послати його під три чорти. Не можу собі дозволити такої розкоші. Тоді мені кінець. Отуди к бісу, я справився з самим сучим сином Бекером. Злочин століття! Так писали усі газети. І раптом окружний прокурор поступається ніггерові? Ні, сер! Ніколи цього не буде!»

Уїтмен ходив по кімнаті. Батько відчув наплив сміливості. Він тримав у руках особисте послання Дж. Пірпонта Моргана. Воно давало йому змогу негайно перебрати на себе повноваження довіреної особи окружного прокурора Нью-Йорка.

Батько ясно бачив, що назріли всі умови для переговорів. Навіть на другому кінці світу Морган зрозумів це. Очевидно, Колхаус відмовився від однієї зі своїх вимог — щоб йому віддали на суд Конкліна. Більше того, на думку Батька, від часу Сариної смерті найпалкішим бажанням Колхауса було вмерти. І він виклав усе це окружному прокуророві. «Цю справу можна дуже швидко вирішити,— сказав він.— Фактично автомобіль не коштує нам нічого. До того ж це ідея містера Моргана».—«Атож,— відказав Уїтмен.— Тільки Пірпонт Морган міг додуматися до цього. Хто ще на це зважиться?» — «Я не про те,— вів далі Батько,— я маю на увазі, що він подав цю ідею. Звичайно, я не розуміюсь на політиці, але хіба це не звільняє нас від усякої відповідальності?» Уїтмен спинився й пильно подивився на Батька. «Саме в цю хвилину,— мовив він,— я вже мав би бути в Ньюпорті у Стювесант Фіш».

Отож опівночі до ставка Файєрхаус у Нью-Рошелі, де стояла понівечена «Модель Т» Колхауса Уокера, під'їхала запряжка битюгів. Дощ ущух, виглянули зорі. Посторонки прив'язали до буфера, й коні витягли авто на дорогу. Звідси почалася тривала подорож до міста. Цокали копита. Кучер сидів на передньому сидінні, тримаючи віжки в одній руці і поклавши другу на гальмо.

Поки «Форд» наближався до Манхеттена, Уїтменові вдалося з'єднатися з Колхаусом по телефону. Він сказав йому, що хоче поговорити про його вимоги. Як посередника для ведення переговорів він запропонував Батька. Цей спосіб безпосередніший, ніж телефон. «Ви можете покластися на нього, я також довіряю йому,— сказав Уїтмен про Батька.— Зрештою він ваш колишній хазяїн». «Ні,— мовив Батько в друге вухо Уїтмена.— Я ніколи не був його хазяїном». Батька мучили лихі передчуття. Через кілька хвилин він опинився надворі, в нічній прохолоді. Перейшовши яскраво освітлену вулицю, він піднявся сходами з кам'яними левами обабіч дверей будинку. Батько нагадав собі, що він відставний офіцер армії Сполучених Штатів. Що ходив у експедицію до Північного Полюса. Оббиті жовтою міддю двері прочинилися, й він ступив досередини. Чув, як дзвенять його кроки

на відполірованій мармуровій підлозі. Через хвилину його очі звикли до тьмяного світла. Пошукав очима Колхауса, але натомість угледів свого шуряка, роздягнутого до пояса, з вимазаним у чорне обличчям і пістолетом у кобурі під пахвою. «Ти?!» — скрикнув Батько. Молодший Материн Брат витяг пістолет і постукав дулом по скроні, ніби вітаючись. Батькові підігнулись коліна. Йому допомогли сісти в крісло. Колхаус приніс склянку води.

Перш за все обидві сторони домовились продовжити двадцятичотиригодинний термін ультиматуму. Згідно другої домовленості, вирва на вулиці має бути застелена дошками. Батько ходив від штабу до бібліотеки й назад, виконуючи свої обов'язки сумлінно, але перебуваючи в стані якогось незвичайного заціпеніння, мов сновида. На свого родича не дивився. Тільки відчував болісні спазми зловтіхи.

Поки вирішувались усі ці питання, Уїтмен сидів на телефоні й розшукував Віллі Конкліна, використовуючи всі відомі йому засоби. Поліцію було поставлено на ноги в усіх районах міста. Потім він вирішив зателефонувати Великому Тімові Саллівану — керівникові Четвертого відділення й поважному діячеві Таммані [1]. Він підняв його з ліжка. «Тіме,— промовив Уїтмен,— у місті десь проживає гість, Віллі Конклін з графства Вестчестер». «Я цього чолов'ягу не знаю,— відказав Великий Тім,— але обіцяю з'ясувати, що можна зробити». «Я певен, ти зробиш це»,— сказав Уїтмен. Не минуло й години, як Конкліна вже тягли за барки сходами особняка. Він був мокрий, скуйовджений і переляканий. Нижній гудзик на його форменій сорочці відірвався, й було видно випнутий над ременем живіт. Його штовхнули в крісло в коридорі й наказали сидіти мовчки. Поруч поставили вартового. Шеф клацав зубами, руки йому тряслись. Він хотів був витягти з кишені пляшину віскі. Поліцейський смикнув його за руку і замірився на нього парою наручників.

На світанку натовп, який дещо поменшав за ніч, почав знову збільшуватись. Заржавіла «Модель Т» стояла на 36-й вулиці якраз напроти бібліотеки. У заздалегідь домовлений час двері відчинилися і на ганок вийшли двоє поліцейських, тримаючи жалюгідного Віллі Конкліна. Його вивели напоказ. Потім його забрали назад, і Уїтмен висунув свої умови. Він переконає свого колегу з Вестчестера порушити справу проти Віллі Конкліна за умисне заподіяння збитків, вандалізм і незаконне затримання людини. На додаток шеф пожежників просто на вулиці привселюдно допоможе відремонтувати «Модель Т». Це буде приниження, з яким йому доведеться жити до кінця днів своїх. Автомобіль, звичайно, буде повністю відремонтовано. З свого боку, Уїтмен вимагав капітуляції Колхауса і його людей. «І тоді я гарантую їм усі привілеї й права, передбачені законом»,— сказав він.

Коли Батько переказав ці умови в бібліотеці, молоді люди почали сміятися й радіти. «Ми перемогли! — гукали вони один одному.— Він здався!» Їх підбадьорював автомобіль на вулиці і показаний їм Віллі Конклін. Але сам Колхаус мовчав. Він сидів на самоті в Західній кімнаті. Батько чекав на нього. Помалу похмурість Колхауса передалась і молодим людям. Нарешті ватажок сказав Батькові: «Я здамся, але для моїх хлопців я вимагаю безпечного виходу звідси й повної амністії. Зачекайте тут, будь ласка, я мушу сказати про це».

[1] Штаб організації демократичної партії у Нью-Йорку.

Колхаус підвівся з крісла і вийшов у зал поговорити зі своїми хлопцями. Вони зібрались біля детонатора. Всі були приголомшені. «Ніяких поступок,— заговорили вони.— У наших руках Морган! Не треба ні про що домовлятися. Нехай вони нам віддадуть Конкліна, автомобіль, дозволять вийти звідси і тільки тоді одержать свою Бібліотеку. Оце переговори, чоловіче, справжні переговори!»

Колхаус зберігав спокій. Він тихо провадив: «Імен жодного з вас власті не знають. Ви можете зникнути в місті й почати нове життя». — «Ти також можеш це зробити», — відказав хтось. «Ні, — заперечив Колхаус, — вони ніколи не випустять мене звідси, ви це знаєте. А, якщо й випустять, то їм буде за іграшку вистежити мене. І всі ви загинете. За що? Задля якої мети?»

«Не говори так, друже! — мовив один. — Усі ми — Колхаус!» —«Ми не можемо так піти звідси,—ми висадимо все у повітря»,—додав інший. Молодший Брат сказав: «Те, що ти робиш зараз — зрада. Або ж усі ми вийдемо звідси вільними, або ж усі загинемо. Ти підписав свого листа: Президент Тимчасового Американського Уряду». Колхаус кивнув. «Це була всього тільки риторика; треба було підтримати наш дух», — сказав він. «Але ми щиро вірили в це! — вигукнув Молодший Брат.— Вірили! На вулицях досить людей, щоб організувати армію!»

Тепер Молодший Брат кричав: «Ти не маєш права змінити свої вимоги! Ти не маєш права принизити значення своїх вимог! Ти не маєш права зрадити нас через якийсь там автомобіль!» — «Я не змінював своїх вимог»,— заперечив Колхаус. «Невже цей триклятий «форд» — твоя справедливість? — запитав Молодший Брат. — Чи, може, ти вважаєш справедливістю свою смерть?» Колхаус глянув на нього. «Щодо моєї смерті,— промовив він,— то вона була визначена в ту мить, коли померла Сара. А що стосується мого знівеченого «форда», то він повинен мати вигляд, як і того дня, коли я проїжджав повз пожежну дільницю. Не я зменшую вимоги, а вони збільшують їх, торгуючися зі мною і не йдучи на поступки. Я обміняю ваше дорогоцінне життя на Віллі Конкліна, нехай з нього буде хоч якась користь».

Через кілька хвилин Батько вертав через вулицю до штабу. Отже, Колхаус Уокер був готовий здатися в руки правосуддя. Але його послідовники — ні. Ці належать до іншого покоління. У них немає нічого людського. Батько здригнувся. Справжні потвори! Їхні ідеї затьмарили їм розум. Вони кусають руку, що допомагає їм. Організувати армію! Мерзотники вони, ці революціонери.

Відома затятість Колхауса стала фортецею, об яку розбивались усі аргументи його друзів. Саме він стояв між містером Морганом і катастрофою. Батько поки що нічого цього не сказав окружному прокуророві. Він відчув, що Уїтмен матиме досить неприємностей з офіційними умовами. Саме так воно й було. Уїтмен уже не раз прикладався до пляшки з віскі. Обличчя йому вкривала щетина. Банькаті очі були червоні, комірець зім'ятий. Він походив по кімнаті. Спинився біля вікна. Стис правицю в кулак і кілька разів із силою ляснув по лівій долоні. Знов подивився на телеграму від Моргана. Батько відкашлявся. «У телеграмі нічого не говориться про Колхаусових спільників», — мовив Батько. «Що? — запитав Уїтмен, — Що? Гаразд, гаразд. — Він пошукав очима стілець. — Скільки їх там, ви говорите?» — «П'ятеро», — відповів Батько, — підсвідомо виключаючи з їх-

нього числа Молодшого Брата. Уїтмен зітхнув. «Це краще, що ви можете зробити»,— мовив Батько. «Звичайно,— сказав окружний прокурор. — А що я скажу газетярам?» — «Як це — що? — перепитав Батько. — По-перше, ви скажете, що Колхауса Уокера схоплено, по-друге, що скарбницю містера Моргана врятовано, по-третє, що місто в безпеці і, по-четверте, що всі ваші сили й поліція робитимуть усе можливе, розшукуючи інших злочинців, доки останній з них не сяде за грати — де йому й місце». Уїтмен думав. «Ми рушимо за ними назирці,— пробурмотів він.— І застукаємо їх у схованці». — «Це не так уже й легко,— сказав Батько.— Вони вимагають заложника і не відпустять його, доки не опиняться в безпеці».— «Хто буде заложником?» — запитав Уїтмен. «Я», — відповів Батько. «Так, — промовив Уїтмен.— А чому ніггер такий упевнений, що зможе сам утримати будинок?» — «Розумієте, він вибере собі таке місце, де б його не могли встрелити крізь скляний дах або вікна, і триматиме руки на детонаторі. Я думаю, це йому вдасться».

Можливо, тієї миті Батько плекав надію, що після звільнення він допоможе властям знайти дорогу до кубла злочинців. Він думав, що без Колхауса їм забракне сміливості й розуму, щоб і далі воювати з законом. Вони були анархісти, вбивці й палії, але він особисто їх не боявся. Він знав людей цього гатунку і сам був хитріший за будь-кого з них. З Молодшим Братом у нього не лишилося нічого спільного, і він тільки радів на думку, що посприяє його арештові.

Уїтмен пильно дивився кудись перед себе. «Гаразд,— врешті мовив він, — гаразд. Ось дочекаємось сутінок, то, може, ніхто й не побачить, що ми робитимемо. Задля містера Моргана, його триклятої Гутенбергівської Біблії й триклятого листа Джорджа Вашінгтона на п'яти аркушах».

Отже, переговори скінчились.

39

Кілька телефонних дзвінків до автомобільної компанії Форда дали наслідки, й о восьмій ранку прибула вантажна машина з усіма необхідними запасними деталями для «Моделі Т». Компанія «Пантасот» привезла верх. Помічники Моргана погодилися взяти всі витрати на себе. На очах цілого натовпу людей шеф пожежників Конклін під керівництвом двох механіків розбирав «форда» й робив з нього нову машину. Двигун підіймали на талях. Проклинаючи все на світі, пріючи й мало не плачучи від напруження, Конклін працював. Замінив покришки, крила, радіатор, магнето, дверцята, приступки, лобове скло, фари, сидіння, й годині о п'ятій, коли над Нью-Йорком ще яскраво світило сонце, «Модель Т. Форд» з верхом, виготовленим фірмою «Пантасот», уже виблискував на узбіччі вулиці. Протягом цілого дня прибічники вмовляли Колхауса змінити своє убивче рішення. Їхні аргументи ставали чимраз дикіші, але він був терплячий до них. Він розумів, без нього вони геть розгубляться, тому й називали його самогубцем. Никали як приречені. Надвечір у бібліотеці стало темно. Молоді люди байдуже поглядали з вікон на автомобіль, у якому колись Колхаус їздив свататися.

Сам Колхаус жодного разу навіть не підійшов до вікна. Сидів за письмовим столом Пірпонта Моргана в Західній кімнаті й складав заповіт.

Молодший Брат мовчки вийшов. Батько, зачинений у бібліотеці як офіційний заложник, хотів поговорити з ним. Він думав, що скаже Матері. Тільки коли засутеніло й наближався вирішальний час, Батько змусив себе зустрітися з шуряком. Це, можливо, була остання нагода поговорити віч-на-віч.

Молодший Брат був у вбиральні в глибині вестибюля. Витерши сажу з обличчя, він глянув на батька в дзеркало. Батько сказав: «Мені особисто від тебе нічого не потрібно. Та ти забув про свою сестру». — «Якщо вона не забула про мене, — відповів Молодший Брат, — то я спробую їй пояснити. Але не через вас. Ви самовдоволена обмежена людина. Мало платите своїм робітникам і байдужі до їхніх клопотів». — «Так», — озвався Батько. «А що ви вважаєте себе джентльменом, — вів далі Молодший Брат, — то це звичайна самооблуда, як у всіх людей, що гноблять інших». — «Ти жив під моїм дахом і працював на моєму підприємстві», — промовив Батько. «Ви могли собі дозволити таку великодушність. Крім того, я сплатив і цей борг, у чому ви незабаром пересвідчитеся».

Молодший Брат вимив обличчя теплою водою з милом, струснув головою над мискою. Витерся рушником з вишитими ініціалами Дж. П. М. Потім жбурнув рушник на підлогу, вдяг сорочку, пошукав у кишенях запонки, начепив комірець, пов'язав краватку й підняв шлейки. «Ви багато мандрували, але нічого не навчилися,— сказав він.— Вважаєте, що прийти до ось такого будинку, який належить іншій людині, й загрожувати її власності — це злочин. Насправді ж тут кубло стерв'ятників. Лігво шакалів». Він одяг пальто, провів долонями по голеній голові, наклав котелок і поглянув на себе в дзеркало. «На все добре. Більше ви мене не побачите. Можете сказати моїй сестрі, що я завжди думатиму про неї. — Він потупив зір. Йому довелось відкашлятися. — Можете сказати їй, що я завжди її любив і захоплювався нею». Спільники зійшлись у вестибюлі. Всі вони були вбрані, як і Колхаус, у костюм з краваткою й котелок. Колхаус наказав низько насунути капелюхи і підняти коміри, щоб їх не впізнали. Врятувати їх мав автомобіль «Модель Т». Колхаус пояснив, де запалювання, як газувати й перемикати швидкість. «Зателефонуєте мені, як тільки опинитеся на свободі», — сказав він. «А я хіба не поїду?» — спитав Батько. «Ось вам заложник, — сказав Колхаус, кивнувши на Молодшого Брата. — Білі люди однакові на вигляд».

Усі засміялися. Колхаус обійняв кожного біля великих обкованих міддю дверей. Так само палко попрощався й з Молодшим Братом і коли дістав з кишені годинника, на вулиці згасли ліхтарі. Він зайняв своє місце в ніші, в глибині вестибюля, й схилився над мармуровою лавою, тримаючи руки на детонаторі. «Ідіть», — сказав Колхаус. Один хлопець відімкнув двері, й усі один за одним хутко вийшли на вулицю. «Замкніть, будь ласка, двері», — сказав Колхаус.

Батько засунув засув і притулився вухом до дверей, але почув тільки власне хрипке дихання. Час наче застиг, Батько вже втратив будь-яку надію на порятунок, аж нарешті хрипко кахикнула і задирчала «Модель Т». Ще за мить було ввімкнуто швидкість, і авто ру-

шило. Ось воно зі стукотом переїхало через вирву, устелену дошками. Батько побіг назад до вестибюля. «Поїхали», — сказав він Колхаусові Уокеру-молодшому. Негр не зводив очей зі своїх рук, які лежали на детонаторі. Батько сів долі й притулився спиною до мармурової стіни, тоді підтяг коліна й поклав на них голову. Так вони й сиділи увесь час. Згодом Колхаус попросив Батька розповісти про сина. Він хотів знати, як той ходить, чи добре їсть, чи вже говорить, та інші подробиці, які тільки міг вигадати.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

40

А за дві години Колхаус Уокер-молодший вийшов з бібліотеки, підняв руки догори і, як було домовлено, попрямував 36-ою вулицею до особняка. Вулицю очистили від перехожих. Саме навпроти нього від рогу до рогу шикувався взвод стрільців, озброєних карабінами. Наряд кінної поліції стояв двома щільними шеренгами обабіч вулиці, утворивши ніби коридор, ярдів тридцять завширшки. Таким чином, Колхауса не могли побачити ні з-поза рогу Медісон-авеню, ані зі ще дальшого перехрестя на Парк-авеню. Двигуни генераторів на перехресті несамовито ревли. На яскраво освітленій вулиці чорний чоловік спробував, за свідченнями поліцейських, «здобути свободу втечею». Найімовірніше, він знав: щоб покінчити з життям, досить буде різко повернути голову, опустити руки або просто посміхнутись. Батько, який іще сидів у Бібліотеці, почув злагоджений залп взводу. Він скрикнув і підбіг до вікна. Тіло сіпалося, неначе силкувалось витерти з бруківки калюжу власної крові. Полісмени стріляли, скільки хотіли, коні іржали й хропли.

У своїй схованці в Гарлемі банда Колхауса здогадувалась, який буде кінець. Зібрались усі, крім ватажка. Кімнати здавалися порожніми. Все втратило сенс. Розмовляли над силу. Всі, окрім Молодшого Брата, збиралися лишитись у Нью-Йорку. «Модель Т» сховали в провулку неподалік, побоюючись, що на ній залишено відбитки пальців. Машину вирішили подарувати Молодшому Братові, адже він покидав місто. Цієї ночі він поїхав у район порту на 125-ій вулиці й там сів з машиною на паром до Нью-Джерсі. Звідти поїхав на південь. Видно, в нього були гроші, хоч і невідомо, де і як він їх дістав. Він поїхав до Філадельфії, а звідти до Балтімора — в глиб країни. На полях стояли негри й дивились на машину, що мчала повз них. Автомобіль здіймав куряву, минав товарні поїзди й долав прохолодну темряву тунелів. Їхав без карти — від бензоколонки до бензоколонки. Ночував у полі. На задньому сидінні в нього назбиралось безліч усілякого інструменту, покришки, каністри з бензином, ручні маслянки, лещата, дріт, шестерні, а він їхав і їхав. Дерев ставало менше, а далі вони й зовсім зникли. Навкруги були самі валуни й полин. Його приваблювали картини заходу сонця, й він їхав за ними через потріскані

від спеки глинясті долини. Коли машина зламалася й він не міг її тут же полагодити, його везли діти мулами.

В Таосі, Нью-Мехіко, він опинився в колі молодиків, загорнутих у мексіканські ковдри, які правили їм за плащі. Вони приїхали сюди з Грінвіч-Віледжа, штат Нью-Йорк, і малювали безлюдні пейзажі. Їх привабив його виснажений вигляд. Молодший Брат був страшенно понурий, навіть коли пив. Кілька днів він наливав себе спиртним, і на короткий час зійшовся з набагато старшою за себе жінкою.

Рідке волосся Молодшого Брата відросло й уже прикривало маківку. Він одпустив русу бороду. Його ніжна біла шкіра лущилася, і він мружився проти палючого сонця. Молодший Брат поїхав далі, в Техас. Його одяг геть зносився. Тепер на ньому були коротенькі штанці, мокасини та індіанська ковдра. В прикордонному містечку Пресідіо він продав машину якомусь крамареві й через Ріо-Гранде подався до Охінаги — в Мексіку, прихопивши тільки порожній бурдюк для води. Це місто поперемінно займали частини федеральних військ і повстанці. Глиняні халупи стояли без дахів. У церковних стінах зяяли пробоїни від снарядів, а городяни ховалися по дворах. Вулиці вкривала біла пилюка. В місті були розквартировані сили північної дивізії Панчо Вільї. Молодший Брат приєднався до них, і тепер його звали компаньєро.

Разом із загонами Вільї він пройшов дві сотні миль зруйнованими коліями центральної залізниці на південь до Торреона. Йшли через безлюдну Мексіканську пустелю, порослу кактусами та іспанськими багентами [1]. Зупинялись по ранчо і в прохолоді монастирських мурів палили загорнене в кукурудзяне листя макуче [2]. Харчів було обмаль. Жінки в темних хустках носили на голові глечики з водою.

Після перемоги під Торреоном Молодший Брат став носити перехрещені на грудях патронташі. Отак він став вільїстом, але мріяв іти далі, до Сапати. Армія пересувалась на дахах товарних вагонів, повстанці везли зброю, постіль, кошики з їжею. Їх супроводили коханки або й жінки з немовлятами. Армія перетинала пустелю, від попелу й диму різало очі, пекло в горлі, й доводилося захищатися від сонця парасольками.

В Мехіко-Сіті на мітинг прибули ватажки повстанців з різних районів країни. Треба було чітко визначити мету революції. Тирана Діаса скинули, влада перейшла до реформіста Мадеро, який у свою чергу поступився місцем генералові Уерті, ацтекові. А тепер, після Уерти, владу в країні намагався взяти поміркований Карранса. Столиця кишіла фракціями, бюрократами-крадіями, іноземними бізнесменами й шпигунами. І ось у цей безлад в'їхала селянська армія Сапати. Місто принишкло. Сапатівці зажили слави розбійників, і населення Мехіко-Сіті побоювалось їх. Молодший Брат з вільїстами стояв і дивився на армію Сапати. Потім мексіканці почали сміятись. Ці люті вояки не вміли правильно говорити. Серед них було багато дітей, які вирячувалися на палац Чапультепек. Зодягнені в мішковину, сапатівці не зважувались іти тротуаром, а простували бруківкою, топчучи кінський гній. Трамваї лякали повстанців. Вони стріляли в пожежні машини.

---

[1] Іспанський багент — рослина Нового світу з високим стеблом, гострими білими квітами.
[2] Макуче — вид дешевого тютюну.

Великий Сапата, коли їх фотографували в палаці, дозволив Вільї зайняти президентське крісло.

Борцям з півдня не сподобались ні Мехіко-Сіті, ні революція поміркованих. Молодший Брат залишив Мехіко-Сіті разом з армією Сапати. Він ніколи не розповідав про свій фах офіцерам Вільї. Та Еміліо Сапаті він сказав, що вміє робити бомби, лагодити гармати й рушниці. «Я знаю підривну справу». Й продемонстрував своє вміння в пустелі. Молодший Брат наповнив чотири гарбузи піском, додав туди трохи якогось чорного порошку, з кукурудзяних стебел поробив запали. Вибух кожного такого гарбуза лишив вирву до чотирнадцяти футів завглибшки. Наступного року повстанці робили рейди на нафтові родовища, плавильні, на гарнізони федеральних військ. Сапатисти шанували Молодшого Брата, але вважали необачним. Одного разу вибухом йому пошкодило слух. Відтоді Молодший Брат бачив вибухи, але нічого не чув. Бачив, як веретеноподібна гірська залізнична естакада, мовби зморщуючись, провалюється в глибоку ущелину. Заводи з бляшаними покрівлями злітали в небо білою пилюкою. Невідомо, за яких саме обставин він загинув; найімовірніше, це сталося під час перестрілки з урядовими загонами поблизу плантацій Чінамека в Морелосі, там, де за кілька років із засідки вбито й Сапату.

Президентом уже став Вудро Вільсон[1]. Його вибрали за те, що він був справжнім воїном. Теодор Рузвельт не відчував цього. Рузвельт звинувачував Вільсона в тому, що той вважає війну огидною. Як він казав, у Вільсона манірний рот людини, яка проковтнула рибу разом з кістками. Але новий президент відразу дав роботу флотові, висадивши морський десант під Веракрусом. Він дав роботу й армії, пославши солдатів через кордон переслідувати Панчо Вілью. Вільсон носив окуляри без оправи й дотримував високої моралі. Коли почалась Велика Війна[2], він вів її з запеклістю ображеної людини. Ні син Рузвельта Квентін, котрий загинув у повітряному бою над Францією, ні сам Лось[3], який невдовзі помер від горя, не змогли пережити ненависті Вільсона до війни.

В Європі відчувалося наближення нової пожежі. Сорок дві нації надіслали своїх представників на відкриття Палацу Миру в Гаазі. Конференція соціалістів у Відні прийняла рішення, що міжнародний робітничий клас ніколи більше не воюватиме на боці імперіалізму. В Парижі художники малювали портрети з очима на одному боці обличчя. Єврейський професор з Цюріха опублікував працю, в якій доводив, що всесвіт викривлений. Жодна з новин не проходила повз увагу Пірпонта Моргана. Інцидент із божевільним негром у його бібліотеці було забуто. Морган висів у Шербурзі і, як завжди, почав мандрувати континентом з країни в країну в своєму власному поїзді, обідаючи з банкірами, прем'єрами й королями. В королів псувалися характери. Їхні родини були як не меланхолійні, то істеричні. Королі перевертали келихи з вином, затиналися, гримали на обслугу. Спостерігаючи за ними, Морган переконався, що всі вони атрофовані. Королівські родини були так чи так пов'язані між собою, протягом цілих віків вони вступали одні з одними в шлюбні зв'язки й щосили культи-

[1] Вудро Вільсон (1856—1924) — двадцять восьмий президент США.
[2] Перша світова війна.
[3] Прізвисько Теодора Рузвельта

вували в собі неуцтво та ідіотизм. На похороні Едуарда VII в Лондоні всі штовхались, як діти, за місця в кортежі.

Морган поїхав до Рима й зайняв свій поверх у Грандотелі. Срібна тарілочка старшого лакея швидко заповнилась візитними картками. Протягом кількох тижнів Морган приймав графів, герцогів та інших аристократів. Вони приходили з фамільними коштовностями. Деякі з них були зубожілі, інші хотіли перетворити своє майно на гроші. Та всі вони, здавалось, прагнули покинути Європу якомога швидше. Морган сидів на стільці з високою спинкою, спершись на ціпок, і оглядав пропоновані йому картини, майсліку, порцеляну, фаянс, бронзові речі, барельєфи, церковні книги. Він то схвально кивав головою, то відмовляв. Поступово кімната наповнилась різними речами. Йому запропонували чудове золоте розп'яття, яке могло правити й за стилет. Черга аристократів заповнювала вестибюль готелю й тяглась аж до рогу вулиці. На них були демісезонні пальта, циліндри, гетри. В руках вони тримали ціпочки й загорнуті в коричневий папір пакунки. Ті, кому не терпілось виїхати, пропонували своїх дружин — гарних блідих жінок із сумними очима. Один аристократ привів доньку й сина — близнюків. Діти були вдягнені в сірий оксамит і мереживо. Він роздяг їх і заходився повертати перед Морганом у різні боки.

Морган залишався в Європі доки його помічники повідомили, що в Александрії на нього чекає споряджений ним пароплав. Перед від'їздом він востаннє спробував умовити Генрі Форда поїхати разом до Єгипту. Надіслав йому довгу телеграму, але Форд відповів, що не може залишити Мічіган, бо почав найважливішу стадію переговорів з конструктором, котрий нахвалявся збільшити потужність двигуна за допомогою якихось зелених пілюль. Морган звелів пакувати речі. Він дав ділові настанови помічникам і вирушив у дорогу. Стояла осінь. В Александрії він підійшов до свого сталевого колісного пароплава, подивився на нього з причалу, піднявся на борт і дав капітанові команду відчалювати.

В Єгипті Морган мав намір здійснити подорож Нілом і вибрати місце для своєї піраміди. В сейфі каюти він ховав проект, розроблений для нього фірмами Маккіма й Уайта. Морган сподівався, що з допомогою новітньої техніки піраміду можна буде побудувати за три роки. Цей секретний проект хвилював його, як ніщо досі. Там передбачалися Фальшива Царська Палата, Справжня Царська Палата, Кімната Скарбів, Велика Галерея, Коридор Спуску й Коридор Підіймання, а також бруківка до берега Нілу.

Перша зупинка була в Гізі. Морган намагався заздалегідь відчути вічну енергію, в яку перетвориться після смерті, коли промені сонця піднімуть його й він народиться вдруге. Пароплав прибув до Гізи вночі. З правого борту на тлі темно-синього неба вимальовувались обриси пірамід. Морган зійшов трапом на причал, і його зустріли араби в бурнусах, посадовили на верблюда й підвезли до головного входу Великої Піраміди. Всупереч умовлянням, він твердо вирішив заночувати в піраміді. Морган сподівався якимсь чином виявити місцеперебування Ка та Ба[1], духовної й фізичної енергії Озіріса. Він пішов

[1] Ка, Ба — в релігії стародавніх єгиптян істоти вищого порядку. Ка вважався духовною сутністю людини (і навіть неживих предметів), Ба — уособленням людської душі. Ка зображали у вигляді піднятих рук, Ба — в вигляді птаха з людською головою.

за гідами вузьким вхідним коридором. Світло смолоскипів відкидало великі стрибучі тіні на кам'яні стіни й стелю. Після численних поворотів, важких підйомів і низьких проходів, де доводилось рачкувати, він опинився в самому серці піраміди. Морган віддав своїм гідам половину домовленої суми, решту вони мали одержати, коли прийдуть по нього. Араби побажали йому доброї ночі, й він залишився сам у темряві, де тільки крізь вузьку вентиляційну шахту тьмяно блимало кілька зірок.

Тут була усипальниця фараона, вже давно порожня. Підлога здавалась така холодна, що не допомагала навіть вовняна ковдра, яку він захопив з собою. У Моргана була іменна золота коробочка з сірниками, та він принципово не витягав її. Не зробив також і ковтка бренді з фляги. Прислухався до темряви, вдивлявся в неї, чекаючи знаків, якими зволить удостоїти його Озіріс. По кількох годинах він таки задрімав. Морганові приснились давно минулі часи: ніби він, розносщик товарів, сидить навпочіпки на базарі, перекидаючись незлою лайкою з драгоманами[1]. Цей сон стурбував його, й він прокинувся. По ньому ніби щось лазило. Він підвівсь. Тіло свербіло в кількох місцях. Вирішив запалити сірник. При світлі сірника побачив, що на його одежі метушився цілий гурт звичайнісіньких блощиць. Сірник згорів, а Морган і далі стояв і думав. Тоді заходився міряти кроками тісний коридор, випростуючи перед себе руку, щоб не вдаритись об кам'яну стіну. Ходив із заходу на схід, з півночі на південь, хоч і не був певен, де яка сторона світу. Вирішив, що передовсім за подібних обставин людина має розрізняти між віщими й не віщими знаками. Сон про торговця на базарі не був віщим. Блощиця теж нічого не пророчила. Віщими були б маленькі червоні пташки з людськими голівками, які мали б ліниво перелітати Усипальницею й освітлювати її. Тобто пташки Ба, яких він бачив на староєгипетських настінних малюнках. Але ніч минала, а пташки не з'являлися. Зірки згасли, й крізь вузьку шахту Морган побачив ромб досвітнього неба. Він дозволив собі ковток бренді. Кінцівки поклякли, спина теж: він трохи застудився.

Нарешті з'явились помічники Моргана й гіди-араби, які вивели його на білий світ. Виявилося, що надворі вже ясний день. Моргана знов посадовили на верблюда й повезли. В цій яскравій блакиті піраміди видавалися рожевими. Проминаючи Великого Сфінкса, він побачив, що того обсіли якісь люди, мов та нужа. Вони гірляндами звисали з пазурів, сиділи в западинах обличчя, видирались на плечі й махали з головного убору Сфінкса. Морган здригнувся. Святотатці були в бейсбольних костюмах. Безліч фотографів стояли внизу перед своїми триногами, постромлявши голови під чорне сукно. «Господи, та що ж це діється?» — здивувався Морган. Його гіди спинились і перемовлялися з іншими гідами-арабами. Всі були збуджені. Підійшов помічник Моргана й доповів, що то бейсбольна команда «Джайантс», яка взяла першість і зараз робить кругосвітнє турне. «Першість?—перепитав Морган. — Яка першість?» До нього біг присадкуватий негарний чоловічок у смугастих бриджах і майці, з чудернацькою кепочкою на голові. Він простягав до Моргана руки. З рота йому стирчав недокурок сигари. Черевики стукотіли по старовинному камінні. «Це їхній

[1] Драгоман — перекладач на Сході.

менеджер, містер Макгроу; квапиться висловити свою повагу», — пояснив помічник. Старий багатій мовчки вдарив під боки свого верблюда і, зваливши гіда-араба, помчав до пароплава.

Невдовзі після цих подій здоров'я Пірпонта Моргана різко погіршало. Він мусив повернутися до Рима. Однак Морган не почувався нещасним, вважаючи, що оце погіршення здоров'я і є той знак, якого він уже давно чекає. Мовляв, він ще так потрібен на землі, що доля збавить його від смерті. Родина зустрічала його в Римі. «Не сумуйте,— сказав він.— Війна все прискорює». Вони не розуміли, що він мав на увазі. Коли сімдесятшестирічний Морган помирав, родичі були поряд. не без потаємних сподівань.

Невдовзі по його смерті ерцгерцог Франц Фердінанд приїхав до столиці Боснії — міста Сараєва, щоб оглянути війська. Графиня Софі була з ним. На зігнутій руці ерцгерцог тримав каску з плюмажем. Зненацька пролунав вибух, усе оповив білий дим, почулися крики. Ерцгерцога Фердінанда й графиню Софі вкрив крейдяний пил. Пил був у них на обличчях, набився в рот і очі, забілив одежу. Хтось кинув бомбу. Мер був приголомшений. Ерцгерцог лютував. «День зіпсовано»,— сказав він і, урвавши церемонію, наказав шоферові їхати з Сараєва. Вони сиділи в «даймлері». Шофер звернув не в ту вулицю, спинився, дав задній хід. Сталося так, що машина спинилася якраз проти молодого серба-патріота — члена терористичної групи, яка хотіла вбити ерцгерцога бомбою і вже перейнялася була відчаєм, утративши таку нагоду. Патріот скочив на машину й підняв пістолет. Графиня Софі впала ерцгерцогові на коліна, з горла Фердінанда вдарила кров. од якої зелене пір'я плюмажа почорніло. Хтось кричав. Солдати схопили вбивцю, звалили додолу, поволокли до в'язниці.

Нью-Йоркські газети писали про цю подію, як про вияв притаманного балканцям шаленства. Хоча мало хто в Америці жалкував за вбитим спадкоємцем австро-угорського престолу. Але чарівник Гаррі Гудіні, гортаючи за сніданком ранкові газети, був вражений убивством свого давнього знайомого. «Подумати тільки, — говорив він сам собі. — Подумати тільки». Гудіні мовби бачив перед собою похмурого флегматичного ерцгерцога, який дивиться на нього з-під стріхи чуба. Гаррі здавалося дивним, що людину, яка втілювала в собі силу й опору цілої імперії, так легко вбито.

Того самого дня Гудіні мав демонструвати одне із своїх вуличних «звільнень», тим-то не міг ушанувати смерть ерцгерцога так, як би йому хотілось. Гудіні вийшов з будинку, спинив кеб і поїхав до Таймс-сквера. І ось через півтори години перед кількатисячним натовпом його вдягли в гамівну сорочку і догори ногами потягли, причепили за ноги до сталевого троса й підняли на Вежу Таймс. За кожним обертом лебідки він підіймався чимраз вище, розгойдуючись у повітрі. Натовп аплодував. День був теплий, небо блакитне. Що вище він підіймавсь, то далі внизу залишався гомін вулиці. Він побачив догори ногами своє ім'я на великому щиті театру «Палас» за п'ять кварталів на північ від Таймс-сквера. Тутукали автомобілі, скупчувались трамваї, що їх спиняли водії, щоб глянути на видовище. Без угаву сюрчала кінна поліція.

Гудіні все бачив догори ногами — автомобілі, людей, тротуари, вершників, будинки. Небо лежало під його ногами. Гудіні проплив

повз велику таблицю останніх бейсбольних ігор, прикріплену на стіні Вежі. Він глибоко дихав, знаходячи спокій у небезпеці, що було наслідком багатолітніх тренувань. Підняли Гаррі на рівень дванадцятого поверху над землею, як і було домовлено: саме стільки, щоб його чітко бачили глядачі. Він мав намір звільнитися з гамівної сорочки, по-акробатичному підкинути тіло вгору і вхопитися за трос, причеплений гаком за ланцюг на його кісточках, тоді стати на велетенський гак і спускатися, вітаючи публіку. Останнім часом Гудіні почувався краще, ніж доти. Туга за матір'ю, страх утратити глядачів, думки про нікчемність життя й сміховинність досягнутого — тепер гнітили його куди менше. Цим він завдячував своєму новому захопленню — викриттю різних спіритичних шарлатанств. Почуття до його святої матері спонукало Гудіні уривати спіритичні сеанси, викривати всіляке шахрайство й підробки й виставляти на загальний осуд ті засоби, якими користувалися шарлатани для обдурювання простаків. На всіх своїх виступах він пропонував десять тисяч доларів медіумові за спіритичний ефект, який він, Гудіні, не зможе створити за допомогою технічних засобів. Пресі й публіці цей новий елемент його виступів сподобався. Проте Гудіні спонукало не це. Після смерті матері він почувався відповідальним за спокій небес. Він відчував, що скоро знатиме місце перебування матері. Його приватні детективи відвідували всі спіритичні салони. Гудіні приходив на сеанси, переодягнений сивою вдовою під вуаллю. Користуючись електричним ліхтариком, він освітлював протягнений до столу тоненький дротик, котрий піднімав стіл угору. Розкривав приховані грамофони, виводив за карк спільників, які ховались за драпуванням. Тоді драматичним жестом зривав кучеряву перуку й казав, хто він такий насправді. Завів проти шарлатанів десятки судових справ.

Він піднявся на домовлену висоту. Вітер тут був дужчий, Гудіні крутило. Перед очима мигтіли то вікна Вежі, то провалля Бродвею й Сьомої Авеню. «Агей, Гудіні», — почув він. З вікна дванадцятого поверху на нього вишкірився догори ногами, якийсь чоловік. Гудіні міг звільнитися за одну хвилину. Але тоді не було б видимості правди. Тож робив усе повільно. Здавалося, йому неймовірно важко це зробити. З вулиці чулися охи й ахи, трос здригався. Невдовзі тулуб і голова Гудіні заплуталися в гамівній сорочці. Під грубою тканиною було темно. Гудіні трохи перепочив. Ішов 1914 рік, і було повідомлено про вбивство ерцгерцога Франца Фердінанда. Цієї миті перед очима Гудіні з'явилося зображення маленького хлопчика, що розглядає своє відображення на блискучій латунній фарі автомобіля.

Про цю дивну подію ми довідалися з неопублікованих приватних паперів Гудіні. Його кар'єра безумовно межувала з неймовірністю, і тому ми тверезо підходимо до твердження Гаррі Гудіні, що це єдиний справді містичний випадок у його житті. Та хоч хай там як, а в архівах Сім'ї знайшлася візитна картка Гудіні; він навідався туди за тиждень після виступу. Вдома нікого не було. В сім'ї настала незгода. Мати, Син і чорне дитинча, якого нарекли Колхаусом Уокером Третім, подорожували на «Пакарді». Мати сиділа за кермом. Вони вже оглянули печери Хоу, а їхньою кінцевою метою був берег штату Мен біля перешийка Праут — місця, де провів останні роки свого життя художник Уїнслоу Хомер. Мати з Батьком майже не розмовляли, смерть Молодшого Брата в Мексиці стала останнім поштовхом до розриву.

Дідусь не пережив зими й спочивав на цвинтарі біля Першої Конгрегаційної Церкви на Північній авеню в Нью-Рошелі. Батько на той час був у Вашінгтоні. В шухляді столу він знайшов безліч планів Молодшого Брата — оплату боргу, про яку той так невизначено сказав у Бібліотеці Моргана під час їхньої останньої розмови. За півтора року до свого виїзду Молодший Брат розробив сімнадцять різних проектів, деякі з них так випередили свій час, що уряд США став використовувати їх тільки в другій світовій війні. Це були проекти безвідкатних реактивних гранатометів, мін ударної дії, керованих сонаром [1] глибинних бомб, інфрачервоних прицілів, трасуючих куль, самозарядних гвинтівок, легких кулеметів, кулькових бомб, желеподібного нітрогліцерину й ранцевих вогнеметів. Щоб домовитись про впровадження деяких із цих видів зброї, Батько подався до Вашінгтона. З ним знайомились високі чини армії й флоту. Передбачались випробування зброї, укладання угод на продаж та інші кулуарні процедури, ленчі, обіди й запрошення на уїкенди. Батько спинився в номері готелю «Хей-Адамс». Своє особисте нещастя він гасив роботою. Його теж непокоїла надмірна миролюбність Вудро Вільсона, й він агітував за війну, не чекаючи на рішення уряду. Інші країни виявляли більший інтерес до вбивчих винаходів Молодшого Брата. Співробітники з державного департаменту радили Батькові, з ким укладати угоди.

З німцями Батько був грубий, з англійцями — приязний і поступливий. Він немовби передбачив остаточний збіг американських інтересів із інтересами держав Антанти, який справді настав лише 1917 року, але визначився ще 1915-го, коли німецький підводний човен торпедував англійський пасажирський пароплав «Лузітанію» біля південнозахідного узбережжя Ірландії. «Лузітанія» була озброєним торговельним судном, у трюмах якого таємно перевозились леткі речовини для військової промисловості. Потонуло тисяча двісті чоловік, серед них жінки й діти; були там і американці, а серед них Батько. Він віз до Лондона першу партію гранат, глибинних бомб і желеподібного нітрогліцерину, які безумовно збільшили силу вибуху на «Лузітанії» і спричинилися до її швидкого затоплення

Бідний Батько, — бачу оцю його останню подорож. Він прибув на нове місце із настовбурченим від подиву волоссям, німим і сліпим. Носаками здійняв хмару піску, впав навколішки, руки й ноги розметались у дивній пантомімі. Іммігрант усе своє життя, він врешті на віки вічні дістався до свого берега.

Мати рік носила по ньому траур. Упевнившись, що його дружина теж померла, Тате запропонував Матері одружитись. «Я, звичайно, не барон, — сказав він. — Я — єврейський соціаліст із Латвії». Мати прийняла його пропозицію без вагань. Вона обожнювала його, і їй подобалось бути з ним. Їх єднала спільність характерів. Вони одружилися у Нью-Йорку цивільним шлюбом, у судді, і були щасливі. Тате добряче заробив на багатосерійних фільмах «Шпигуни з Таємної Служби» та «Тіні німецького підводного човна». Проте найбільший успіх чекав на нього попереду. Родина продала будинок у Нью-Рошелі й переїхала до Каліфорнії. Вони оселились у білому будинку під черепицею зі склепінчастими вікнами. Вздовж доріжок росли пальми, а на клумбах перед фасадом яскраво червоніли квіти.

---

[1] Сонар — система звукової локації.

Якось уранці Тате визирнув з вікна кабінету й побачив на газоні трьох дітей. Біля них на тротуарі стояв триколісний велосипед. Вони розмовляли, граючись на сонечку. Його чорнява донька, білявий пасинок і всиновлене чорне дитя. Тате враз прийшла в голову ідея фільму. Про групку дітей-приятелів — чорних, білих, товстих, худих, багатих, бідних — різних; неслухняних малят, на яких чекають дивні пригоди; суспільство голодранців, як і всі ми: й зрештою, ватагу, яка вскакувала в халепи й виплутувалась із них. Згодом ця ідея породила не один фільм. Доба Регтайму з натужним гуркотом автомобілів відходила назавжди; здавалося, що історія — це тільки мелодія механічного піаніно. Ми воювали й перемогли у війні. Анархістку Емму Голдман вислали з Америки. Гарна й пристрасна Евелін Несбіт потроху споганіла й зникла безвісти. А Гаррі К. Тоу, вийшовши з божевільні, щороку марширував на параді в Нью-Йорку на честь дня Перемир'я [1].

З англійської переклали
Володимир ХАНДОГІЙ (розділи 22—39)
та Марина і Сергій ЗАРУДНІ (розділ 40)

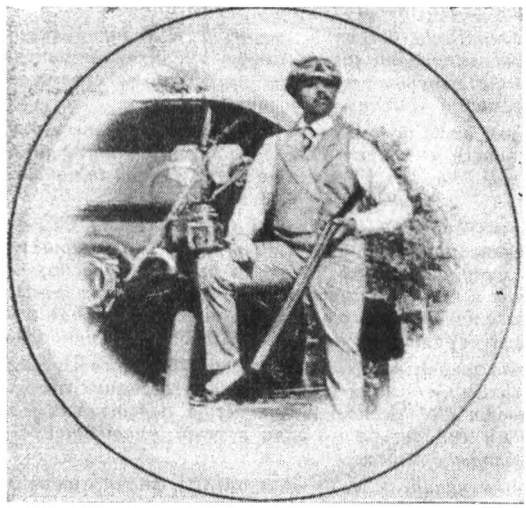

[1] Перемир'я першої світової війни в 1918 р., з 1954 року називається Днем Ветеранів.

З індіанської поезії США

ПЕРЕДМОВА

Група енергійних і кваліфікованих співробітників Інституту американсько-індіанського мистецтва в Санта-Фе, штат Нью-Мексіка, зуміла заохотити і за відносно короткий час згуртувати чимало цікавих молодих поетів індіанського походження.

До них належать, зокрема, представники різних племен: Пола Еллен, Ч. Баллард, Тед Берріген, Рамона Карден, Грей Клгое, Патті Герджо, Алонсо Лопес, Емерсон Блекгорс Мітчелл, Скотт Момадей, Саймон Ортіс, Фред Ред-Клауд, Роналд Роджерс, Норман Рассе, Марні Волш, Рей Янг-Бір, Джемс Велч.

Їхні твори з'являлися окремими виданнями в журналах і в «Антології американо-індіанської літератури» (1972) та «Антології поезії і віршів студентів Американо-індіанського інституту мистецтва» (1973).

На жаль, чільні літературні осередки, журнали й видавництва США і Канади майже повністю ігнорували цікаве явище американо-індіанської поезії. Молодих американо-індіанських поетів не друкують на сторінках репрезентативних видань, провідні критики не помічають їх.

Згадані поети пишуть здебільшого по-англійському. Вирвані з племінного середовища, вони або зовсім не знають рідної мови, або пишуть англійською з наміром розширити коло читачів і популяризувати справу індіанського відродження.

Саме тому майже вся творчість поетів цієї етнічної групи США перебуває у фарватері американської поезії 60-х і 70-х років. Їхнім віршам властиві елегійність, туга за минулою славою, смуток з приводу сучасного становища індіанців. Не бракує в ній публіцистичних мотивів, гнівних інвектив проти білих расистів-гнобителів, буремного протесту й навіть революційного пафосу на захист знедолених народів, що прагнуть до свободи і рівноправ'я.

Безумовно, ця поезія цікава хоча б своєю тематикою та своїм нонконформізмом, щоправда не таким чітким, як у сучасних прогресивних поетів США. По суті, індіанська поезія англійською мовою дещо переінтелектуалізована, вона академічна й часом скидається на одну з течій американської поезії, стилізованої під фольклор і примітивізм.

Це явище, безперечно, цікаве, але, на наш погляд, значно цікавіша творчість суто народна, анонімна, колективна, цілковито своєрідна і позбавлена будь-яких зв'язків з інтелектуалістично-академічним відгалуженням індіанської літературної творчості. Крім того, і це важливо, вона твориться мовами різних індіанських племен.

Творчість народів первісної Америки — це переважно заклинання, молитви і звернення до сил природи, ритуальні, воєнні пісні та пісні в супроводі танців, хоч трапляються і жартівливі «співомовки» — діалоги або веселі розповіді про всілякі особисті та громадські пригоди. Ця творчість лише на перший погляд може видатися наївною. По суті ж у ній багато афоризмів і прихованої мудрості. При уважнішому розгляді і правильному розумінні підтексту можна простежити її спорідненість із зразками багатьох найстаровинніших епосів, створених у зовсім інших районах світу.

Принагідно висловлюю щиру подяку молодим друзям (серед них представникам індіанців — навахо і чайєнів Г. Трувідо, Вайне Делоріа та іншим), які допомагали мені працювати над записами поетичної творчості різних індіанських народів у Сполучених Штатах Америки.

Нью-Йорк

Юрій КОСАЧ

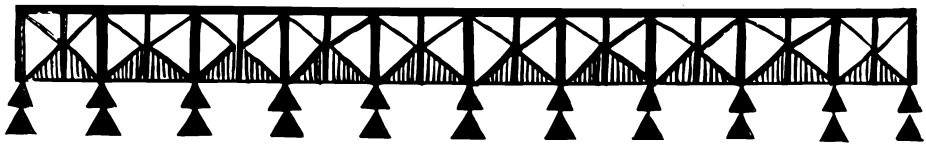

САЙМОН ОРТІС

ВІРШ ПРО ВІЙНУ

Домініканська Республіка.
Березень 1965 року.

Я брав участь в тій справі
у 82 полку парашютистів:
це була акція Сполучених Штатів
по «рятуванню демократії» у світі.

Нас висадили — 35 000 солдатів.
Частину Санта-Домінго ми обернули
на купу сміття, на дім
розпусти.

Акоміта, весна 1966 року.
Поблизу від моєї халупи декілька днів тому
стався вибух на заводі Ель-Пасо, компанії,
що добуває природний газ.
Полум'я високо знялося в небо.
Еулохіо Гарсіа сказав мені:
«Я плакав. Я налякався. Це нещастя
звалилося просто на мене.
Я нічого не знаю. Я спав, коли це
сталося. Але я чув усе.
Я побіг туди, і вони мені сказали,
щоб я хоч щось зробив для своїх людей.
А що я міг — я ні в чому не винен,
я не підпалював заводу.
І я сказав своїм дітям, коли мене тягли полісмени:
«Тут щось не в порядку, тут діються злочини
проти людської гідності».

Таке розповідав мені громадянин США
Еулохіо Гарсіа, ветеран Першої світової
війни.

Джордж, один мексіканський хлопець,
писав мені з В'єтнаму.

Був рік 1967-й:

«Ти знаєш, я почуваюся кепсько:
сьогодні вранці я витяг з печери у джунглях
молодого хлопця, майже хлоп'я —
мабуть, з повстанців.
Він плакав, а один сержант,
ось така наволоч з Техасу,
ногами його бив.
А я також плакав, бо ж хлопець виглядав
як мій брат.
Адже ти знаєш, я також індіанець».

Рік 1968-й. У барі в Манхаттані
сидів мій приятель,
молодий ветеран Яззі.
Його опитували хлопці з інституту Геллапа.
Він казав одне: «Я не знаю, я нічого не знаю».

Ми дивились по телебаченню як Ніксон
закликав до нагромадження
антибалістичної зброї.
Яззі сказав: «Геть війну,
геть зброю!»
А волосся його просякло кров'ю:
по голові били його бандити
і полісмени.
Він сидів у тюрмі,
а коли вийшов, говорив:
«Я не знаю, я нічого не знаю»,
І сльози текли на його медаль
Пурпурового Серця.

Рік 1966-й. Акоміта.
На військовому цвинтарі ми ховали
Джеррі Чіно: його привезли з В'єтнаму.
А Джонні Пончо, стоячи біля труни,
сказав:
«Щось він якось не так виглядає,
коротший, ніж був. Чи не вкоротили
вони його, бува?»
Ось такий був військовий похорон
Джеррі Чіно.

Рік 1969-й.
Я сиджу під Суворою Скелею і дивлюся
на прапор:
червоне, синє, біле
розвіював вітер.
Небо було чудове над прапором —
я думав про гори,
я думав про народ,
я мріяв про гармонію
поміж людьми
в усьому світі.

ДАРРЕЛ ДЕНІЕЛ СЕНТ-КЛЕР

МОЯ ШКОЛА—ЗЕМЛЯ

Моя школа — земля.
Мене вчили
хмари, небо, сонце, місяць.
Дерева, кущі, трава,
птахи, ведмеді, вовки,
річки, що їх я особливо
шаную.
Одного дня я не прийшов до школи,
бо мене там вчили з книжок,
у малій кімнаті, де було так душно.
Сподіваюсь, що вчителі не записали
мене в свій журнал.
Мені краще в іншій школі,
в тій, де повітря таке чисте,
де нічого ніхто не говорить, але я вчуся
у звуків.
Я вчуся у речей, яких я доторкаюсь,
у всього, що я бачу.
Я щасливий тоді,
я так люблю своїх учителів!

ТІЛЬКИ СЕРЕД ТИШІ

О Дощі Аляски
коли ви починаєте падати
пам'ятайте моє прохання
ще поки торкнетеся землі
нехай ваші краплини оновлять
думки людей
нехай їх думки будуть
іскорками любові

О Вітре Аляски
ти так жорстоко вієш
спинись на хвилину
поки полинеш далі
подумай
а коли будеш зовсім далеко

неси з собою Матір чистоти
вдихни її в серце людини

О Місяцю Аляски
ти роботящий ти осяюєш ніч
ти прикрашаєш пітьму
але коли сховаєшся за хмари
пам'ятай що я як і багато інших
завжди думаю про тебе
і хочу тебе побачити знов

О Велике Північне Сяйво Аляски
та ж ти таїна таїн
я скажу тобі одне
залишайся таким завжди
величним могутнім безкраїм
я вже багато знаю
про твою неймовірну міць

О Сніг Аляски
ти на землю падаєш мільйонами
сніжинок
Тож знай що для мільйонів людей
таких як я краще було б
щоб ти відвідував нас у мирі
і залишав також у мирі
Бо ти можеш бути страшний

О Сонце Аляски
ти нам явило що таке
світло й тепло
Ти нам показало свою красу
яка насправді є нашим відбиттям
Тож поки зійдеш
в інших краях
де ще темно
шепочи усім що тільки ти
силу даєш всьому живому

О Зорі Аляски
таж ви я гадаю за спільність
багатьох ще незвіданих сонць
або тих що давно померкли
Адже ви Зорі на небі
утворили єдину громаду свою
Великий Віз
і вами пишається кожна людина Аляски
навіть гордо
вас на свій прапор узяла

О Великі Люди Аляски
ви збагнули разом зі мною
що ці мовчазні дрімливі сили
вам друзі
Живіть як вони наказують

Я знаю це нелегко зрозуміти
Світ зараз складний і чудний
Але завтра ви збагнете
велику єдність
народів людей
всього світу

САНДРА ДЖОНСОН

МИ ВСІ ПОХОДИМО З СОЛОНОЇ ВОДИ

Ми всі походимо з солоної води
Наші мужі під час зустрічі пінних хвиль
каное свої витягали на воду
виростали мужніли над морем
віддавали морю пошану

Ми всі походимо з солоної води
ми піснею море стрічали
і сполохом пісня для птахів була
щоб здіймались до смілого лету
Над нами кружляли чайки
над весел сріблястим блиском
до берега з нами вертались
крильми розтинаючи хвилі

І сьогодні наші мужі
повертаються знов до моря
в мужньому ритмі лосося
ловлять у темних водах
Чудесна краса риболовлі
світяться срібні плавці
бореться риба зі смертю
хоче в непевній хвилині своїй
врятувати хоча б молодих
Ні наш народ не хоче вмирати

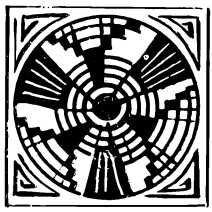

АЛОНСО ЛОПЕС

НАПРЯМИ

Мудрий був дід мій,
він вказував напрям мені:
На схід,
щоб я йшов відважно, не боячись ведмедя,
На південь,
щоб я був мудрий, як сова,
На північ,
щоб я був хитрий, як лис,
На землю,
щоб радів я її багатствам,
На небо,
щоб чесно своє я життя прожив.

ВІКІ ВІДЖІЛ

РІДНА МОВА

Ти що так чудесно шепочеш тією мовою
яку я так розумію
слухати мило тебе
хоч знаю тебе так мало
та ж навіть твої люди
не знають тебе

Але ти правди навчаєш мій друже
з серця вона пливе
ти як відлуння забутих предків
нам ти відлуння їх мови несеш
Ти нашою мовою говориш
і тому ти наш друг ти мій друг
я не забуду ніколи тебе
бо шануєш ти мову рідну

МОРІС КЕННІ

ДІВЧИНА З ПЛЕМЕНІ ШАЙЄНН

Загарбники Рівнин тремтячих нас вигнали на мороз
кидали нас у криваві води річки Вашіта
Дівчино батько твій плив там мертвий за течією
покалічений
з черепом
з якого солдати генерала Кастера
здерли шкіру
а тебе відірвали від жінок-бранок
хоч ти скиглила і ридала як немовля

Люди з довгим волоссям тебе тягли з попелищ
рідного селища
вирвали серце з грудей твого народу
Це ж генерал Шерідан забавлявся
своїми кривавими руками мнучи твої перса
невинної дівчини з племені шайєнн
Те саме робив з тобою генерал Кастер
він глумився над твоїм тілом
а його біла коханка стояла при тому
і глузувала
Ти ж прикривала своє наге тіло але ти вже
знала що птахою в твоєму лоні б'ється
зерно зачаття вкинуте завойовником
наче зерно пшениці
у неоране поле
На могилі твоїй генерал Кастер
збудував свою славу
Знай причинна дівчино з племені шайєнн
що вітри в долині річки Вашіта
плачуть за тобою

БЕТТІ ОЛІВЕР

НАРОД ХОЧЕ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Білий брате, чи чуєш ти:
Справедливості хоче народ.
А тим часом примари минулого
йдуть поряд з тобою.
Невже гіркота сьогодення
правду вирвала з серця твого?
Ти в хвилях Кінзуа
хочеш втопити історію народу сенека.

Сопілкові Гори сьогодні
для дозвілля віддані неробам-туристам.
Дурні відвідувачі оглядають
голови ірокезів, консервовані в банках
зі спиртом. Колишня вітчизна далаверів
зникає під водами річки Ток,
де ти будуєш свою греблю.

Де ж спиниться твоя миролюбність,
білий чоловіче? Чи не тоді,
коли наша остання тиха людина
помандрує у Вічність?

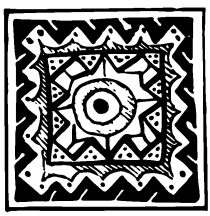

ФРЕД РЕД-КЛАУД

БІЛА ЛЮДИНА СКАЗАЛА МЕНІ

Будь ощадним, сказала мені
біла людина. Зберігай усе.
Я й зберігав.
Мотузку. Цеглу. Дерева.
Коней. Шкіру. Ніхто не хотів
того, що я зберіг. Нікому
воно не потрібне.
Тож пішов я у пустелю,
зсукавши мотузку свою, а вона —
чотири фути завдовжки.
Приходять двоє білих. Дивляться
на цеглу. На дерева. На коней.
На шкіру. На мотузку.
Де це все ти вкрав? — питають.
Кажу: я знайшов,—
Не слухають мене. Мотузку беруть,
в'яжуть на ній петлю.
Кладуть петлю мені на шию.
Вішають мене на дереві,
яке я так доглядав.

ТОМ ВАЙТ-КЛАУД

КРАДІЖКА

Відоме нам воєнне ремесло.
Ми воїни також, і добре знаєм,
Що переможець забирає все.

Відомо нам, що і брехати треба,
Бо дипломатами і ми були
По-своєму, потроху.

І про політику ми дещо знаєм,
Бо демократами і ми були:
Адже людина є людина.

Забрали землю ви у нас,
І це ми розуміємо хоч, правда,
Живете на землі ви, а не з нею.

Проте послухайте ви, добрі друзі,
Хіба ми друзями і з вами не бували?
Хоч дружба ваша не така, як наша,
Скажіть одне: навіщо вкрали ви
В дітей народу нашого їх усміх?

НІКІ ПАУЛЗІНЕ

БЕЗ ЗАГОЛОВКУ

Я — полум'я доби,
Я — колона, що не має вершка,
вона бо вистояла смерть,
підтримуючи незнищенність
нескореного народу.

Я — зоря, що вела
розгублених чоловіків,
Я — мати десятків тисяч
вмираючих дітей.

Я — полум'я доби,
Я — індіанська жінка.

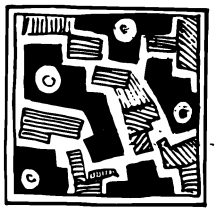

РІЧАРД СМІТ

НАЗАВЖДИ Й БІЛЬШЕ

Я гадав ми будемо друзями
назавжди
поки світить сонце
поки ростиме трава
і я дав вам змогу
іти своєю дорогою
я вірив вам
поки серце моє не кривавилось
поки мозок мені не вирвали
поки думки мої не розсіялись
поки землі в нас не загарбали
поки не вмерли жінки і діти
і Коло Життя
не розірвалось
Слухай мене Америко
я ще живу
серце моє ще пам'ятає
вашу брехню
я ще пам'ятаю народу мого кров
на ваших руках і губах
я ще пам'ятаю
ваші найчорніші
білі думки

Слухай мене Америко
ніколи тобі цього я не прощу

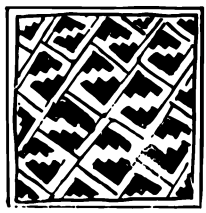

ЮДЖІН ТСО

Я ГОЛОДНИЙ

Я був голодний
а ви висадилися на Місяці
Я був голодний
а ви наказали мені чекати
Я був голодний
а ви скликали комісії
Я був голодний
а ви сказали що мене нема

Я був голодний
а ви домагалися щоб я платив
ваші рахунки за ракети
Я був голодний а ви говорили
«Ці машини сьогодні виконують
ось таку роботу»
Я був голодний
а ви потішали «Бідні завжди
з нами»
Я був голодний
а ви говорили «Найперше закон
і лад»
Я був голодний а ви сказали
«В цьому винні комуністи»
Я був голодний а ви сказали
«Голодували й наші предки»
Я був голодний а ви сказали
«Не берем на роботу після тридцяти п'яти років»
Я був голодний а ви сказали
«Таким бог помагає...»
Я був голодний а ви сказали
«Пробачте приходьте завтра...»

ГРЕГ КОЛФАКС

РІЧКА БЕЗ ІМЕНІ

Ця річка кінь без вершника
ця річка очі забутих вершників
На річку дивиться місяць
Річка як жінка що в неї тисячі імен
вона відвідує річку
серед мовчання лун
Завжди вона приходить
коли на небі молодик
що вдивлений у плесо
Річка в пустельному сухому полі
п'є голоси ніколи не названих вмерлих
Річка ковтає знання з крони й кори дерев
вони її пестять своїми зеленими долонями

Річка підіймає руки до всіх місяців
і щось шепоче а тоді озивається
Божевільні слова з джерела озер
Я читав її життєпис
Ця річка під час церемонії воїнів
поринаючи в неназване небуття
обіймала камінь
обминала його прямуючи туди
де назве себе її душа

КОЛЕКТИВНА ТВОРЧІСТЬ ІНДІАНЦІВ

ПРОМОВА ВАТАЖКА ПЕРЕД ЗДАЧЕЮ

(Нез Персе[1])

Друзі я втомлений цією війною
я знесилений битвою вкрай
Всіх ватажків забито
Тугулсота нема
Соколиного Кігтя нема
і всі інші вже мертві
Старі люди нашого народу всі мертві
А ті молоді що лишились
не знають що діяти їм
Бо нема ватажків і нікого нема
щоб до бою повів юнацтво
Холоднеча ж яка нема покривал у нас
діти мої мерзнуть і багато з нас
утікає в гори
Та їх доля лиха може всі там померзли
на смерть
Дайте часу мені щоб дітей розшукав я своїх
скільки зможу знайти я не знаю
давно може серед мертвих вони
Люди слухайте втомлений я
моє серце слабе і сумне
Як тільки сонце зійде вище
я не зможу більше боротись
я війною знесилений вкрай

[1] Тут і далі у підзаголовках — назви індіанських племен

ПІСНЯ ПРО ЗОРІ

(Пассамакводі)

Всі ми — співучі зорі,
Ми — світло, яке співає,
Ми всі полум'яні птахи,
Крізь хмари вгору летимо.

Світимось вогнями на зорі,
Щоб дорогу собі осяять.

Між нами троє мисливців,
Полюють завжди на ведмедя,
Ще не траплялось хвилини,
Щоб вони не були на ловах.

СОНЦЕ МІЙ ПОБРАТИМ

(Гавасупаї)

Сонце побратиме мій
будь ласка прийди до нас
зроби щось добре для нас
Ось щоб я працював
щоб якусь роботу робив у садочку
щоб я орав сіяв косив
воду носив на поле
Сонце будь ласкавим до мене
приходь і не відходь
у присмерку
Ми лягаємо спати
і я думаю про тебе
разом з тобою сонце мандрую
разом з тобою добрі діла творю
для людей
Сонце зроби так
щоб я завжди був таким
як ти

В ДЕНЬ ПОДЯКИ

(Альта)

В День подяки
стільки мертвих індіанців
лежить у кухні на підлозі
далебі не можу відчинити піч
де смажиться мій
десятифунтовий індик

Густий був соус із журавлини
соус до індика був червоний
Що ж наступного року
коли святкуватимемо
День подяки
соус до індика
буде з крові брата

ПІСНЯ ПРО МОГО БОЙОВОГО КОНЯ

(Навахо)

Гей люди Я син Бірюзової жінки
я хлопець із Підпоясаних Гір
прекрасні коні там
наче ласиця звинні
У мого коня копито — агат
Грива у нього з орлиних пер
Ноги в нього блискавиці
тіло його соколиний лет стріли
Хвіст у нього чорна важка хмара
Всю потрібну поклажу я клав на його хребет
легенько легіт роздимав йому гриву
а грива у нього з коротких райдуг
Вуха мого коня нагадують листя в лісі
Очі його величезні зорі
Зуби у нього з білої мушлі
Я загнуздаю його веселкою
і поведу його куди схочу
Де мчить мій кінь тисячі різноколірних коней
чвалають за ним
Де мчить мій кінь вівці й буйволи різної масті
йдуть за ним
Завдяки моєму коневі
я багатий

ПІСНЯ–СОН ПРО НЕБЕСНЕ ВІДРО

(Тева)

О наша Мати землі о наш Батьку неба
діти ми ваші і на втомлених спинах
дарунки несемо вам які ви любите
То ж витчіть для нас широкі ряднини
ними сяйво світанків вберіть
шарлатом відсвіт вечорів уберіть
Тороком їм буде дощ
мережкою буде веселка
Шати світлості пошийте нам
щоб ми достойно могли йти туди

де птахи співають
щоб ми святково могли йти туди
де зелена трава
О наша Мати землі о наш Батьку неба

ПРО НАРОДЖЕННЯ МОГО НАРОДУ

(Зуні)

Коли день наш розсвітав
коли світ наш поставав
наш народ прийшов із лона
плодющої землі
Разом з громом землетрусів
разом з гуркотом обвалів
народились ми
В чорноті грізної ночі
в безформності Часу
вийшли ми чекаючи Слова
Тиша була і Слово
вирік котрийсь
і чули ми мудру мову
пильно слухали її
Із Словом пішли ми в дорогу
поставши із громів та бур.

СОТВОРІННЯ СВІТУ

(Пайюте)

Вода була на початку усюди,
Здійнявся гул, і почорніли хмари,
Вода на захід ринула.
І океан постав.

А грім не перестав гримати.
І з гулу й грому поставали трави,
Народи і тварини, дерева.
І, налякавшися нестримного потоку вод,
Втікали грізлі, борсуки та ховрахи,
Втікали у тривозі і своїми
Лапами розумними й чудними
Високі виліпили гори,
Та й уціліли там,
Аж поки повідь світом
Шаленіла.

ПІСНЯ ПРО ЧОЛОВІКА, ЯКИЙ МАЄ ВМЕРТИ НА ЧУЖИНІ

(Ойджібуай)

Якщо я вмру отут,
В чужій цій стороні,
Якщо я вмру
Не у своїй країні,
То все одно могутній грім,
Ота блискавка в загравах
Мене візьме додому.

Якщо я вмру отут, то вітер,
Той буйний, що у преріях гуде,
Цей вітер-брат,
Мене візьме додому.

Бо ж грім і вітер —
Вони однакові усюди.

Тому й не важить те,
Що я умру
В чужій цій стороні.

З англійської переклав
Юрій КОСАЧ

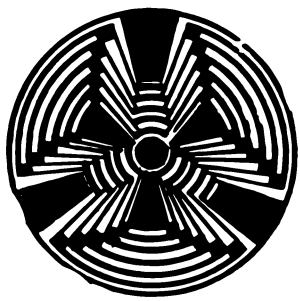

Александру ІВАСЮК

Ситуація була комічна, й Мігель відчув, як усі відвідувачі обернулися й дивляться на нього, а серед них і його давні товариші, котрі дуже добре знали патронесу та її погляди. Ось і отримав те, чого хотів: його виставлено на посміховище. Мігеля розібрала злість. Адже він тримав у руках їхню долю, хоч про це ніхто з них навіть уявлення не мав... Мігель завагався, та врешті, щоб покарати себе, взяв простягнену йому руку й прилип до неї губами, тамуючи внутрішній опір і огиду, зібравши нерви в клубок. Але господиня сприйняла це за знак лицарської вірності. Вона жила спогадами про давні часи, коли ще тут господарював батько, а поважні сеньйори упадали біля не менш поважних сеньйор. Ті часи минулися, батька-тирана теж давно не було, вона сумувала за тими відшумілими роками, і цей власний замріяний смуток навіть подобався їй. Тепер Мігель розбурхав у ній ті мрії. Він став дуже важливою персоною й перебував на високому суспільному щаблі: з таких людей при нагоді виростають справжні диктатори. Мігель шанобливо поцілував їй руку і тим наче підніс її на той самий щабель — патронеса відчула себе неймовірно щасливою. Він проказав:

— Радий знову вас бачити! — І театрально схилив чоло: єдиним порятунком для нього зараз була іронія.

— Приходити чи не приходити — залежить тільки від вас, доне Мігелю. Хоча ви тепер буваєте в інших місцях, — з гідністю відповіла патронеса, двозначно метнувши зором уздовж столів.

— Ваш заклад є останньою цитаделлю високого смаку в нашій столиці,— вигукнув Мігель.— Погляньте хоча б на меблі!

Він знову схилився до її руки. Патронеса похитала головою. Якщо важкі столи та оббиті зеленим оксамитом банкетки й були

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» № 10.

ознакою високого смаку й добрих старих часів, то вони свідчили і про занепад, як ошатний костюм, що дістався у спадок жебракові.

Колишні Мігелеві товариші, почувши його розмову з хазяйкою, захихотіли, доки чийсь суворий голос наказав: «Будемо продовжувати». Мігель від сорому почервонів; не зважуючись підійти до їхнього гурту, сів за окремий вільний стіл. Він упізнав голос Беневісто і ще дужче зненавидів його. Колись Беневісто звинувачував Мігеля в сектантстві, приписуючи йому власні гріхи. Він одразу вороже поставився до нього, хоча Мігель хотів би дружити з цим начитаним юнаком, рішучим і непохитним, який ні в чому не знав вагань, людиною дії, природженим керівником, що мав аналітичний розум. Мігель його любив, але дружба була нерівна, це чимдалі дужче його дратувало, він почав сперечатися з Беневісто, суперечки зблизили їх на певний час, бо спонукали Беневісто до роздумів. Якось той зізнався при всіх, що коли й сумнівається в щирості Мігеля, то принаймні розуму в нього не відбереш, хай навіть він у нього не зовсім діалектичний і трохи нагадує софістику. Після цього й настав остаточний розрив. Перейнявшись на мить старими почуттями, Мігель хотів був підвестися й піти геть. Насилу зважився сповістити їх про загрозу, а якщо вони проганяють його, то це їхня справа. Раптом він збагнув, що шукає для себе слушного приводу, аби втекти. Недаремно ж і патронеса тішиться, ніби між «отими голодранцями в кутку, які марнували життя в непотрібних теревенях, і ним, таким респектабельним сеньйором, навіки попалено всі мости, бо він тепер товаришує з високопоставленими особами».

І доки Мігель вагався — йти звідси чи лишитись тут, до нього підбіг один з його найдавніших друзів, хлопець урівноважений і незлий; з цим Фігеро Мігель ніколи не заїдався. Про нього ходило багато розмов, але ім'я його було відоме лише у вузькому колі шанувальників поезії. Мігель знав, що йому свого часу написав захопленого листа сам Пабло Неруда, але Фігеро на лист не відповів — і не через зарозумілість чи неповагу до великого поета. Чогось подібного він і на думці не мав. Фігеро був високий і такий негарний, що мимоволі виділявся серед усіх. Казали, що він глибокий мислитель і талановитий поет, але вірші свої читає рідко, його есе по-сократівському стрункі, написані в живій розмовній манері. Мігель не знав, чи не позначилася на його блискучому стилі й способі мислення ота потворна зовнішність. Але він був незаперечний ерудит, і лишалось тільки дивуватися, коли він устиг прочитати стільки книжок: Фігеро не вилазив з цієї кав'ярні, тут його можна було побачити мало не щодня. Лише вряди-годи зникав із якоюсь жінкою, котру зачаровувала сила його слів, незвичний духовний світ Фігеро. Він володів надзвичайною здатністю одухотворювати все, й кожен, хто слухав Фігеро, свідомо чи несвідомо ставав його послідовником.

Мігель аж тепер збагнув, що йому ввесь час бракувало цієї людини, безтурботного злету її думок. Не безстрашний борець Беневісто, а саме він, Фігеро, цей приречений на невідомість мислитель і поет, був цілковитим антиподом дона Атанасіоса.

Страшенно схвильований, ніби віднайшов найдорожчу людину, хоча той був лише абстракцією якихось його думок, він обняв Мігеля за плечі:

— Ходімо доведемо нашим друзям, що вони не збагнули основного. Ти розумієш мене, бо тебе теж мучать болісні сумніви.

Мігель дозволив одвести себе за їхній стіл, хоча всі позирали на нього так само вороже. Рука Фігеро лежала на його плечі, й Мігель раптом відчув себе по-справжньому добре, хоч передчуття невідворотного не полишали його.

— Але спершу випий! — гукнув Фігеро й простяг йому склянку рому. Мігель випив і відразу зігрівся. Цей ром неначе був настояний на всіх їхніх дискусіях, і на мить Мігелеві здалося, ніби час можна повернути. Фігеро сказав:

— Я розповім тобі все від початку. Понад місяць тому одна моя знайома запросила мене в мандрівку до південних джунглів. Це був приємний похід, він вирвав мене з задушливого міста, бо влітку в мене іноді з'являється химерне відчуття, мовби оті великі коричневі плями танкерів з бухти ось-ось виплеснуть на берег і на вулиці сморід гасу. Похід у джунглі був тим цікавіший, що моя знайома — археолог; вона прибула зі Старого світу й розшукувала оспіваний в індіанських легендах старовинний храм, якого досі ніхто не бачив і в існування якого не хотіли вірити. Ще в німецькому університеті їй трапився під руки збірник наших легенд, і вона розпізнала відбиту в них реальність. Пам'ятки минулого не завжди слід шукати в обжитих місцях, навколо ділової біржі. Саме через те, що кожен культ був оточений ореолом таємниці, яке має своє конкретне місце в просторі, хай то гора, долина чи безмежні лісові нетрі,— дорога туди була пов'язана з неабиякими труднощами й мала нагадувати прочанам, що шляхи життя небезпечні й важкі, тож кожне святе урочище перетворювалось на долини сумнівів, і людина мимоволі починала вірити, що кожна мета є химерою. Тільки той, кому пощастить здолати це духовне розчарування, зможе по-справжньому скуштувати радість відкриття, приступну не наївним віруючим і атеїстам, а лише тому, хто пройшов крізь розчарування й зневіру, досягши того, що зветься химерою. Оскільки жодне пізнання, навіть у часи творення міфів, неможливе без вагання й заперечення, то старі культури фізично втілювали свою ідею в «долинах сумнівів», тобто, хоч прочанин і не вірить, що дійде до мети, бо зневірився в самому її існуванні, він уже не може повернутися назад, заблукавши в пущі. Глухий кут, хоча рухатись ніби й можна. Виходячи з цих міркувань, моя знайома роздобула грошей на експедицію, щоб піти слідами індіанських легенд, які, до речі, ми з вами добре знаємо.

— Краще б вона передала ті гроші тим, хто хоче врятувати відсталих пеонів, а не тільки фольклор,— сердито кинув Беневісто.— Ті міфи лише підтверджують живучість світу пеонів, який брутально нищили колонізатори, озброєні до зубів.

— Авжеж,— мій дорогий друже,— сказав Фігеро,— але добрі наміри слід підтримувати завжди. Я пообіцяв допомагати своїй знайомій.

Перед очима Мігеля знову постав той храм, що не давав йому спокою з самого ранку. Це було неспроста, й Мігель схвильовано перебив Фігеро:

— То його вже знайшли?

— Важко сказати. Хоча я щось там знайшов, але моя знайома поставилась до цього скептично.

— І що ж ти знайшов?

— Власне, нічого особливого... Ми цілий місяць продиралися крізь джунглі в супроводі індіан, і моїй знайомій увесь час здавало-

ся, ніби ці люди знають щось таке, чого не слід знати чужинцям. Вони й справді вночі зникали кудись, а вранці верталися втомлені й змушували нас міняти напрямок пошуку. Ми шарпалися з боку в бік, але так і не натрапили на шлях до храму. Непрохідні нетрі кишіли гаддям, ми ставали нервові й злі, і моя знайома Інгрід уже картала себе за те, що вирішила взяти мене з собою, бо моя присутність виводила її з рівноваги й не давала зосередитися на головній меті. Врешті Інгрід почала влаштовувати мені сцени, буквально проганяти мене, наші стосунки настільки погіршали, що це вже помічали й провідники, які потай утішалися з нашої незгоди. Я спростував її наївну наукову концепцію, а вона звинувачувала мене в схильності до поразок і в божевіллі, знущалася з моєї зовнішності. Я не міг покинути її в джунглях саму, ми просто загинули б поодинці. Так ми й воювали день і ніч, а якось увечері Інгрід сказала, що я мушу чесно відробляти свій хліб, оскільки на інше непридатний. Я вже був ладен заплатити одному з провідників, аби тільки допоміг мені покинути цю божевільну експедицію. Але грошей я з собою не мав, а жоден провідник не хотів вірити на слово. І тоді я випадково помітив стежку біля кущів, серед яких ми розклали багаття. Я став на цю ледь видиму смужечку й подався в дикий ліс, аби дати раду своїм нервам. Літній провідник мене застеріг: «Сеньйоре, куди ви йдете? То, напевно, слід ягуара, цією стежкою він водить своїх дітей до води. Там смертельна небезпека». Я стенув плечем, бо мені вже було байдуже, я вирішив украсти карту й компас і рано-вранці втекти — такими нестерпними стали мої стосунки з Інгрід. Я ненавидів її голос і німецький акцент, занадто білу шкіру, яка від сонця взялася вогнем, ненавидів її горбкуватий ніс і кощаві плечі, та понад усе — її манеру підкреслювати свою зверхність. Ми стали зовсім чужими людьми, які знають одне про одного надто багато. До того ж, незважаючи на те, що я місцевий, а вона приїхала хтозна-звідкіль, Інгрід вивчила мову наших провідників і цілими годинами розмовляла з ними, часом киваючи в мій бік, а я не розумів жодного слова. Провідники, які спершу були дуже поштиві, тепер теж зневажали мене. Що їм розповідала Інгрід — не скажу, але вони почали морити мене голодом, наче приблудного пса. Всі вони були проти мене.

— І тоді ти, нащадок гордих конкістадорів, сам почав дивитися спогорда на цих бідолашних людей? — зауважив Беневісто.

— Ні. Я нащадок бідних емігрантів, які ніколи не підіймалися вище за дрібного буржуа. До того ж я був зовсім ізольований.

— І все одно ти не належиш до них, ти сеньйор з голубими очима.

— Не віриш мені... Але найгірші мої риси проявлялися тоді, коли я відчував себе самотнім, один проти всіх. І вони раз у раз говорили про мене своєю мовою. Можливо, в археології Інгрід і дилетант, зате в інтригантстві вона неперевершена.

— Так, правда твоя,— замислено проказав Беневісто, й очі його стали холодні, злі.— Коли я за часів дона Хосе опинивсь у в'язниці, мене дивувала поведінка багатьох моїх товаришів. У нашій камері влаштували обструкцію одному з ув'язнених, якого запідозрили в зраді. Навіть коли його під час чергового допиту страшенно побили, йому ніхто не хотів подати кухля води. Під час нарядів цьому бідоласі випадала найважча робота, з ним ніхто не розмовляв. У нього був єдиний вибір: або справді стати агентом в'язничної адміністрації,

або накласти на себе руки. Він так і зробив. Одного ранку ми прокинулись і побачили його повішеним. У якому ж стані він перебував, якщо навіть не зробив елементарної спроби захиститися! Він скрутив зашморг із простирала й повісився на бильці ліжка. Жахлива смерть. Ми аж тоді збагнули, що він ні в чому перед нами не завинив.

Мігелеві стало млосно, він спитав:

— А як поводилися ті люди, що влаштували йому бойкот? Це ж злочин. Людина чинить злочин навіть тоді, коли змушує когось страждати.

Беневісто посміхнувсь:

— Були специфічні умови. Ми дбали про головне: мусили зберегти організацію, а не окремих осіб. Це була жорстока необхідність. Поміркований ліберал, вельмишановний доне Мігелю, ніколи не зрозуміє цього, хіба що за добру платню.

— Дорогий Беневісто, коли б гроші означали все, то я не прийшов би сюди саме зараз. Але я ось тут.

— Не знаю, чому ти тут,— стиха вимовив Беневісто.— Можливо, маєш завдання ввійти до нас у довіру, через те й прийшов. Ти ж граєш з начальником жандармерії в теніс. Ти ренегат, отже, нічого цікавого від нас не довідаєшся. Я не боюся казати це при всіх.

Мігель задихався від образи, ладен був схопитись і піти геть. Вони нічим не кращі за дона Атанасіоса, хоч мають до того більше причин. Ну що ж, хай собі як знають, подумав Мігель, не маючи сили підвестися з-за столу. Зрештою, його запросив Фігеро, який спершу розгублено мовчав, а потім несподівано суворим голосом вигукнув:

— Не подобаються мені такі балачки, Беневісто! Якщо це повториться ще хоч раз, ми з тобою ніколи більше не побачимося!

Цих двох людей і справді мало що пов'язувало, але Фігеро був потрібний решті членів гуртка, незважаючи на його схильність до компромісів. Силою фантазії Фігеро створював для них цілий світ, Беневісто це розумів і змусив себе стриматися. Фігеро теж якийсь час похмуро мовчав, а тоді неохоче повів далі:

— Я менше боявся ягуара, ніж своїх товаришів, настроєних проти мене жінкою. Тепер я не думаю про неї так, але тоді вона здавалась мені смертельним ворогом; дикий ліс мене вже зовсім не лякав — краще загинути наглою смертю в пазурах спокійно величавого звіра. Я не звернув уваги на застереження літнього індіанина й заглибився в ліс, темний і погрозливий, населений примарами зеленкуватої імли. То там, то там щось ворушилося й шаруділо, то міг бути хижак, але я його не лякався. Мене просто тішило те, що не бачу й не чую своїх недругів. Я ішов так годину або й дві. Треба було б вже вертати, бо насувалася ніч, я ризикував збитися зі стежки й загинути, але натомість ішов і йшов, аби не чути людського гомону, не бачити бісових індіан, які зневажливо манять мене пальцем. Але було й щось інше, що зачаровувало мене й тягло далі в праліс, під шати віковічних дерев. Вечірнє світло дивно змінювалось, воно ставало не таким, як звичайно перед заходом сонця: зеленавий туманець не блякнув і не згасав, а чомусь дедалі світлішав. Я лише згодом збагнув, що вся причина в деревах. Крони були так само густі, але пнулись високо вгору; таких дерев ми досі не бачили на своєму шляху. То були зовсім не тропічні дерева, вони швидше нагадували велетенські берести помірних широт. Потім ліс почав рідшати, й незабаром переді мною

відкрилась галявина гектарів на десять, поросла низькою соковитою травою, неначе лука десь в Альпах. Для ботаніка чи кліматолога це була б справжня знахідка. Та ще дужче мене вразив краєвид, що відкривався з галяви на широку долину, за якою здіймався високий горб, до половини вкритий кущами. На другій половині росла звичайна трава. Я вже добрий місяць не бачив неба, а тут воно врочисто синіло над горбом, осяяним світлом призахідного сонця, величезного жовтогарячого сонця, з якого сіялися вже охололі золоті та помаранчові промінці, падаючи в темні, не бачені в наших краях бузкові хмари. З хмар промені осідали на крону могутнього високого дерева, яке панувало над усією місциною довкола, величне й непереможне. Небесне світло оточувало його крону, наче німб, підкреслюючи і неосяжну широчінь краєвиду, і незбагненну ілюзію безперервності всього сущого. Це було для мене відкриттям. Сонце неначе втратило здатність опускатися за обрій, який досі щовечора його поглинав. Я мимоволі повірив легендам аборигенів, ніби простір не порожнеча, де відбувається те чи те, а зіткана з таємничих клітин матерія, непроникна й щільна, непідвладна законам механіки; нібито під обрієм усе влаштовано так само, як і над ним, і коли б сонце опинилося під ним у такому ж місці, то воно б ніколи не змогло вивільнитися звідтіль, хоч би його викликали найгучнішими барабанами. Те самітне дерево на горбі здавалося саме такою пасткою для сонця, яке заплуталося в його гіллі. Я довго перебував у полоні чарівного видовища, невладний одірвати від нього очей, бо вперше в житті відчув неосяжність землі й неба, вмістивши їх цілком у своїй душі, змученій вологим густим повітрям, хаотичним нагромадженням дерев, вузькістю стежинок, нескінченними хащами, яким немає кінця-краю, голосами людей, котрих наслухався донесхочу. Те дерево здавалося втіленням неба й землі, воно було не по той бік мене й не поза мною, а в мені, воно мовби поглинало мене так само, як я поглинав його. Я вже отямивсь од відчуття безглуздого щастя, що було заполонило мене всього. Я й справді побачив світ у тріумфуючій єдності. Свій тодішній стан я назвав би перемогою, хоча це не так, бо я ні з ким не боровся, лише збагатив свій внутрішній світ. Не можу знайти точнішого слова, бо те, що відчув тоді, можна лише зобразити, але не переказати. Мене опанував дивний супокій, але то не було звичайне щастя, як буває тоді, коли досягнеш омріяного. Адже щастя є наслідком боротьби, плата за перемогу, тут же жодної боротьби не було. Можливо, навіть навпаки...

Круг столу панувала незвична тиша, й Мігель подумки запитував себе, чи досягав він будь-коли такого самовираження, але нічого подібного не згадав. Мовби відчувши в словах Фігеро якусь небезпеку, Беневісто раптом закричав:

— Усе пояснюється дуже просто. Те дерево здалося тобі символом твоєї самоти, уособленням поневірянь, труднощів і зневіри. Ти відчув себе самотнім деревом, що купається в помаранчовому світлі заходу. Картина й справді могла бути гарною, незалежно від твого внутрішнього настрою. Той, кому в стані самозанурення починає здаватись, ніби він купається в чужому, об'єктивно існуючому світлі, насправді є прихованим індивідуалістом.

Фігеро глянув на нього, і його світлі сумні очі стали ще світлішими. Він махнув рукою й сказав:

— Ідеться не про символи, я вже думав про це. Я давно переступив через оте наївне ототожнення з природою, в якій діти шукають самих себе...— Фігеро помовчав, тоді додав: — Хочу пояснити не тільки Беневісто, а й усім вам, у тому числі й Мігелеві: світ існує не лише як дух, але і як форма, нескінчена варіація форм, з котрими ми чимось споріднені й від яких чимось відрізняємося, любі мої. Коротше кажучи, життя — не сон, ось що я хотів підкреслити. Воно навіть протилежне сну — максимальне неспання.

Сентенційна мова Фігеро трохи дратувала Мігеля, однак у його словах був глибокий сенс, хоча для Фігеро він лишався не до кінця ясним і переконливим. Беневісто вибачливим голосом проказав:

— У принципі я згоден з тобою. Головне — що світ існує об'єктивно. Інакше наша боротьба втратила б сенс. Із цим я згоден. Але ти не доказав, що було далі.

— Я повернувся до табору й розповів усе. Ми вирушили на світанку, хоча була небезпека заблукати й не знайти тієї долини й того горба, бо при денному світлі стежка раз по раз пропадала в хащах. Якщо то й не храм, то принаймні він стояв на тому місці. Але Інгрід була бранкою своїх ідей. Вона хотіла неодмінно знайти каміння, а не химерне нагромадження дерев і кущів. Інгрід наказала почати на горбі розкопки. Ми так нічого й не знайшли, проте надвечір вона схвильовано спостерігала картину, яка збентежила мене минулого дня, й між нами знову настала злагода...

Далі Мігель нічого не чув. Перед очима раптом з усією виразністю постала машина із солдатами. Солдатів кудись везли, але вони ще нічого не відали, усе знав тільки він. Під впливом розповіді Фігеро Мігель намагався збагнути, здатні чи нездатні ті хлопці в шоломах відчути реальність навколишнього світу так, як його відчув оцей дивний філософ? На повну силу — навряд. Ось чому за якихось кілька годин вони без вагання нищитимуть людей, з чистим сумлінням виконуючи чийсь наказ, бо діятимуть лише за інстинктом агресивної войовничості й сліпої покори. Гурт байдужих сліпих людей. Він бачив лише одну машину, а скільки їх уже гуркоче вулицями центру й передмість! Офіцерам уже видають списки, вони нашвидку перебігають очима рядки прізвищ та адрес. Незабаром ті люди стануть мерцями... Мігель більше нічого не чув, хоч після барвистої розповіді Фігеро за столом спалахнула справжня дискусія про об'єктивність навколишнього світу. В Мігелевій уяві крутилася карусель: канцелярія, картки, досьє, підготовлені завчасно, тверді голоси армійських та поліцейських чинів, які нашвидку уточнюють списки, сморід поту й плями бридкого фіолетового чорнила на аркушах, квапливе цокання друкарських машинок, обличчя друкарок, які уявлення не мають, що то за нескінченні стовпчики прізвищ і адрес, та не дуже тим і клопочуться, в кожної безліч власних клопотів і дрібних турбот, їх дратує єдине: друкування тих списків зайняло в них доброго півдня, ніколи було сходити в кінотеатр чи зустрітися з коханцем або нареченим.

В голові Мігеля був справжній шарварок. Усі ті прізвища, досьє, списки, легенька нудьга й легеньке роздратування, уся ця видима абстракція незабаром мали конкретизуватися й перерости в жах. Коли жандармський генерал поставить біля якогось прізвища позначку, то це не буде вирішенням долі якихось там окремих людей, це буде розв'язанням принципів. Страхітний абсурд. Нікчемність і звірство

піднесено до рангу абстрактного мислення. А що він, дон Атанасіос, відає про навколишній реальний світ? Чи бачив він його бодай раз очима Фігеро? Напевне ж ні, бо й на мить над цим не замислювався; для нього все було незаперечним і простим. Хіба ж відчував він холод порожнечі, як наслідок несправджених надій? Мігель пригадав обличчя дона Атанасіоса, коли той сидів у сутінках кабінету при опущених жалюзі, прикривши очі тонкими зморщеними повіками від немічного світла, що сочилося з вікна. Пригадав стесаного назад величаво втомленого лоба й фараонів профіль патрона, але все те було тільки зовнішніми ознаками його єства. Яким був світ за тими зморщеними повіками — Мігель не знав. Зате одне знав напевне: дон Атанасіос належить до числа людей, які мають виняткове «право на помилування», право на життя й смерть.

Він уже не чув голосів своїх друзів — колишніх друзів, уже фактично позбавлених права на життя. Десь там одна по одній підходили до пункту збору машини з солдатами, по канцеляріях уточнювалися списки, загалом готові ще з минулого дня. Мігель глянув на годинник, був початок восьмої, пізня пора. Як він міг згаяти стільки часу! Для чого ж сюди прийшов? Оті балачки за столом про реальність навколишнього світу були тепер дурістю, цим людям не можна залишатись тут, треба негайно сховатися. Чи, можливо, вступити в боротьбу? Але з ким боротися, коли навіть солдати, поліцаї та багато офіцерів ще не знають про майбутній путч...

Мігелеві знову стало млосно, він розпачливо провів рукою по сухому чолі. А товариство дискутувало, то відкидаючись на спинки стільців, то схиляючи голови; це чомусь нагадувало кадри німого кіно. Їхні балачки не мали жодного сенсу, бо реальність була конкретною й виявлялася не в тому самотньому дереві на горбі, оповитому золотавим сяйвом, що мовби скрапає з хмар, а в машинах, повних солдатів та поліцаїв, у друкарках, які гарячково виклацують довжелезні списки прізвищ і адрес, роздратовано позираючи на годинник. Можливо, котрась із них через оте роздратування випадково пропустить якесь прізвище, й тоді «право на життя» буде надано ще одній людині. Або зробить описку, й тоді загине зовсім не той. Хіба ж це не реальність? — подумки запитав себе Мігель і вже хотів був піднести руку й сказати: «Припиніть. Кінчайте теревені, можливо, ще настане час, коли кожен матиме право запитувати: «Що таке реальність і як розуміти її?», коли матимемо найоптимальніші умови для того, щоб говорити про самотні дерева на горбах, стверджувати або заперечувати їхнє існування. А зараз містом гуркочуть автомашини, повні солдатні, а в штабах лежать готові списки з вашими прізвищами. Це напевне знаю тільки я, й мене сьогодні переслідує привид цієї реальності».

Але Мігель не встиг піднести руки. Хряпнули двері, й хвиля гарячого повітря долинула аж до їхнього кутка. Раніше Мігель не був таким чутливим. Всі обернулись, обернувся й він, щоб довідатися, хто ввійшов, йому стало боязко, як і тоді, коли побачив Арістотеля, того водія, що збирався відвезти його машиною в «призначене місце». Першу мить Мігелеві й справді здалося, ніби сюди з'явився той Арістотель. Але ні, це був якийсь дрібний службовець у потертому одязі, підкреслено чемний і боязкий. Цього чоловіка Мігель ніколи не бачив, але то ще нічого не означало. На шиї в чоловіка випинався гострий борлак, і Мігель пригадав героя давно читаної книжки, такого собі нікчему

з борлаком, удостоєного високої нагороди. Шия в прибульця була тонка й зморшкувата, хоча сам він не здавався худим, навіть мав невелике черево, не таке як у гладунів, а безвільне й дрябле, неначе кволі м'язи не могли належно втримувати його нутрощів, і вони висли через пасок. Це була вбога, передчасно зістарена істота, ніби зігнута тягарем родинних незгод, замордована тупою буркітливою жінкою, вічно невдоволеною життям. Цей чоловічок ні на кого не міг нагнати страху, десь-то він і змалечку належав до тих, кого стусають однокласники, над ким з особливою пристрастю вправляються в педагогіці вчителі. Чоловічок, якого життя прирекло завжди стояти в кутку, а потім тремтіти перед можновладцями, з чиєї ласки він існував.

І все-таки патронеса привітно всміхнулася йому й кивнула, чоловічок теж з гідністю кивнув, не запобігаючи перед нею, як Мігель, що мусив цілувати їй руку. Та й з Мігелем вона поводилась трохи зверхньо, а тепер обличчя її набуло розчуленого вигляду. Один з офіціантів глибоко розкланявся й підбіг до прибулого взяти замовлення. Одразу ж приніс лимонаду, а чоловічок, напевно, таємний агент, хоча для цього він був надто колоритною персоною, лише покуштував, скривився й гидливо відсунув склянку.

— Бажаєте іншого, сеньйоре? — кинувся до нього офіціант, зиркнувши на патронесу, яка зробила йому виразний знак.

— Не треба,— відповів той, навіть не глянувши на нього та господиню. Натомість гострим оком сягнув по столах, тоді прибрав байдужого вигляду й почав мовби знічев'я розглядатися, фіксуючи кожну щонайменшу деталь: скатерки, стільці, що свого часу вилискували оксамитом, який давно повицвітав, клієнтів, що сиділи на них і розмовляли про реальність, форму та зміст. Беневісто, котрий виступав проти «занадто індивідуальних і некомунікабельних експериментів» Фігеро, засмучені очі поета, який шукав підтримки в поглядах товаришів, що сиділи й чекали нагоди сказати слово,— фіксував усе і всіх, дійшовши нарешті до останнього, що сидів обличчям до нього й дивився демонстративно вбік,— до Мігеля.

Мігель майже на дотик відчував його байдужий погляд. Прибулець не вирізняв його з-поміж інших людей за столом, лише на мить Мігелеві здалося, ніби той силкується впізнати його, але марно. Прибулець не належав до числа квапливих людей, здатних щось прогавити. «На все свій час» — це мовби було написане на його обличчі. Тепер Мігель потайки спостерігав за ним. Одного разу вони майже зустрілись поглядами, але Мігель нічого не побачив у його очах, хіба що реєстраційну машину. «Ось індивід, який ні до чого не прагне,— подумав Мігель,— тільки хоче існувати та й годі. Чудове втілення ідеалу дона Атанасіоса, який доводив, що ніхто, навіть він сам, не має права жити ні більше, ні менше од визначеного йому строку не природою, а тим механізмом, до якого він уходив як певна деталь,— ні важлива, ні незначна. Слово «важливість», як і «індивід», на його думку, треба вилучити зі словника. Ніхто не абсолютно важливий, кожен може бути важливим на певний час — поки співробітничає з доном Атанасіосом, а потім утрачає будь-яку вагу. Мігель також належав до цієї категорії, але обурювався від усвідомлення того, що вже фактично не існує. Його раптом пойняв жах, і то не було звичайним відчуттям небезпеки, не елементарною боязню за життя, а якимось досі невідомим трепетом. Він боявся не того, що цей ось байдужий зовні агент зацікавиться його прізвищем,

а потім зробить донос, і таким чином дон Атанасіос довідається, що його бачили разом зі старими друзями напередодні подій, і після цього зробить припущення, ніби він виказав їм його план. Хоча дон Атанасіос особисто дозволив йому гуляти й навіть зустрітись із своїми колишніми друзями, бо був певен його боягузтва й вірив, що Мігель не попередить їх, оскільки є такою ж часткою машини терору, як і ось цей зачуханий агент, до пуття ні в що не втаємничений. Мігеля вбивало усвідомлення того, що всі високі поривання його молодості ніколи не втіляться в життя й давно перестали щось важити навіть для самого нього, ніби цього ніколи й не було, як розчарування в потертого чоловічка, котрий огиду до лимонаду переносить на людей, що їх запам'ятовує і реєструє так само механічно, як і кожен неживий предмет, бо остаточно порвав з найближчими людьми, як, до речі, й сам Мігель. І цей дрібний службовець поліції, й літні коханці перелюбниці Дебори, яка марнувала життя на споглядання брудного спектаклю нероб у басейні Заміського клубу... Всі, абсолютно всі, належали до тієї самої родини, яку вже не схвилює жодне самотнє дерево на лисому горбі, коли над джунглями заходить сонце. Як він може думати про подібні відкриття, коли не зважується нічого сказати, попередити своїх найближчих друзів і товаришів. Він ладен безпринципно служити будь-якій ідеї, будь-якій меті — так само, як отой агент за столом чи туполобий офіцер поліції найнижчого рангу.

Мігель боявся не за своє ссобисте життя, а за принцип людського існування. Зараз відбувалося те, що з утіхою передбачав у темряві робочого кабінету дон Атанасіос, примруживши пергаментні повіки: параліч волі того, хто став складовою часткою механізму насильства, завдяки чому має не право на життя, а привілей існувати далі. Поки ти не випав з того механізму, можеш користатися всіма його правами — аж до зловживань. Отож, тільки здогадуючись про справжню роль того чоловічка, Мігель йому гукнув:

— Гей, кабальєро, підійди-но сюди!

— Слухаю, сеньйоре,— відповів агент, який володів здатністю розуміти з тону, хто має й хто не має права звертатися до нього саме так. Це ніскільки не шокувало його людської гідності, якщо вона в нього взагалі була. Він підійшов до столу, за яким сидів Мігель.

— Що ти тут робиш? — суворо запитав той.

— Нічого, сеньйоре, зайшов випити лимонаду.

— Здається, він тобі не зовсім до смаку?

— Не дуже добрий, сеньйоре.

— Тоді йди і пий там, де він кращий.

— Гаразд, сеньйоре, я, до речі, саме збирався йти. Я поспішаю на службу й зайшов сюди за звичкою.

— Тебе викликали терміново? — голосно запитав Мігель, щоб його почуло все товариство. Щоб здогадалося, що перед ними таємний агент. Але це ні на кого не справило враження, навпаки: ще дужче настроїло проти нього Беневісто.

Агент трохи помовчав і сказав:

— Так, сеньйоре, викликано всіх. Здається, буде робота, тож я на хвилину й заглянув сюди — випити склянку лимонаду. Тут завжди добрий лимонад, а сьогодні чомусь водянистий.

«Зовсім наче той звір — щось унюшив,— подумав Мігель.— І наче звірові в небезпеці, йому збридло все людське. Така реакція зробить його жорстоким і невразливим».

— То швидше йди, куди тебе викликали,— наказовим тоном мовив Мігель.

— Гаразд, сеньйоре... Хоча мені не дуже хочеться йти.

Товариство за столом утихло, дивлячись йому вслід. Агент пригнічено сутулився. Він навіть не спитав, яке право має Мігель наказувати йому таким тоном. Просто він його впізнав. Упізнав і байдуже скорився, бо людина здатна до емоцій тільки тоді, коли не розтринькала своєї людяності. Такі типи здатні відчувати хіба що фізичний біль. Їх збереться багато, й вони відчуватимуть себе досить певно, хоча навряд чи хто з них наважиться згадати потім свої сьогоднішні вчинки.

— Тобі дали високий чин,— сказав Беневісто посміхаючись, якщо тебе беззастережно слухають агенти поліції.

Тепер Мігель уже знав, що має робити. Він доведе всім їм, що його служба в дона Атанасіоса не була марною, деякі висновки він для себе зробив.

— Не дали мені ніякого чину,— сказав він.— Ти, Беневісто, як завжди, спрощуєш. Звичайно, маю там якусь вагу, але я прийшов сюди не хизуватись перед вами. Я хотів, щоб ви збагнули, що всіх агентів поліції терміново викликано на збір. Хоч вийдіть на вулиці, хоч навіть сидіть тут, але будьте уважні, й ви почуєте гуркіт великих автомашин, повних солдатів. Усім офіцерам наказано негайно з'явитися до казарм.

Беневісто спершу слухав уважно, потім зареготав:

— Ти отримав спеціальне завдання — налякати нас? Не вийде.

— Ні,— сказав Мігель,— я випадково довідався й прийшов попередити вас усіх, незважаючи на наші суперечки, не варті гнутого мідяка. Втікайте, перекажіть усім, щоб поховались. Ідеться не про звичайний трус. Готується щось жахливе.

— Він «випадково» довідався! — засміявсь Беневісто.— Невже так-таки й випадково, га?

Мігель відчував себе щасливим. Він попередив їх, виконав свій обов'язок, не повів себе так, як сподівався дон Атанасіос. Мігеля не бентежила навіть уїдлива репліка Беневісто. Він зовсім спокійно відповів:

— Це не має значення. Важливо те, що я вас попередив. А мої слова підтвердив отой агент. Невже цього не досить?

— І «докази» добре припасував,— озвався Беневісто.— Хитра провокація, але трохи мілка. Не вважай нас за дурнів. Твоє теперішнє становище і зв'язки не дають тобі права недооцінювати нас. Гроші й посади розуму не додають. У нашому світі справді все вирішують гроші, але ми переробимо цей світ, в тому наше покликання.

Мігель почервонів. Йому не вірили навіть після того, як він, піддаючи своє життя небезпеці, наважився попередити їх.

— Ти мені не віриш,— сказав він.— Дуже погано. Тоді поясни, заради чого я ризикую?

— Даруй,— відповів Беневісто,— але для твоєї моралі питання закономірне: навіщо ти все це зробив? Коли над нами справді нависла загроза, то для чого все-таки тобі знадобилося попереджати нас?

— Дуже просто: тому що є межа, через яку я не зміг переступити.

— Яка ж то межа, любий колишній друже?

— Масові вбивства. Тобто саме те, що готується.

— Цікаво,— сказав Беневісто.— Ти став надто чутливим. Адже масові вбивства відбуваються кожного дня, і це тебе не дуже шокувало. Всі наші дискусії ображали твої почуття, ти боявся за долю тисяч, можливо, кількох десятків тисяч людей, які при встановленні нового ладу могли, не дай боже, постраждати. Цілком можлива річ. Але тебе не хвилює, чому дитяча смертність у пеонів така, що дітей помирає більше, ніж лишається живих. Щорічно від голоду й хвороб гине кілька тисяч. До цього додається ще кілька сот тисяч людей, які мруть від фізичного виснаження. Середній вік людей на земній кулі становить років шістдесят, а в свинцевих та мідних копальнях В'єхи, на плантаціях латифундистів жінки старіють у тридцять років, а чоловіки — в сорок. Отже, працездатне населення країни зменшується наполовину, хоча тебе ніколи особливо не цікавила доля тих людей, ти більше дбав про добробут і щастя привілейованих. Задихався від обурення, коли чув про насильство тільки через те, що то було б насильство революційне. Якийсь там поважний сеньйор не дістане змоги висловитись — ти закричиш: де свобода слова?! Але до мільйонів фактично безмовних, що не мають ні права, ні змоги говорити, тобі абсолютно байдуже. Я не заперечую твоїх позитивних рис. Ти, звісно, хотів би, щоб щасливими були всі, бо перебуваєш під владою якоїсь абстрактної філантропії. Але твій гуманізм мало чим відрізняється від поглядів і почуттів побожних сеньйорів, які вносять тисячну частку своїх щоденних прибутків у церковну карнавку. Твій гуманізм нежиттєвий, бо ти не хочеш відмовитись від свого маленького світу, щоб скоритися суворій суспільній дисципліні. Ось твій гуманізм. Він врешті й привів тебе до провокаторства.

Досі Мігель мовчав. Загалом Беневісто мав рацію, але з його останніми словами він погодитися не міг:

— Про що ти говориш?! Я не провокую вас, я прийшов попередити. Добирай слова. Всім вам загрожує велика небезпека, це розладнає організацію на довгий час. Мертві не можуть діяти ні гуманно, ні негуманно.

— Ох, перестань, доне Мігелю, не корч із себе наївного інтелігента. Але якщо це тебе втішить, я поясню, чому вважаю тебе провокатором. Наша організація легальна, й коли б ми повірили тобі, то це б означало, ніби ми досі порушували закон, займались конспіративною діяльністю, чого насправді нема. Або зробили б щось іще дурніше: вдалися до поспішних дій. А сеньйори з поліції та жандармерії, котрі, можливо, навіть уже на всяк випадок зібралися, в ту ж мить придушили б нас, і мали б на те право. Непідготовлені й неозброєні або озброєні сяк-так, ми стали б легкою здобиччю добре вишколеного й озброєного до зубів репресивного апарату. А громадська думка, тобто думка дрібного буржуа, бо широкі маси ще не виробили ясних поглядів, засудила б нас. Навіть міжнародний рух засудив би, слушно звинувативши нас в авантюризмі. Ні, доне Мігелю, не намагайся грати роль попа Гапона. Ми не хочемо кривавої неділі.

Мігель дивився на Беневісто й мовчав. Цього чоловіка важко було спростувати, хоч він був неправий, адже путч відбудеться, Мігель це точно знав, був на засіданні й переписував накази. Він подумав про те,

що Беневісто включивсь у революцію з головою, але дійшов до крайнощів, бо завжди прагнув бути на чолі. Як і релігійні сектанти, глухі до всього й до всіх, окрім власної логіки, позбавленої реальних основ. Цього Беневісто годі було переконати, але Мігель мусив переконати інших товаришів. І він зробив ще одну спробу:

— Чи не здається тобі, що ти помиляєшся? Надто віриш у закони й конституцію, яку сам називав класовою. Невже олігархія не владна переступити через основний закон?

Беневісто вдавано вибачливо посміхнувся.

— Любий мій, добрий провокатор тепер мусить мати й певну ідеологічну підготовку. А тебе не треба було багато вчити, ти примкнув до реакції з вагомим багажем. Та коли кожен, хто зрадив свої ідеали й пристав до чужих, береться стверджувати якусь істину, то неодмінно збивається на фальш, істина в їхніх вустах стає брехнею. Звичайно, олігархія теж на місці не стоїть, але на відверту брутальність не зважується. Прагне якомога довше зберегти свою машкару. До того ж вона й не зацікавлена в режимі крайнього терору, хіба що тоді, коли виникає загроза її класовому існуванню. Чого, на щастя, не буває в нас. Буржуазія ще достатньо міцна й не має потреби порушувати традицію. Зате має пряму вигоду переманювати таких от людей, що вічно сумніваються, й у цей спосіб демонструвати тріумф своїх свобод. Кривава диктатура економічно нерентабельна. Зростає опір мас, ошуканих балачками про благоденство. Продуктивність праці падає, прибутки знижуються, й тоді буржуазія вдається до найбезжальніших форм визиску, що порсджує революційну ситуацію. Ні, любий мій, олігархи можуть бути дурні тільки кожен окремо, але не як клас загалом. До того ж є ще й система міжнародного капіталу, втягнена у велику ідеологічну боротьбу не на життя, а на смерть, він не дозволить нашій слабкій напівфеодальній олігархії дискредитувати всю систему. Тобі ще треба вчитися. Ти знаєш далеко не все, щоб самостійно оцінити ситуацію. Скажи-но мені, чи дуже ти порозумнішав після того, як пішов від нас? Кажуть ти взагалі не дурний, але зараз я тобі розкрию класову сутність природжених властивостей...

Мігелеві знову привиділися закам'янілі обличчя солдатів на машині, й перед очима знову постав образ дона Атанасіоса в той момент, коли він переконував сеньйора Бальбоа обійняти фіктивну посаду президента, згадався його солодкаво-пестливий голос. Мігеля пойняла безсила лють: уся його відвага виявилася сміховинно-мізерною. Він сплеснув долонями, як не плескав з дитячої пори, і вкотре відчув, що червоніє. Йому стало млосно, він зняв краватку й запхнув її до кишені. В голові майнуло, що, можливо, дон Атанасіос знав, що він поведеться саме так і не інакше, й через те без ризику відпустив його. Логічне коло Беневісто було міцно замкнене, жодні факти не могли розірвати його. Справжньою він вважав тільки свою істину, яка випливала виключно з того, чому він присвятив своє життя. Він страждав на крайній фанатизм, мов правовірний мусульманин. Коли б він сам побував на тому ранковому засіданні — все одно сказав би, що то фарс. Він довіряв лише власним логічним побудовам. Але Мігель таки спробував востаннє похитнути його:

— В тебе залізна логіка. Все, що ти тут казав,— правда, але понад цю правду є й ще щось. Ти не ймеш мені віри, ну що ж, тоді дай мені

можливість поговорити з вашими керівниками, поведи мене до них. Їх я сподіваюсь переконати, тоді пересвідчишся й ти сам.

Беневісто спершу здивовано закліпав, тоді обурився й нічого не відповів. Мігелеві слова здалися йому зухвалими. Це поступово передалося всім, навіть незбагненному лагідному Фігеро. Від лютої образи Беневісто аж захлинувся, голос його став писклявим:

— Як?! Ти хочеш зробити й з мене провокатора? Піти з подібною нісенітницею до наших товаришів! Та що вони про мене подумають? Мушу застерегти: я пишаюся з того, що вони цінують мене. Пишаюсь їхнім цілковитим довір'ям і їхньою високою оцінкою. Ти або тупак, або надто хитрий, якщо пропонуєш мені таке. Або ж твої шефи побожеволіли.

— То ти вважаєш за краще знехтувати небезпеку, ніж перевірити факт? А якщо в моїх словах є хоча б тисячна частка правди? Тебе засліпив догматизм! Твій гонор для тебе дорожчий, ніж життя товаришів.

Беневісто вдарив кулаком по столу й видушив із себе, не підвищуючи голосу:

— Геть звідси! Мені гидко слухати тебе. Ти ба, що спало на думку цьому негідникові, який видряпався нагору по спідниці нудної багачки. Чарівний лакуза, який утішає хтиву господиню, заступаючи імпотента-хазяїна. Марш звідсіля. Як ти міг припустити, що я повірю навіть у мільйонну частку сказаного тобою? Якби то була правда, про неї знали б наші товариші. Пишаюся з того, що я дисциплінований солдат, який уміє виконувати накази. Я ніколи не піду з сенсаційними фальшивими відомостями до наших керівників. Бо вони завжди краще за мене поінформовані. Це раз, а по-друге, якби ти й насправді знав щось там таке, то хто б дозволив тобі бездоглядно гуляти й розголошувати таємницю в громадських закладах? Та ще й кликати в свідки агента поліції. Ти хотів би потрапити до наших керівників?! А чи не хочеш отримати повний список їхніх прізвищ? Ти недооцінюєш нас, чого не робимо ми стосовно ваших шефів: вони хоча й падлюки, але не тупоумні, інакше давно позакривали б навіть оці кубла. Та годі про це, забирайся звідси, від тебе смердить.

Цього разу Мігель образився. Він глянув у кожне обличчя й збагнув: усі без винятку підтримують Беневісто. Тільки Фігеро трохи ніяковів, можливо, через те, що він запросив Мігеля до столу. Мігель без жодної надії підвівся й сказав:

— Я знаю, чому мені дозволили прийти сюди. Бо мій патрон певен, що ви не повірите мені. Його план такий страшний, що у нього ніхто не вірить. Цієї ночі ти згадаєш усе сказане мною й помреш, захлинаючись у власній обмеженості. А якщо врятуєшся й колись допнешся до влади, то з тебе вийде запеклий бюрократ, який робитиме все, аби тільки догодити своїм шефам. Тож привіт і до побачення після другого пришестя!

Простуючи до дверей, Мігель зустрівся з осудливим поглядом патронеси, яка ніби промовляла йому: «Ось бачите, сеньйоре, що то зв'язуватися з такими людьми!» Він рішуче подавсь до виходу, але вже від порога почув, як хтось за столом вимовив:

— А що, коли все те правда?

Беневісто відповів:

— Звичайна провокація.

На вулиці вже сутеніло, спалахнули реклами та ліхтарі. Величезне панно радило курити лише цигарки «Малборо», а інше, що то спалахувало, то гасло, рекомендувало пити джин «Віфтер». Вулицями вусебіч неслись лімузини, тротуари вгиналися від людей, скрізь панували веселий сміх та безтурботний гомін. З гір линули пахощі нічних джунглів, змішуючись із випарами розпеченого за день асфальту. Мігель перебіг вулицю поміж машин, мало не потрапив під колеса, водій люто вилаявся йому вслід, але він не звернув на нього уваги, йому зараз було не до цього. Мігель спинився аж коло пам'ятника Ель Браво на коні, роздратовано обминув дві чи три пари закоханих і сів на лавку під віковим деревом, у кроні якого шарудів легкий вечірній вітерець. Тут було ще нестерпніше, й перед очима вдесяте чи всоте за цей день знову постав образ того храму в незнаних нетрях. На цьому майдані Мігель почував себе так, наче опинився віч-на-віч із диким лісом. Він підвівся з лавки, не знаючи куди йти, і стиха промимрив: «Хтось же мусить повірити мені...»

V

Повірити могла тільки ота дівчина, що зуміла примирити в собі релігійний фанатизм зі східним фаталізмом і стала шукати гармонії в революційній діяльності. На батьківщині їй винесено три смертні вироки, про які добре знали тут, а зараз її, безперечно, теж занесено до списків.

Розтинаючи фарами вулиці, осяяні вогнями ліхтарів та велетенських реклам, що в різному ритмі спалахували й гасли, таксі неслося повз натовпи людей, які метушилися на тротуарах і під деревами скверів; люди рухались у різних напрямках, і ці потоки раз по раз завихрювались у строкатий вир. Цей своєрідний броунівський рух веселих людей викликав у дона Атанасіоса глибоку відразу. Його від усього цього нудило, певне, через те, що десь у ньому причаїлася безсила заздрість істоти, вже не здатної відчути радощів буття, бо життєві сили невблаганно в ньому всихають.

Намарне було б розчиняти дверцята таксі й кричати в той людський вир: «Сьогодні вночі багатьох із вас похапають, багатьох уб'ють. Страх проникне у ваші душі й керуватиме вашими вчинками...» Його просто ніхто б не почув, а коли б і почули, то не повірили б. Саме через те, що вони такі живі й рухливі, що теплий гарний вечір огортає й прикриває їх, роблячи невразливо благодушними, Мігель розумів — згодом настане такий самий теплий вечір, і цей вир людей, що отямляться після першого шоку, знову заполонить алеї під шатами столітніх дерев, під примарним сяйвом реклам і ліхтарів на тротуарах.

На відміну від інших ворогів життя, дон Атанасіос, можливо, збагнув ще одну річ: терор не є вічною формою порядку, це хаос, невтримний і некерований, тож не треба й намагатися керувати ним, лише слід наснажити його певним змістом, мовби повернути карусель у протилежний бік. Тепер про це було марно й думати, Мігель нічого змінити не міг: найбільше, чого він зараз хотів, так це, щоб його зрозуміла бодай одна-єдина людина. Тагерег, колишня приятелька й товаришка,

з якою вони розійшлися, хоча це була фатальна помилка. Вона його зрозуміє, бо наділена однією дивною людською рисою.

Одного вечора два роки тому він їй сказав (вони бачилися дуже часто, майже щодня):

— Коли ви переможете в своїй східній країні, тебе підноситимуть до небес. Ти талановита поетеса й визначний теоретик. Для тебе то буде справжній тріумф.

— Мене це не цікавить,— відповіла Тагерег.

— Я хотів сказати інше. Слави так чи так не обминеш. Але ти однаково не будеш схожою на тих, кого мимоволі піднесе вгору хвиля вашої революції. Ти просто не зможеш прижитись і пливтимеш наперекір, бо ти небезпечна для будь-якого ладу. За старого режиму відмовилася від усіх благ, то ж тебе запідозрять, ніби й за нового ладу відмовишся від них. І через оті підозри усунуть тебе з арени.

— Ну що ж... Я часто про це думала. Але ніколи не зійду з обраного шляху, навіть коли б точно знала, що станеться саме так. Тому що я роблю це не для себе!

— Ти певна того, що не для себе? Що тільки турбота про інших чи абстрактне відчуття історичної необхідності керує тобою й посилає на цей шлях? Ти не можеш не думати про цю поки що невиразну загрозу, хоча й належиш до сильних натур.

Тагерег підібрала під себе ноги й притихла. Ця поза завжди подобалась йому — глибока задума на по-дитячому зосередженому обличчі, стиснуті вуста, ніби гнівно зведені брови. В таку мить він відчував, що зможе її захистити.

— Можливо, ти маєш рацію,— сказала Тагерег.— Існує й особиста причина. Глибокий страх. Не безцільно прожитого життя, не того гноблення, якого зазнають у нас жінки, навіть представниці панівного класу. Мовиться про інший страх... Я казала тобі коли-небудь про свого батька?

— Тільки мимохідь. Він керує якимось великим банком?

— Так. Він дивна людина. Шкода, що ми з ним уже не зможемо порозумітись. Це єдине в моєму минулому житті, за чим я шкодую. Більше ні за чим. Батько — син полковника, нащадок давнього військового роду, здобув, як, до речі, і я, грунтовну освіту. Володіє п'ятьма чи шістьма мовами, навчався в уславленому коледжі. The London School of Economics. Завдяки особистій кмітливості та зв'язкам батько швидко просунувся вгору, ввійшов до категорії «незамінних людей». Він швидше схожий на європейця, лише смоляним волоссям, темною шкірою й очами відрізняється від банкірів Америки, Англії чи Франції. Його ввічливість і елегантний костюм, рівний голос і непохитна вдача — то не головне, хоча й цілком природне. Такий він від понеділка до четверга. Всі ці дні він працює, розмовляє телефоном з великими банками й міркує точно так, як європеєць, приймає мудрі рішення, часом тверді, але не жорстокі, виявляє гнучкість, не відступаючи від основного, думає й передбачає, як і всі ви. В середу ж на його обличчі проступають ледь видимі ознаки нудьги і втоми. Це помічали тільки ми — найближчі йому люди. Він мовчки вечеряє, не скидаючи піджака, а потім сидить годинами перед непотрібним англійським каміном, у якому жевріє фальшивий електричний жар.

У четвер надвечір батько бере невеличку валізу й зникає кудись на своїй машині. Коли я була мала, то не знала, що в тій валізі

й куди він зникає кожного четверга. В понеділок він повертався зовсім іншим, обличчя його випромінювало дивну, врівноважену енергію, батько з апетитом снідав і їхав на роботу. Ці систематичні мандри спершу непокоїли мене, адже то три дні щотижня, й жодна негода не владна була спинити його — ні неймовірна спека та піщані бурі, ні посухи чи дощі,— він вирушав у свої триденні мандри в період економічної кризи, коли всі його колеги сиділи по кабінетах і чекали тривожних вістей. Навіть коли монарх улаштовував прийом наприкінці тижня, він щоразу знаходив привід не піти. І це чомусь нікого не дратувало.

Потім я запитала в мами та старшої сестри, куди їздить батько. Мама приклала палець до губів, мовляв, про таке не допитуються. Нащо вже балакуча моя сестра, й та лише стенула плечима. Я вже була досить велика й наперекір усім, незважаючи на велику повагу до батька, вирішила спитати в нього про це сама. Вистеживши його в четвер після обіду, коли він спускався східцями до дверей, я загородила йому дорогу:

— Куди ти йдеш?

Нічого не сказавши, він погладив мене по голові двома пальцями й пішов. Надворі почувся гуркіт мотора.

Коли він повернувсь, я знову запитала: «Де ти був?» Він лише глянув, але й цього разу не відповів. Секрет міг бути тільки в тому чемоданчику, і я одного разу проникла до кімнати й заходилася шукати його. Чемоданчик виявився за шафою. Я хотіла була відкрити його, та марно: не мала ключа, а ламати замок не зважувалась. Але це страшенно схвилювало мене, стало якоюсь манією, я почала допитуватися в слуг, проте й вони нічого не знали, або прикидались. Іншого вечора я вибрала рідкісну мить, коли батько був у винятково доброму гуморі. Він посміхнувся й відповів:

— Чому це тебе так цікавить?

— Тому, що то має бути щось дуже важливе,— сказала я.

— Справді дуже важливе. Саме тому не слід більше говорити про це.

Я не заспокоїлась, наполегливо питала раз у раз, доки нарешті батько буркнув:

— Їжджу туди, звідки одного дня не повернусь.

Це могло тільки розпалити мою цікавість і довело її до межі. Я дуже любила батька, як і тепер, хоча тепер нас багато що роз'єднує. Відтоді я завжди боялася, коли він зникав у четвер, бо не була певна, що в понеділок уранці знову побачу його. Настане колись такий понеділок, коли він уже не повернеться. В мені прокинувся якийсь інстинкт: отак жінки тремтять за долю чоловіка чи сина, що іде на війну. Коли вже вичерпалися всі мої жіночі хитрощі і я не змогла довідатись, куди ж він їздить кожного четверга, я наважилася і, зціпивши зуби, пробралася з різним інструментом до його кімнати й таки відімкнула чемодан. Мені вже минав п'ятнадцятий рік, і я мала в собі достатньо сміливості, яка, до речі, пізніше мало не коштувала мені життя. В маленькій валізці я знайшла гаптований бурнус, коралові чотки, коран, шкатулку з люлечкою й кисет із якимось зіллям, але не тютюном. Я понюхала те зілля й відчула легке запаморочення, мене охопив дивний, приємний настрій. Я зрозуміла все. Мій батько, той європізований пан, що здобув освіту в Лондоні,— наркоман і дервіш, який половину свого життя переховується десь у випалених сонцем горах, на курних шля-

хах, між почорнілими скелями, де ніщо не росте, де витають лише привиди. Його життя було поділене надвоє. Кілька днів батько був європейцем і банкіром, а три дні й чотири ночі на тиждень фанатичним мусульманином. І так усе життя. Влаштував собі молільню, що, власне, була вікном у якийсь уявний світ; його віра допомагала йому зносити несправедливість і тиранію, бо, входячи в світ тіней, що видавався йому реальним життям, він мовби входив у царство безтілих привидів. Поділивши світ на дві частини — реальну та уявну,— він згодом перестав розрізняти їх.

— А що коли він мав рацію? — озвався Мігель, вражений розповіддю.

— Я також думала над цим. Але він не має рації. Не може бути реального життя, де не існує опору, а отже, й страждання. Де світ утрачає межі та гострі кути. Він сам себе поволі спалював, розчинявся ні в чому, дивився на світ крізь призму сну.

Він не покарав мене за поламаний замок валізки. Тільки сказав: «Ти однаково нічого б не зрозуміла, коли б я тобі пояснив».

— Я все зрозуміла,— відповіла я.— Твій аскетизм означає, що ти слабодухий і втікаєш від життя.

— Хоча ти й жінка і дуже багато чого тобі неприступно, я свого часу повезу й тебе туди.

Я сподівалася, два роки жадібно читала книжки, намагаючися збагнути батька, ввійти в його світ. Пристала до молодіжного руху, щоб краще вивчити життя. Відвідувала брудні передмістя, де панували найжахливіші злидні й гніт. Скуштувала там і галюцинацій, але не чарівних: галюцинацій реальної дійсності. Мене заарештували й били, потім з'явився старший офіцер і кудись мене повів. Ми опинилися в елегантному кабінеті. Тут ніщо не нагадувало поліції. Похмурі напівтемні коридори, куди світло проникало крізь загратовані вікна з матовим склом, перед залізними сірими дверима вартові із спеціальної служби: в білих гетрах, з гумовими палицями в руках, у важких касках; розпачливі зойки тих, кого катують у сірому мовчанні камер... А в цьому кабінеті був мовби зовсім інший світ. Тут панувала ідеальна тиша. Робочий стіл та крісло були витримані в західному стилі, все решта — в східному: м'які килими пригаслих тонів, низькі канапи, також заслані килимами, поверх яких лежали м'які пухові подушки; стіни, оббиті шовком; кабінет нагадував похідне шатро воєначальника, змушеного долати спраглі пустелі. Витягши руки на зеленому сукні, за столом сидів чоловік з великою бритою головою. Його маленькі темні очі зиркнули на мене якось ніби знічев'я. Другий напівлежав на дивані. Краса цієї людини могла вразити будь-кого: вологі темні очі, мов у газелі з наших традиційних гравюр, ніжне обличчя з правильними рисами... Я дуже добре знала його, він був близьким другом батька і обіймав високу державну посаду. В революційних гуртках його ніколи не називали кровопивцем. Про нього ходили чутки, що він людина багата, впливова і вміє стримати монарха, коли той дає волю своєму жорстокому норову. Він єдиний міг зупинити страту приреченого на смерть, і наші адвокати часом апелювали до нього. Проте ніхто й на думці не мав, що цей трохи загадковий красень має прямі чи посередні зв'язки з таємною поліцією. Я бачила його в нашому домі десятки разів; бувши ще дівчинкою, симпатизувала йому: він видавався надзвичайно доброю й ласкавою людиною. Я навіть була тоді в нього закохана, сама собі в тому не зізнаючись.

Щоб потрапити до цього кабінету, він мав пройти весь той сірий коридор, куди долинали зойки мучеників, моїх товаришів. Його обличчя було незворушне, отже, він добре знав цей зловісний коридор. Про жорстокість господаря кабінету всі добре знали, тож я навіть не глянула в його бік, зате красеня Алі Ердурана ладна була спопелити очима. І досі не збагну, як я від обурення й люті не втратила свідомості. Я поважала Алі Ердурана майже як свого батька й любила його.

Офіцер послужливо клацнув підборами і вийшов, ледь натиснувши на клямку дверей, а ті двоє й далі сиділи мовчки. Нарешті Алі Ердуран дуже тихо проказав:

— Оголи спину.

Моя легенька кофтина була розідрана, через те я відповіла:

— Нема потреби, видно й так.

У кількох місцях кофта прилипла до закривавленої спини, Алі Ердуран похитав головою і сказав:

— Правду кажеш, видно й так.— І глянув на генерала.

Генерал показав низку дрібних жовтих зубів:

— Краще пам'ятатиме. Дарма.

— Нічого не треба пам'ятати,— так само тихо сказав Алі Ердуран.— Хай благо забуття опуститься на її розум. Ти недобре вчинив.— Потім глянув на мене й промовив:— Тагерег, ти також недобре вчинила, доню моя. Але ти й сама не знала, що робиш, так я кажу?

— Неправда,— заперечила я.— Розчиніть лишень двері, й ви зрозумієте, що коли я й не знала всього, то здогадувалась. А тепер не маю жодних сумнівів.

— Вона не заспокоїться,— сказав генерал.— Я скоряюсь наказові, але я знаю й цих. Коли б це був хлопець, то ще можна було б сподіватися на щось. А таких паскудниць якщо відразу не залякаєш, то тільки шибениця здатна вгамувати їх. Вони доходять до фанатизму й самі шукають небезпеку, ніби тільки тоді почуваються людьми.

Шпигнувши мене ще раз очицями, що тонули на його рихлому широкому виду, він вигукнув:

— Будь доброчесною й викажи своїх ватажків, тоді ми надамо тобі можливість вийти звідси.

Я процідила крізь зуби:

— Не хочу виходити.

— Бачиш,— кивнув генерал у бік Алі Ердурана.— Марні балачки. Цій дрібній паскудниці судилося тут сконати. Вона рано чи пізно повернеться сюди.

— Їй нікого не треба виказувати,— прошепотів Алі Ердуран.— Вона виходить звідси не через те, що зрадила своїх друзів, а тому, що потрапила сюди помилково. І хай це буде на твоїй совісті. Ти ж знав, що вона все одно вийде звідси.

— Я зовсім нічого не знав, — відповів господар кабінету. — Я ніколи не потураю тим, хто помиляється. Проти своєї волі скоряюсь високому наказові й хочу, щоб вона знала про це, щоб пам'ятала: ми стежитимемо відтепер за кожним її кроком. І вдруге вона вже не виборсається звідсіля.

Алі Ердуран витяг з кишені модного костюма жовтаву низку чоток і так ними брязнув, аж луна пішла. Чотки були такі ж, як у тій татовій валізочці.

Вони справили на генерала несподіваний ефект, він знічено почав вибачатися:

— Даруйте мені, я не мав права так поводитись. Я шаную доктора Сафара й завжди скоряюсь його наказам, що відзначаються високою мудрістю. Я надто огрубів на цій посаді...

Алі Ердуран, мовби нічого не чувши, сказав мені:

— Ходімо, доню моя, ти недобре вчинила, одначе тут винні й ми: вчасно не підказали. Правду мусять любити всі, але любити мудро, а не пристрасно.

Він повів мене до дверей: я не втрималася й зміряла генерала нищівним поглядом, адже мої товариші лишались тут. Але генерал і не дивився на мене, він виструнчився й побагровів. У коридорі я знову почула зойки й зайшлась істеричним плачем. Я врятувалася через те, що була донькою впливової людини. Я не могла знову стати такою ж, як мої товариші, молоді робітники та бідні студенти, котрим не було кому допомогти. Ми проминали безликі сірі двері з безликими вартовими при порозі, і я почувала себе понівеченою й зганьбленою на все життя. Мене терзав сором. Товариші могли подумати, що я зрадила їх. Попереду була чорна самотність. Ми вийшли на подвір'я, захищене від цікавих поглядів високою металевою огорожею, пофарбованою в зелений колір. Очі мені різонуло яскраве сонце, і я відчула себе ще нещаснішою. Ми сіли в чорний лімузин, мотор якого тихо муркотів, важка залізна брама розчинилася й випустила нас. На великих людних бульварах я ніяк не могла зрозуміти, що керує вчинками цих веселих і заклопотаних людей. Мені здалося, ніби малюк, який їв фісташкове морозиво на паличці, облизуючи його рожевим язичком, займається чимось абсурдним і жорстоким. Жорстокими здавалися мені й глухі вулиці, й зачинені віконниці гладкого крамаря, й регулювальник на перехресті із своїми театральними рухами, надто ж молода реготуха, що опиралася на руку юнака, одягненого в білу сорочку, яка вигравала блискітками проти сонця.

— Ви мені бридкі,— сказала я Алі Ердуранові.— Я ненавиджу вас через те, що ви мене врятували!

Алі Ердуран не відповів. Біля нашого дому водій відчинив мені дверцята, не звертаючи уваги на мій вигляд. Мене зустрів слуга; якусь мить він стояв з подиву роззявивши рота, потім затулив рот широкою натрудженою рукою. Маму мій вигляд ще дужче налякав, але вона теж не прохопилася й словом. Я побігла до своєї кімнати й замкнулася на ключ. Не хотіла нікого бачити, хоча й мене ніхто не турбував. Жодного запитання чи докору, жодного співчуття, що, певне, було б для мене найважчим. Така самотність не притаманна нашим східним звичаям.

Я користалася з того, що мій батько кілька років навчався в Лондоні й засвоїв там гарну звичку: не турбувати людину тоді, коли вона того не хоче. Шкода, якщо ця звичка зникне разом з індивідуалізмом...

Мігель дивився на переповнені пішоходами вулиці, й весела безтурботна метушня теж видавалась йому недоречною. Він знову перейнявся тим давнім відчуттям, яке охопило було його під час її сповіді, відчуттям захоплення дивною дівчиною Тагерег, котра металась у пошуках сенсу існування, не маючи конкретних планів перетворення життя.

Тагерег розповідала:

— Батько потім спробував пояснити свої погляди. Він жодним словом не нагадував про той «інцидент», а я вимагала відвертості. Я заявила йому:

— Ти знаєш, як і отой добрий та лагідний Алі Ердуран, про сваволю поліції.

— Доню моя! — Голос його бринів урочисто.— В світі кількість радощів і страждань стала. Ти гадала, що коли б твої друзі взяли владу до своїх рук, то страждання скінчилися б? Е, ні. Вони просто перейшли б від одних людей до інших, а не зникли б взагалі.

— Можливо,— відповіла я,— але в нас вони набули небаченого поширення. На одному полюсі всі втіхи життям, а на другому страждання, тортури й страти. І жодних надій, жодних перспектив на майбутнє, через те ми й вимагаємо змін.

— Твої друзі занадто перейнялись духом Європи. Думка й дія в Європі парадоксально переплутались, поєднавши те, що мимоволі породжує тривогу. Видимість і єство, існування й становлення... Європейці не бачать речей, а тільки процеси. Коли б вони бачили речі, то помітили б, що насправді розглядають у душі власну тінь.

— Я теж діалектик. І я вважаю, що світ — це процес,— сказала я переконано.

— Ти ще тільки хочеш бути діалектиком, а це складніше, ніж коли б ти ним уже була,— відповів батько.— Колись ти цікавилася моїми мандрами... Гаразд, я візьму тебе з собою, щоб вилікувати тебе.

Тепер мені вже не хотілося з ним їхати, хоча колись то була мрія мого життя. Наближався судовий процес над моїми друзями, над деким з них уже чатувала смерть, шибениця в рожевому сяйві прохолодного досвітку, коли помирати найважче, бо надія з сонцем набуває крил. Приречених виганяли з камер і везли в заміський парк. Небо за деревами ледь-ледь жевріло, тіні поволі танули в сплетінні крон, квіти на газонах були непорушні й таємничі, птахи теж принишкли в гущавині. Приречених позв'язували, але страта почалася тільки в ту мить, коли на обрії з'явилося кругле червоне сонце, розмежувавши світло й тінь, і все набуло чітких обрисів. Парк перетворювався просто на очах, ставши справжнім садом Аллаха, купався й виблискував у ранковій росі, яка вигравала всіма барвами. Тоді було подано сигнал, і приречених, що після багатомісячного перебування в темних камерах жадібно поглинали очима світ, скрутили ланцюгами й повісили. Кати сподівалися позбавити їх не тільки тлінного мученицького життя, проти якого повстали ці люди, а й вічних райських насолод, того омріяного світу, який давно вже нікого не манив, ставши примарою. Остання мить для кожного мала перетворитись у жаль, за змарнованим життям. Я розуміла їхній душевний стан. Щезнути в такий ранок видавалося блюзнірством, але я б хотіла тоді бути серед своїх товаришів. Адже спокуса того таємничого відходу в небуття бентежила мене змалечку.

Що б то не було, а по обіді я пішла звідти, бо ж однаково нічого вдіяти не могла. Пішла присоромлена, з відчаєм і скорботою в душі. Машина, яку вів мій батько, винесла нас на заміський шлях, і ми незабаром опинилися біля самотнього гірського заїзду, майже порожнього о цій порі, бо пішки добиратися туди досить важко. Надходила ніч, і гори довкола були фіолетовими, за винятком одного верха, стрім-

кого й криваво-червоного. Краєвид був і величний і сумний. Мене посів ще більший розпач, а батько ніби вгадував мої думки.

— Краса завжди виростає зі смутку,— сказав він,— і тому через неї треба переступити. Нема нічого сумнішого за тутешню красу, тому що, дивлячись на неї, раптом починаєш розуміти, як багато важить одна мить і яка вона минуща. Коли поглянеш отак на світ, піднявшись до справжнього споглядання, то мовби відчуваєш плин часу, того часу, що й породжує смуток. Через нього треба переступити, а то нелегка річ. Європейці роблять це неправильно, бо те переступання для них не стан душі і всього єства, що спирається на безмежну мудрість, а звичайний процес. Тому такі трагічні найвищі форми їхнього розуміння буття й творчості. Вони поєднують непримиренне й замість бездонної мудрості приходять до невтримного руйнування. Помилившись отак, вони в своїх великих творіннях доходять до споглядання сатани, який заохочує руйнацію. В нас інший шлях, але ти поки що не зможеш цього збагнути, принаймні поки що.

Троє якихось дивних слуг розчинили дверцята машини і вклонилися. Ми піднялись кам'яними сходами. Вгорі на нас чекав літній високий чоловік, традиційно вклоняючись і віддаючи нам своє серце й свій розум. Ми з батьком повторили той церемоніал, і чоловік повів нас до низької довгої зали. За кам'яним столом сиділо троє чоловіків, перебираючи в руках бурштинові чотки. Вони не звернули на нас жодної уваги, коли ми проходили повз них, а ми низенькими дверима зайшли до похмурого коридору, що освітлювався не електрикою, а смолоскипом на дальній стіні. Батько зупинився перед іншими дверима й пропустив мене в якусь келію, де нічого не було, крім рогожки на вимощеній кам'яними ромбами підлозі. Тоді витяг з валізки грубий бурнус та маленький коран і простяг мені: «Вдягайся і прочитай вірш на власний вибір. Я згодом повернусь, і ми поїдемо звідси». Він зачинив за собою двері, і я почула його кроки, що віддалялися лунким коридором. В моїй келії також горів невеликий смолоскип, розкидаючи навкіс дрібні іскри.

Мене охопив якийсь містичний жах. Я скинула європейське вбрання й перевдяглася в грубий бурнус із верблюдячої вовни. Почуття жаху не проходило, можливо, через оте чоловіче традиційне вбрання, яке мовби робило мене іншою людиною, чужою самій собі. Я опустилася на рогожку, розгорнула писання й прочитала перший-ліпший вірш.

Моральна сентенція спершу видалася мені банальною, але я весь час повторювала вірш, бо хотіла, якщо вже потрапила сюди, зробити все точно за порадою батька. Незабаром я перестала думати про зміст. Надзвичайно великої ваги тепер набули для мене літери, немовби існували самі по собі, незалежно від змісту. А потім несподівано з'явився й зміст, якийсь абстрактний і не вбраний в одежу слова, наче самотній корабель, і його повільна плавба була запаморочливою. Між рядками вірша проступали непорушні очі безлічі чоловіків нашого роду, і що дужче вони віддалялися від слів, то мовби набували ще більшої абстрактності. Я потерпала під поглядами нескінченної вервечки поколінь, що влили свою кров у мої жили.

Це тривало хтозна-скільки часу, нарешті я почула кроки за дверима; очі в батька палахкотіли вогнем, аж мені знову стало моторошно. Він був якийсь чужий, худющий і зовсім не такий лагідний.

Ми вийшли з корчми, побравшись крутою стежиною в гори. Батько мовчав. Незабаром ліс урвався, попереду видніли тільки темні обриси

гір, велетенське громаддя, позбавлене краси, неначе безкраї кімнати, повні примар. Я позбивала пальці й ледве дибала, бо ми залишили взуття в корчмі. Я ні про що не думала, всю увагу зосередивши на крутому підйомі та гострих камінцях. У пустельних горах навіть удвох було якось моторошно.

Не знаю, скільки ми йшли, певне, години зо дві, не перекинувшись жодним словом, і, що дивно, я не відчувала втоми, хоча стежка була неймовірно крута й вузька, наче вирубана рукою людини над самою прірвою.

Нарешті ми дійшли. Перед нами простяглось пустельне плоскогір'я, де-не-де вкрите уламками брил, ніби розкиданих велетами; над нами височіло безкрає зоряне небо, розмежоване навпіл смугою Молочного Шляху, Зірки були яскраві й дуже виразні, і вже на плато, в цілковитій тиші, яку ще дужче підкреслювала висота, зачарована ієрогліфами сузір'їв, я наважилася запитати:

— Що то за зірки?

Батько відповів неохоче:

— Маєш прийти сюди десятки разів, щоб збагнути: ніколи не слід цікавитися назвою речей. То порожня форма, варта забуття. Справді існує тільки Єдиний, але ми відчуваємо його лише тоді, коли охоплені страхом.

Голос у батька був незвично ворожий і різкий, наче в людини, яка ще не певна своїх слів, а лише прагне впевненості.

Я збагнула в цю мить багато чого, але не те, що хотів батько. Великий космічний терор, виплеканий уявою на те, щоб надати сенсу земному терору, до якого вдавалися мій батько та його товариші. Багатьох моїх друзів повішено, але це не наганяє жаху на таких людей, як Алі Ердуран чи мій батько. Самота, мовчання, особливо неназивання речей та істот їхніми власними іменами наче позбавляють усе те сенсу, мовби нічого того не було, тож не варто про це думати й лякатись. Ці люди жили в якомусь кам'яному сні, абстрагуючись від реальності. Їхні вчинки, навіть жорстокі, були злочинами сновид, запаморочених космічним терором, силу котрого вони відчували босими ногами, мов леза гострих бритв, по яких вони ходили. І я ту ж мить відмовилася від цієї прадавньої олжі.

Ми з батьком блукали горами всі ті три дні й чотири ночі. Він мало говорив, і всі сказані ним слова були про Єдиного, без імені всупереч імені, народженого обмежувати. Я часом ледве переборювала в собі його кам'яну спокусу. Суворість навколишньої краси, зблизька не такої-то й сумовитої, як мені спершу здалось, торкнулася тієї зачерствілої, успадкованої від предків-розбійників та суддів, частки моєї душі. Я вже встигла була вилікуватись від безпосередності страждання й сорому, від надміру людської журби. Одначе моє око лишилося допитливим, і через те, коли ми вийшли в понеділок уранці з машини, батько сказав мені:

— Не пощастило... Припливи жалості до істот утримували тебе тверезою.

Так і було. Розумієш, відтоді я пішла по іншому шляху, шляху розв'язання парадоксу часу дією. Я не хотіла приставати до сновид. Хотіла боротися зі страхом, не замінюючи його на ще більший, абстрактніший страх. За кілька днів по тому я виїхала за кордон і поверталася до своєї знедоленої країни тільки потай. Вони так і не спіймали мене,

бо й жодна впливова особа мені б не зарадила. Не заступився б і мій рідний батько з його подвійним життям.

— А що коли він мав рацію? — запитав тоді Мігель, уявивши собі красу кам'яної пустелі.

— Ні,— відповіла Тагерег.— Він усе життя дбав про власну гідність, щоб зрештою розвіяти її по всіх вітрах, та й інших полишив без гідності. Маючи бога за взірець, батько прирівнював людей до мурахів і камінчиків, по яких топчуться чобітьми.

— А що як він таки мав рацію? — наполягав Мігель, знову думаючи й про величне чуже небо, й про дике плато, де хтось розшукував силу, здатну порятувати людей від суперечностей, яких не вмів розв'язати в реальному житті.

— Ні,— знову заперечила Тагерег.— Хоча спокуса велика. Ми помандрували в гори того самого дня, коли в райському саду страчували моїх друзів. Я дорогою намагалась не думати про це, контраст був би занадто елементарний. Але я думала про крихкість їхнього життя, хоч батько ввесь час навертав мене до думки про надприродну силу й непохитність Єдиного. Мені додавала мужності не картина жорстокої смерті, а тендітність людей. Я лишилася лівою, бо знаю, що люди живуть у вразливому світі й через те мають потяг до вдосконалення...

Так говорила тоді Тагерег, і коли таксі в'їхало на вулиці найгустіше заселених кварталів, де життя проходило в усіх на виду, думка про вразливість життя заполонила Мігеля з новою силою. Десь тут поблизу мешкала Тагерег... Йому раптом захотілось висунутися з віконця машини й крикнути перехожим: «Ви — крихкотілі й слабкі, тож боріться і не здавайтеся!»

Тагерег мусила повірити йому, бо вона все те знала. Зі всіх своїх друзів Мігель обрав саме її, щоб розкритися перед цією дівчиною й спільно з нею прийти до певного рішення.

Машина підкотила до будинку, де два роки тому жила Тагерег, а Мігель тільки тепер подумав, що вона могла давно звідси виїхати... Від цієї несподіваної думки він вкрився потом. Він мусив її розшукати, чого б йому це не коштувало. «Скільки часу я ще маю, якщо Тагерег і справді вже тут не живе?» — подумки запитав сам себе Мігель і глянув на годинник. Чотири години, бо опівночі мав бути в комендатурі. Йому й на думку не спало не піти туди. Розкриваючи план путчу, він відчував докори сумління, однак будь-що хотів запобігти кровопролиттю. І все-таки він обіцяв піти опівночі в комендатуру... Найпростіше було відмовитись, але тоді він навіть не подумав про це.

— Піду подивлюся, чи вдома той, хто мені потрібен. Якщо нема, то поїдемо далі,— сказав він водієві таксі.

Той змовчав, недовірливо змірявши Мігеля очима з ніг до голови. Але Мігель не нагадував ошуканця, тож він торкнувся двома пальцями кашкета й сказав:

— Добре, сеньйоре.

Мігель уперше пильно глянув на шофера: ця людина теж не була застрахована. Але тільки знизав плечима.

Десь у тридцяті-сорокові роки будинок мав бути гарним, а тепер занепав. За прикладом інших великих домовласників, господар перебрався до фешенебельного району, а старий будинок віддав наймачам, які за півтора десятиліття його грунтовно освоїли. Спершу з'явився ку-

хонний дух: сморід згірклого масла й смаженої баранини. Потім порозсихались віконні рами й потріскалися шибки, тоді облупилися стіни й забруднилися сходи. Колись елегантний будинок тепер нагадував розкішні лахи, здані в комісійний магазин зубожілим панком. Старомодний ліфт був обнесений дротяною сіткою, з якої осипалась іржа. Це повільне тління бентежило Мігеля, він був абсолютно певний, що Тагерег тут давно не живе. Мігель нетерпляче натиснув кнопку ліфта, який болісно зарипів, чіпляючись за панель кожного поверху, мов розторохканий катафалк, і нарешті зупинився, мов у ті давні дні. Мігель автоматично піднявся на третій поверх, де колись мешкала Тагерег, підійшов до дверей і довго тиснув на кнопку дзвоника.

Ніхто не відчиняв. Металевий звук неприємно відлунював у просторому приміщенні, мов у порожній діжі. Найгірші припущення підтверджувались: у квартирі ніхто не жив. Мігель розпачливо ще раз потягся до дзвоника й довго не відводив пальця.

І нарешті почув тихі кроки, а в дверях моргнуло вічко. Мігель потерпав: людина за дверима вагалася — відчинять чи ні. Тоді таки клацнула автоматичним замком і відчинила.

На порозі стояла та сама Тагерег, аж дивно, тільки зачіска трохи не така. Раніше довге чорне волосся спадало їй на плечі, тепер же вона підстриглася під Жанну д'Арк; це надавало Тагерег хлоп'ячого вигляду, але й підкреслювало міцну доладну статуру, довгі стегна й високий бюст. На ній була гарна легенька кофта в жовту та чорну смужечку, й Тагерег здавалася ще вродливішою, ніж колись. В ті давні часи Мігеля чарував тільки її розум. Та особливо вразила його лагідність Тагерег, спокійний, довірливий погляд. Мігель боявся над усе, що вона не схоче з ним розмовляти, адже він зрадив своїх колишніх товаришів. І тепер його охопила невимовна радість, яка буквально паралізувала його. Тагерег усміхнулася, він обняв її і сказав: «Я боявся, що тебе нема... почекай хвилинку, я відпущу таксі». Мігеля охопило гарячкове нетерпіння, він побіг стертими сходами вниз, заплатив з надлишком і так само нетерпляче побіг угору, задихаючись.

Тагерег розслаблено стояла на порозі й так само прихильно всміхалася йому, сяючи заширокими рівними зубами. Її розумні карі видовжені очі сяяли людським теплом, і це ще дужче розчулило Мігеля. Він знову притиснув її до грудей. Вони ніколи не освідчувались одне одному в коханні, за два останніх роки він жодного разу до неї не приїздив, але тепер йому здавалося, ніби вони не бачилися всього кілька днів. Мігелеві навіть на думку не спадало, що він завжди кохав Тагерег, це мовби розумілося само собою. Всі дотеперішні клопоти й тривоги поступились перед раптовим почуттям, він уже не думав про жахи наступної ночі, тепер вони втратили значення й будь-який сенс, лишившись важливими хіба що для того, хто фактично змусив його приїхати сюди.

Мігель увійшов до тісного коридору, а звідти до просторої кімнати Тагерег, вмебльованої дуже скромно: кілька рогожок долі й зручна тахта, на стінах барвиста місцева кераміка, а скрізь по підлозі розкидані книжки.

Тагерег сіла на рогожку й підібгала ноги, а Мігель розлігся на тахті, поклавши під голову дві подушки. Цей невибагливий затишок утішив його, він випростав ноги й широко посміхнувся. Лежав і мовчки дивився на Тагерег, слова стали непотрібними. Він аж згодом здога-

дався пояснити свій несподіваний візит, бо дівчина вичікувально посміхалася:

— Тільки зараз оце зрозумів, як я скучив за тобою.— Мігель простяг руку й поклав їй на плече.

— Щось ти надто довго збирався,— трохи іронічно відповіла вона, але посмішка її лишалася так само теплою: Тагерег ні за що не дорікала йому.

— Не зважувався, через те жодного разу й не прийшов. Було соромно перед тобою. Ти ж, напевно, чула від товаришів, на чому ми не зійшлися. Вони видавались мені обмеженими й образили мене. Я ніколи не приховував своїх позицій, незважаючи на те, як до цього ставилося товариство.

— Якщо в тебе задосить причин, то навіщо виправдовуєшся?

В голосі її забриніла ледь помітна лукава струна, тепер Тагерег нагадувала складний вишуканий малюнок з безліччю підтекстів.

Мігель сказав:

— Тому що «по той бік» я опинився через власну пиху. Перед тобою мені соромно саме за це.

— Ти завжди був надто гордим. Невже змінився за рік чи два?

— Не знаю... Я не вважаю себе гордієм. Надто ж зараз, при тобі. І не хочу більше бути пихатим. Усе, що я досі зробив, було чистою дурницею. Знаєш, сьогодні я збагнув те, що ти мені стільки разів казала: нам треба боротись і об'єднуватися, бо ми слабкі й крихкотілі. Але тоді я цього не розумів. Чув слова, а не тямив їхньої суті.

— А ти певен, що тепер збагнув? — запитала вона. — Що ти розумієш під слабкістю?

Мігель раптом згадав, що привело його до цієї жінки. Путч, кривавий бенкет, який ось-ось почнеться в місті й усій країні... Він теж причетний до цього, але прийшов сюди, бо сподівається, що йому повірять. У скромно вмебльованій просторій кімнаті панував тихий спокій, обличчя Тагерег мінилося загадковим усміхом, і Мігель уперше посправжньому злякався слів, які мав сказати, бо задля цього й прийшов. То не був панічний страх за себе та власну долю, як у ту мить, коли виходив з кабінету дона Атанасіоса, а за безневинну людську кров, за долю всього суспільства. Адже задумано страхітливий злочин, і не тільки через те, що борцям буде завдано удару, але й тому, що заплановано знищити всілякий затишок, зруйнувати кожен тихий куток, навіть саму ідею тиші, аби люди не могли сидіти отак одне перед одним і втішатись простими радощами; задумано розтрощити повсякденність і все коло її атрибутів і понять, якими живе світ.

Мігель наче відчув липучий голос дона Атанасіоса, порохнявого старигана, безнадійно неспроможного зігрівати інших і робити оті незначні вчинки, які переносять нас із сьогоднішнього в завтрашній день; дона Атанасіоса, який обрав терор, цілковиту безнадію для кожного, хто досі відчував себе захищеним від життєвих крижаних вітрів. Мігелеві ставало моторошно від самої думки про наступні події, які певною мірою мав координувати він сам. Йому нараз пригадалася картина, бачена хтозна й коли, а може, взагалі ніколи не бачена, можливо, то був епізод з якогось кінофільму чи привиділось йому вві сні; якась дивна притча, чийого повчального змісту, він не міг осягнути навіть тепер. Але щось спонукало Мігеля переповісти її цій жінці, й він сказав:

— Якось я опинився був на безлюдному піщаному березі. Вже й не скажу, яка сила мене туди закинула. Можливо, зіпсувалась машина, і я пішов пішки не по шосе, а навпростець до моря, шум якого долинав аж туди. Коли я обминув пагорб, порослий ріденьким чагарником, раптом побачив море й зачаровано спинився. Але не синій обрій вразив мене, а незрозуміла картина на піщаному березі. Зграї морських птахів зліталися звідусюди й сідали на пісок, там їх зібралася сила-силенна. Я подався чимдуж туди. Птахи зліталися й злітались. Я ледве дибав сипучим піском, а відстань мовби й не скорочувалась. Нарешті таки дійшов, але довго не міг уторопати, що вабить цих птахів сюди. Весь неосяжний пляж був укритий їхніми трупами. Деякі з них були ще живі, інші розпластали крила, й ледь ворушилися, спазматично хапаючи повітря дзьобами й знову тицяючись ними в пісок, треті били в агонії крильми й намагалися спертись на переповнені вола. В тій страшній картині було щось людське. А з неба зліталися все нові й нові зграї — чайки, коршуни та морські орли. Їм уже давно ніде було сісти, та й небо почорніло від безлічі пташиних крил. Мені стало моторошно, коли я збагнув, що привабило сюди стільки пернатих, які прилітали з моря й дохли на піску. Море викинуло на берег величезні табуни живої риби, враження було таке, ніби вона сама покинула свою рибну стихію, щоб стати здобиччю ненажерливих крилатих зграй. Але риба була отруєна — певне, десь у морі зазнав катастрофи пароплав, що віз токсичні речовини. Птахи ковтали рибу і встеляли своїми трупами пляж, але їхні корчі й передсмертні крики вабили й вабили інших. Це тривало багато годин, а я стояв приголомшений і тупо дивився...

Мігель судорожно зітхнув і глянув на Тагерег, яка посміхалася іронічніше, ніж дотепер.

— Небилиці, — сказав він, — вигадки...

— Ні. Це картина слабкості. Нетривкості речей і людей, якщо не всієї цивілізації.

— Дурниці й край. Слабким виявилось моє кохання до тебе.

— Здається, що так, — вимовила Тагерег і цього разу розсміялася вголос.

— Ти не зрозуміла мене. Я хотів сказати, що воно слабке не через те, що я досі не говорив тобі про нього. Я й сам не знав. Воно не має перспективи — ось у чому його слабість...

— Дивно слухати. Нічого не доберу. Ти з'явився так несподівано, і ще несподіваніші ці твої слова... А ти певний, що кохаєш мене, а не свою мрію про кохання?

Мігель не відповів. Усе могло виявитись правдою. Адже він прийшов сюди, щоб через Тагерег попередити інших про загрозу, а повернув на любов... Це безглузде освідчення народилося з нічого, або точніше, зі страху.

Вона й раніше подобалася йому, але як щирий друг і добрий товариш. А так... Він досі ніколи не думав про неї як про жінку. Мігель пригнічено мовчав.

— Мені самому дивно, — нарешті мовив він. — Ніби все це виходить не з мене.— І раптом Мігелеві закортіло розповісти дівчині, що насправді привело його сюди.

Але знову не наважився. Лише глянув на годинник і сам собі пообіцяв: розповім за годину, ще маю час. Було пів на дев'яту. Мав ще

час, аби розслабитись і на мить забути про те страхіття. Йому подобалося тут: бліде світло кімнати, проста кераміка місцевих майстрів, яка збирала й відбивала світло ясними барвами. Подобалося дивитись на Тагерег, яку він дуже добре знав і раніше, через те й прийшов сюди. Тагерег підвелася й вийшла на кухню, і Мігель чув, як булькає вода в чайнику, як Тагерег заварює духмяний чай, тоді розливає в чашки. Він чудово міг уявити плавні рухи її спритних рук — Тагерег робила все вправно й швидко. Нарешті вона ввійшла з тацею в руках, привітно усміхаючись.

Він теж усміхнувся й скинув піджак, краватку й черевики, закасав рукави, сів із тахти на рогожку, по-східному схрестивши ноги, взяв з таці одну чашку й підніс до губів. Чашка була з дорогої порцеляни й світилася наскрізь. Чашки були єдиним «люксом» у цьому домі. Мігель глянув на Тагерег, котра робила все так само, як і він. Гарячий запахущий напій повернув йому сили, Мігель поволі пітнів, але той піт уже був не від страху.

Він поставив порожню чашку й ще раз глянув на Тагерег. Її вправні руки плавали над тацею, а очі раз по раз приязно позирали в його бік. Ця молода жінка була на диво природною, хоча Мігель не знав, що означає бути природним; він знав одне, й це вже достеменно: Тагерег борець, її тричі засуджувано до смертної кари в своїй країні, заради свободи якої вона ладна віддати життя. Колись Тагерег урятували були від в'язниці й шибениці, й вона соромилася цього. «Через це я її й кохаю»,— подумав Мігель, переконаний, ніби любить її через те, що в неї така складна й водночас дуже проста натура.

Тагерег принесла кілька тістечок і знічено зізналася йому:

— Не можу відвикнути від солодощів. Це звичка ще з рідних країв, де багато поколінь жінок марнували життя по гаремах у стані тупого травлення та сподівання. У спадщину від котроїсь одаліски залишився в мене потяг до солодощів. Оці тістечка я сама печу: трохи мигдалю й трохи фісташок... Мигдаль я теж привожу з рідних країв, він нагадує мені оази в пустелі. — Кажучи це, вона ніяково всміхалася.

Мігель узяв два тістечка і з'їв, запиваючи духмяним та міцним чаєм. На чолі знову виступив піт, але стало приємно прохолодно, і йому здалося, наче в затишному супокої квартири його тіло вивертає з себе всю отруту, що назбиралася в ньому впродовж цілого дня, який почавсь із моторошного захоплення пекельним планом дона Атанасіоса. Потім той чад пройшов, і Мігель відчув жах можливих наслідків того плану. Але тепер він забув про все, бачив лише цю вільну затишну кімнату, в якій панували спокій і мир, бачив цю дивну амазонку, яку кохав, у яку був, здається, завжди закоханий.

— Нам не треба було розлучатись, — шепотів він, відставляючи порожню чашку, й поклав руку на плече Тагерег. М'язи під тонкою блузкою ожили й завібрували, його долоня ковзнула по голій руці, по м'якій оксамитовій шкірі.

Тагерег знехотя піддавалася почуттю, що поволі її охоплювало. Мігель досі ніколи її не цілував, і йому було дивно, що вона не відштовхує його. Вона здавалася зовсім іншою істотою, можливо, через те, що в стінах тихої квартири в цю мить німими рухами витворювався інший світ, відмінний од того зовнішнього, де заборонено всі дії і всі бажання, здатні приносити людям радість. Тагерег повністю довірялася йому, й Мігель відчував її тепле дихання, потім піддатливі вуста. Волога шкіра горнулася до шкіри, тепло єдналося з теплом.

Він прагнув її і був певний, що вона його не відштовхне, але притлумив у собі поривання, аби ще більше наповнити радістю цю їхню останню мирну годину.

— Яка дурниця, — додав він. — Чоловікові так мало треба. Трохи їжі, дах над головою й жінку, яку б любив. Ми мусимо навчитися жити просто хоча б зараз, допоки ще молоді.

Міцно пригорнувши її до себе, Мігель застиг, а перед очима в нього стояла пташина постать дона Атанасіоса, вічно перевтомленого власною могутністю, але нездатного відчувати радості від сонячного світла й тепла. Мігель продекламував:

«Александр і Цезар, Генріх і Фрідріх преславні
З радістю віддали б половину слави своєї,
Аби хоч на мить вирватися з лігвиська цього,
Та, на лихо, підвладні вони Орфеєві, тому
Шукай тепла життєдайного й навтішайся до того,
Як Лета хлюпне на ноги тобі страшною хвилею».

Він сказав:

— Я не повинен був забувати про тебе. Ти оте життєдайне тепло. Замість утішатись одне одним, ми гайнували час на пустопорожні балачки. Треба жити якомога простіше.

Тагерег усміхнулась і помаленьку відштовхнула його:

— Відтоді, як опинився серед інших людей, ти зажурився. Оті наші з тобою давні розмови не були пусті, хоч часом і смішнуваті. В них був сенс.

Мігель раптом завагався: чи та сама Тагерег? Чи не змінилася вона радикально? Можливо, відмовилась від боротьби?

— Твої ідеї й плани не змінилися? — запитав він прямо.

Тагерег зайшлася сміхом, але потім серйозно відповіла:

— Я та сама. Просто я шість місяців перебувала на батьківщині й ледве звідти втекла.

— Страх зробив тебе мудрішою? — запитав Мігель. — Ти все-таки змінилася на краще. Хоча я ніяк не збагну, в чому саме.

— Загинув мій друг, і ми мусили за нього помститись.

— І помстилися?.. — знову запитав Мігель, трохи злякавшись власної цікавості.

— Так... Але вони озвіріли — стратили шістьох наших товаришів. Та ми й за них помстимося, настане час... Особисто я не схвалюю індивідуального терору, але... — вона здвигнула плечима, — вирішую не тільки я.

Мігель запалив сигарету й роззирнувся. Тиха кімната, книжки, живі барви індіанської кераміки на стінах, порцелянові чашки та тіні по кутках... Усе було таке ж мирне, як і Тагерег, що тулилася до нього. А тим часом за нею стежила таємна поліція, бо Тагерег, певне ж, брала участь у тих актах покарання, мстила за вбитих товаришів. Мстила, а як? Убиваючи сама чи хоча б сприяючи вбивству? Десь у картотеках зберігаються документи й фотокартки з написами різним почерком на теках: «Небезпечна терористка Тагерег Сафар». Та сама, котра відмовилася колись роздумувати про Єдиного на пустельному плато, куди завіз її батько, теж терорист, лише іншого плану.

— Хто то був? — запитав Мігель з жадібною цікавістю.

— Бідний сатана, здатний накоїти багато лиха, що він і робив.

Коли ми його викрали, він спершу здався мені безстрашним. Та коли наших товаришів відмовилися звільнити й він збагнув, що його справи кепські, враз розкис: почав плакати, виправдуватися й погрожувати. А коли вже його поставили до стіни, притих і прийняв смерть цілком спокійно. Майже з іронічним спокоєм. Попросив лише дозволу поговорити зі мною сам на сам, бо знав мене ще малою.

— Панно Сафар, — сказав він, — наша гра — ваша й наша — абсурдна. Вона триватиме без кінця. Мені тебе шкода. І не через те, що ти скінчиш так само, як і я, а, можливо, тому що колись і ти перед смертю відчуєш у роті такий же гіркуватий присмак, як оце я. Бажаю тобі одного — померти своєчасно, коли ще віриш, ніби можеш змінити світ.

Він по-батьківськи припав губами до мого лоба, тоді обернувся обличчям до стіни й так стояв до кінця.

— Це тебе вразило? — запитав Мігель.

— Трохи було... Я знаю, насильство процвітатиме й далі, такий закон епохи великих змін. Усе наше життя буде витрачено на насильство. Коли ж урешті настане мир, нас уже не буде на світі. Давно не буде серед живих...

«Зараз, — подумав Мігель, — я їй усе скажу. Насильство супроти насильства. Зараз усе скажу...» Він подивився на годинник: визначений ним час для супокою ще не минув. Потім спробував глянути на Тагерег тверезішими очима, не затуманеними полудою почуттів. Тагерег справді змінилась останнім часом, поки він не бачив її. Стала ніжнішою й жіночнішою, через те й приваблювала його. Якщо змирилася з серйознішими речами, то змирилася і з ним. Відчуття фатальної неминучості, якоїсь відчуженості від життя, що їй випало прожити, життя загалом історичного, але такого, що йде поза нею і понад нею, трохи заспокоїли й змирили її.

«Нічого не скажу до останньої миті», — вирішив Мігель, він знову обійняв Тагерег і подумав, що й справді має не багато чого сказати їй. Тагерег це знала. Він віддався всеохоплюючій теплоті її тіла, все розвіялося й розпливлось, лишалася тільки невситима спрага.

Коли ж напруження вгамувалося, й Мігель мовби скинув із себе тягар, він розпластався на тахті, запалив сигарету й подумав, що то є щасливий засіб відгородити себе від власного життя, від усіх на світі пригод і від майбутнього.

— Чому все-таки, — сказала вона, — ти покинув старих друзів? Хоча для тебе це не дивина, наскільки я тебе знаю...

— Чому не дивина? Хіба я не був щирим?

— Був, але тобі забаглося влади! Ти не такий, щоб чекати на неї двадцять років чи й взагалі ніколи не діждатись.

Мігель подумав, що, можливо, так воно і є; тягся до можновладців мовби для того, щоб утілити в життя свої благородні задуми, але дорогою поволі розтрусив їх усі. Десь-то не вистачило й розуму, й принциповості, і ясного усвідомлення мети, й сьогодні, ось тут, у цій затишній кімнаті, він почав розуміти не те що свою помилку, а якусь невиразну загальну несправедливість, котра вибила в нього грунт із-під ніг, позбавила впевненості, кинувши у вир суперечностей і вагань.

— Влада, — сказав він. — Мене заполонила була мрія про владу, кинула в обійми сильних людей. — Мігель знову процитував рядок уже читаного сьогодні вірша:

— «Александр і Цезар, Генріх і Фрідріх преславні...»

— Що з тобою відбувається? — перебила його Тагерег. — Ти дійшов до оспівування чеснот теплого болота.

— Коли я включився в політичний рух, то своєї пихи не покинув за дверима. Я вважав, що всіх ощасливив своєю появою. Пиха посварила мене з товаришами й кинула в обійми сильних світу цього.

— Ти збагнув це щойно тепер?

Мігель утретє глянув на годинник. Лишалося ще п'ятнадцять хвилин. Міг би вже давно їй усе сказати, але він і досі зволікав — не знаходив у собі сміливості й мусив викручуватись:

— Зробити це допомогла мені ти! — Він пригорнув її міцніше, неспроможний позбутися відчуття, ніби вона теж змінилася. І Мігель спробував уявити собі ту конспіративну квартиру в її рідних краях, можливо, таку саму мирну й затишну. Старий ворог ображав їх і погрожував усім, а вони його люто ненавиділи, бо він був вбивцею їхніх товаришів, гнівно таврували його словами чи навіть били й на погрози відповідали погрозами. Тагерег була безжальною й теж ненавиділа його, бо він був утіленням жорстокості, він був кат, який, опинившись у пастці, скорився перед власною долею й прийняв смерть, мов щось особисте, ніби вона йшла не звідкись, а з самого його єства, розвивалась у ньому впродовж усього життя й тільки щойно пред'явила свої права на нього.

Можливо, виконати вирок було доручено саме Тагерег, жінці, яка зараз ніжно горнулася до Мігеля. З відчуттям неминучості сприйнявши рішення своїх товаришів, вона зайшла до кімнати, де сидів схоплений месниками літній державний муж. Він навіть не ворухнувся, почувши рипіння дверей і кроки молодої жінки, клацання зведеного курка й нарешті постріл, — останній почутий ним звук, що відлунив у згасаючій свідомості, ніби в звивистому льоху. Це було необхідно зробити; так само під знаком необхідності буде вчинено в майбутньому багато аналогічних дій, бо немає можливості відмовитись від насильства.

Мігель відчув на голій спині теплі пальці Тагерег, які пестили його шкіру. Один з цих пальців натискав на спусковий гачок, а тепер, можливо, був найласкавішим. Мігель відчув, що не любить уже її так палко, як здавалося йому в першу мить, коли прийшов просити в неї поради, неначе він і закохався в Тагерег так раптово тільки через те, що підсвідомо хотів спершу прихилити її до себе, викликати довіру й співчуття, шоб вона не відгородилася муром зневаги. Та зараз Мігель уже не думав про це, він цілував її палко й самозабутньо, аж доки вони знову поринули в хвилю гарячих почуттів, коли все дотеперішнє відійшло кудись і зблякло, неначе Мігель нічого й не збирався повідомляти Тагерег...

Потім, розімлілий від приємної втоми, він знову запалив. Стеля була біла й рівна, сині тіні чаїлися по кутках. Світло низенького торшера струмувало вгору й відбивалось від стелі.

А Мігелеві чомусь уявлявся непрохідний тропічний ліс, безліч загиблих струхлявілих стовбурів були тут поживою для інших дерев та крислатої папороті, листя якої вгиналося під вагою коричневих спорових капшучків, і спори розвіювались від найменшого подуву, щойно вітер продирався крізь густе листя та гілля. Храм ховався від стороннього ока. Джунглі обплутали його чіпким кореневищем і стовбурами вікових дерев, що так упиналися своїми ніжними пазурами в каміння, аж воно потріскувало й розсипалося на шматки.

Картина поволі танула на сліпучо-білій стелі, мов сон, і дійсність теж видавалася Мігелеві в цю мить галюцинацією, справжні речі й люди

набували розпливчастих обрисів примар, утрачаючи конкретність. «Епоха індивідуумів скінчилася», сказав сьогодні дон Атанасіос, а Мігель подумав: «Якщо позбавити індивідуальність усіх її красивих рис, вона нагадуватиме розтерту жменю вапна на рівній поверхні стелі, власне, ніщо; дон Атанасіос усе добре виважив, єдиним рушієм для суспільства лишиться страх».

Дон Атанасіос із його облисілою, мов у грифа, головою щез. Він утратив над Мігелем будь-яку владу, непомітно перетворившись на велетенський зморшкуватий гриб, а потім — на морок. А стеля була й спонукала до інших думок, невиразних і нічим не обмежених.

Тагерег залишила його, і він навіть не помітив, коли. А потім так само не помітив, як вона мовчки сіла на низькій тахті, підібгавши під себе ноги і якось по-новому спокійно й загадково всміхаючись. Тагерег узяла з тарілочки соковиту ягоду й простягнула йому. Мігель дивився на її спритні руки й не мав сили поворухнутися, хоча й відчував дотик її пальців до його щоки, а потім і кисло-солодкий смак ягоди. Було дуже добре: він лише тепер збагнув, що його вуста висохли від спраги й геть пошерхли. Кислуваті ягоди вгамували спрагу, але що краще він себе почував, то дужче охоплювала його лихоманка. Стеля коливалася, мов жива, підіймалась і розширювалася, й кімната стала схожа на зрізану піраміду основою догори — він навіть чітко бачив поперекошувані стіни, розхилені надвір. Але ніжна рука жінки, та рука, що не здригнулася під вагою пістолета, заспокоювала його, від її доторків йому ставало краще. Він припав губами до холоднуватої долоні.

Все зникло в якійсь імлі: стеля, кімната, світло, м'яка тахта, оксамит подушки під потилицею, легка рука жінки й присмак ягід на язиці, й та імла виходила не з нього, а хтозна-звідкіля, і чужий виразливий голос мовби нашіптував йому вірші Гете, знайомі настирливі слова:

«Александр і Цезар, Генріх і Фрідріх преславні...»

Але далі він уже їх не впізнавав сам:

«Настане час, і згасне їхня слава,
Затьмариться і кане в небуття,
Бо все то морок...»

— Вимкни торшер, — пощастило йому сказати крізь ритмічний лад звуків, що народжувався десь у ньому чи поза ним.

Тагерег натиснула кнопку — аж луна пішла — й збентежено притиснулась до його холодного тіла. Ритми урвалися, й стеля перестала хитатися й розкрилась над ним, йому стало надзвичайно гарно, і він поринув у мрії про пустельний берег, омиваний вервечками хвиль, що лишали піну на піску й відкочувались. Його — це здавалося дуже важливим — там не було. Море наступало і відступало з порожнього пляжу, а його там не було, то не він бачив птахів на пляжі, не він бачив трохи обіч у далині скелясту гряду й темно-синю лінію обрію. Був сон, нічий сон, закутаний стількома повіками. Через те він і почував себе незрівняно хороше, що йому снився нічий сон, який міг тривати безперервно. Важко ворухнулось марево й щезло без сліду, натомість з'явилися втомлені каравани, що йшли пустелею під ясним високим небом, осяяним ще не баченими геометрично розміреними непорушними сузір'ями — орієнтиром для верблюдів. Бедуїни в широких білих бурнусах неквапом підганяли тварин, ведучи їх у невідомому напрямку. Але й тут — це здавалось не менш важливим — не він бачив їх, не в його уяві вони поста-

вали. Все існувало поза ним, навіть оця затишна кімната й Тагерег; Мігель одне знав напевно: що його ніде нема, що він перебуває десь поза часом і простором. Потім усе зникло за межею сну, невиразного сновидіння. Він спав.

Прокинувся Мігель від гуркоту моторів, і його посів жах. Він схопивсь і метнувся до вікна, що ледь синіло в темряві, розчинив його настіж і виглянув надвір. Кам'яний колодязь... Десь у півпідвалі світилося віконце, кидаючи довгі тіні на великий ящик, переповнений сміттям. А гуркіт моторів наростав і наростав... Почалося.

Невидимою звідси вулицею сунули колони військових машин. Охоплений панікою, він відійшов од вікна. Тагерег спокійно спала, повернувшись обличчям до стіни. Мігель увімкнув світло й з хвилину дивився на неї.

«Її знищать, прийдуть сюди і вб'ють...» Мігель перейнявся глибоким жалем і співчуттям не до цієї молодої жінки, яка стільки знала й стільки розповіла йому, мавши чітко визначену, ніби проведену вуглиною на білому аркуші паперу дорогу життя, а до того розслабленого прекрасного білого тіла, зануреного зараз у глибокий сон.

— Уставай і негайно вдягайся! — закричав він, торсаючи Тагерег за плечі й водночас шукаючи годинника. — Хутчіше вставай, треба тікати... — Він нарешті знайшов годинника й зблід.

Жінка розплющила очі й посміхнулася блаженною змовницькою усмішкою, потім простягла руки й спробувала обняти його, та він випручався:

— Вставай! Ти що — не розумієш?! Вони тебе вб'ють. За годину-другу прийдуть.

— Хто? — спитала вона, й досі сонно всміхаючись.

— Вони, — глухо проказав Мігель і спробував вивільнитись, бо їй таки пощастило вхопити його. Її руки були дужі й настирливі, мов щупальці.

«Вони й мене застукають, — подумав Мігель. — Застукають і вб'ють на місці. Вони ж не знають мене, ці озвірілі солдафони. Прошиють наскрізь кулями обох, навіть не питаючи, хто я й що».

Охоплений страхом, він штурхонув Тагерег і таки вивільнився з її рук.

— Що з тобою? — запитала вона, поволі підводячись. — Хто мене вб'є?

Він уже не мав часу на пояснення. Шоб переконати її, довелося б згаяти цінні хвилини. До того ж вона навряд чи й схоче втікати з ним — спершу побіжить попередити своїх друзів: щоб знову не врятуватися самій, лишивши товаришів напризволяще. Мігель уже розлючено закричав:

— Я тобі все поясню дорогою. Мусимо негайно втікати звідсіля!

— Куди втікати?

— Хоча б в аеропорт... Мусиш покинути країну. Повір мені, я щось знаю, через те й прийшов сюди.

— Ось у чому причина! — вимовила Тагерег. — Можливо, дуже можливо... Але нікуди я не піду, поки не розповіси мені докладно. В цій країні й цьому місті я маю чимало справ, які не можу вирішувати на власний розсуд.

Вона більше не посміхалась йому, очі її дивилися суворо й затято. Поміж брів, що зрослися на переніссі, з'явилась тонка, глибока зморшка.

— Поспішай, розповім дорогою, — заволав Мігель, поквапом одягаючись. — Бери найнеобхідніше, гроші в мене є. Відвезу тебе в надійне місце. Це не звичайна ніч, ти тільки вслухайся!..

З далеких вулиць линув гуркіт автомашин, згодом почувся скрегіт танкових трак по бруківці.

— Так, — задумливо вимовила Тагерег і люто зиркнула на нього: — Якщо ти задля цього прийшов, то чому не сказав мені відразу, а лише тепер? Надумався побавитись у кохання?

— Я тебе люблю! — Мігель ніяк не міг узутися.

— Кохання спало тобі на думку аж тоді, як ти мене побачив.

— Незбагненне переплетіння почуттів, — сказав Мігель із якимось висвистом, нарешті стромивши ногу в черевик. — Зараз найбільш слушна мить для самоаналізу! Вдягайся, та мерщій! Будь хоч навіженою — діло твоє, але не будь смішною дурепою.

Тагерег застигла біля тахти, не дивлячись на Мігеля, потім обернулася й глянула на нього, повільно вимовляючи кожне слово:

— Державний переворот? Ліквідація демократії? Так... Ночами не сплять і вдалися до останнього засобу... Ну, ну...

Мігель різко стенув плечима, розчинив шафу й заходився викидати звідти її вбрання. Взяв пару розкльошених штанів з білої тканини й шовкову блузку і кинув усе на ліжко, ближче до Тагерег, а решту жужма вбгав до колись дорогої елегантної валізочки, давно витертої на згинах і швах. В одній шухляді Мігель знайшов маленький браунінг у шкіряній кобурі й засунув собі до кишені.

— Знайдемо вихід і тут, викручувались і з важчих ситуацій, — сказала Тагерег. — Тим більше, що вони зважилися на безнадійний крок. Довго не втримаються.

— А ти не діждешся того дня, якщо отак стоятимеш і робитимеш аналіз ситуації. Ти пропадеш, тебе знищать!!!

— Мене! А чого ти так піклуєшся лише про мене? Хіба я сама? Хіба іншим не загрожує небезпека?

Мігель покинув збирати речі й сказав:

— Я не можу відповісти на це запитання. Я не знаю всього! А чого піклуюсь про тебе — бо, можливо, мене цікавиш тільки ти...— В його охопленому страхом розумі нарешті сяйнула нова думка: — Разом утечемо!

— Ти теж у небезпеці? — запитала Тагерег: тепер вона таки почала спроквола вдягатися.

Мігель скривив вуста:

— Трохи більше за тебе. В небезпеці моя безсмертна душа!

Тагерег уперше подивилася на нього з відразою:

— І в тебе є душа? Навіть безсмертна?

Мігель не відповів. Нехай думає про нього що завгодно, це зовсім не обходить його. Але він усе-таки врятує цю навіжену.

— Нема в мене душі. Але якщо ти не поквапишся, то ні я, ні ти не матимемо й тіла.

Тагерег без поспіху витрусила валізку й поклала туди кілька зовсім інших речей. Гуркіт коліс на вулиці був такий сильний, аж будинок двигтів. Вона защепнула кришку й сказала:

— Дай сюди пістолет.

— Стрілятимеш по танках? — засміявся Мігель. — Чи мене застрелиш? Обернутись обличчям до стіни?

Тагерег зблідла й зціпила зуби, але взяла себе в руки й зміряла його з ніг до голови. І холодно посміхнулася. Це вже була не колишня лагідна й згідлива Тагерег, а жінка, яка вміла натискати на спусковий гачок. Мігель ошелешено дивився.

— Тебе не вб'ю, не бійся. Бо ти ще потрібен мені, щоб урятуватися самій і врятувати інших, — сказала вона. — Віддай браунінг.

— Ого-о, та я став твоїм бранцем! — вимушено посміхнувся Мігель. — Не вельми затишно буде йти з тобою, озброєною. Тобі ж не вперше вбивати людей?

Тагерег простягла сильну руку з довгими гарними пальцями:

— Віддай, інакше я не ступлю звідси й кроку.

— Ну то й сиди, нехай тебе вбивають. Хіба мені що!

— Чудово,— спогорда глянула на нього Тагерег.— Тоді геть звідси, і дай мені спокій.— Вона ступила кілька кроків до дверей, розчинила їх навстіж і наказала:

— Йди геть!

Мігель розгубився. Він уже не розумів, чому й досі вмовляє цю вперту істоту. Глянув на годинник. Рівно за годину мав бути в жандармерії. Що спільного в нього з цією фанатичкою? Вона ж сама зізналася йому, що вбила людину. З його боку було цілковитим безглуздям пертися сюди. Він виконав свій гуманний обов'язок. Не схотіли послухати його — їхня справа, нехай мруть, нехай аналізують «ситуації»,— думав Мігель, та всупереч своїй власній волі, незважаючи на роздратування, відчув, як стромляє руку до кишені, бере пістолет і простягає його Тагерег. Жінка викинула кобуру й поклала зброю до внутрішньої кишені жакета, вправними рухами перевіривши набої й звівши курок. Від тих рухів Мігеля аж пересмикнуло. Він сказав:

— І сам не знаю, для чого я це роблю...

— Самоаналіз облиш на потім,— твердо посміхнулась Тагерег.

Вона відчинила двері, й Мігель, тримаючи в руці валізку, побіг за нею сходами вниз.

На вулиці було тихо, тільки за дальнім перехрестям бовванів танк. У сусідніх будинках світилося кілька вікон — городяни знічев'я спостерігали за пересуванням військових частин. На вулиці не було жодного перехожого, легенький вітрець гойдав ліхтар, що висів на дроті посеред вулиці.

Мігель і Тагерег подалися до перехрестя, де завжди легко можна було знайти таксі. Але марно: проїхав лише один «форд» із чоловіком у вечірньому костюмі за кермом.

— Треба було зупинити того ідіота,— сказала Тагерег.

— Пригрозити пістолетом і висадити з машини? — кинув Мігель.

— Звичайно. Нехай би сердега подибав пішки хоч раз у житті, адже це заради таких, як він, буде пролито стільки крові. Зачекай...

Тагерег підійшла до телефонної будки, набрала номер і сказала комусь кілька слів гортанною мовою. Мігель нічого не зрозумів, але його вразив сам тон розмови. Кожне слово звучало сухо, мов наказ, що не припускав жодного заперечення.

— Ти суворий командир. Коли б тобі влада, ти міцно тримала б усе в руках. Навіть мій патрон нечасто розмовляє таким тоном,— сказав Мігель.

Тагерег повісила трубку, глянувши на нього з-під брів:

— Мігелю, ти інтелектуал, але зараз нам не до цього. Спасибі тобі, що ти не став відвертим падлюкою, та чи попередив ти ще когось?

— Намагався,— буркнув Мігель,— але вони захоплюються самоаналізом: не схотіли повірити мені.

— Я тобі вірю,— сказала Тагерег, додавши кроку.— Я вийшла з панівних класів і добре знаю, на що вони здатні. Вони брутальні й криваві, коли обстоюють свої права. А щодо твоїх колишніх друзів... Вони не повірили тобі й тепер, бо взагалі перестали вірити. Це одне. А друге — вони надто люблять теоретизувати, і їхні диспути часом дуже далекі від буденного життя.

Вулиця зовсім спорожніла, погасли всі до решти ліхтарі, й тепер дерева обабіч здавались Мігелеві живішими, ніж будь-коли, навіть молода жінка коло нього, яка крутилася й намагалася будь-що впіймати таксі, видавалася йому не такою живою.

У недалекому підворітті вони здибалися зі старою повією, що була яскраво вбрана й розфарбована і нагадувала маску з античних вистав. Ця жінка, що досі не знайшла жодного клієнта, певне, подумала: вони — закохана пара, а отже, вороги її професії, а тому брутально й люто їх вилаяла. Побажала їм згнити і то якомога раніше. Мігель злякано глянув на годинник. Лишалося менше години до того, як він має бути в комендатурі жандармерії. Хоча він і вирішив тікати з країни разом з Тагерег, вирішив твердо, його все-таки непокоїло те, що він може запізнитися на роботу. «У ці часи,— подумав Мігель.— такі біографії, як моя, можливі. Шарахання з однієї крайності в іншу, абсолютно протилежні дії — найпевніші ознаки того, що ми переживаємо кризу». Він дістав з кишені банкноту й простягнув повії, немовби тим самим міг нейтралізувати дію її прокляття. Це могла бути хитрість. Коли б дон Атанасіос знав, що він зараз робить, а, можливо, що й знає... Повія взяла банкноту й усміхнулася, а Мігель чекав слів подяки. Натомість жінка знову ще брутальніше вилаяла і його і ту «молоду безпутну повію». Розлючена Тагерег нетерпляче чекала, поки Мігель наздожене її.

— Дістав те, що заслужив,— сказав він злісно.— Як і від тебе, до речі.

— Авжеж,— відказала Тагерег.— Чуйний, сповнений добрих намірів хлопчик, який так хоче, щоб його любив увесь цей огидний світ — і дон Атанасіос, і я, і навіть вулична жінка, яку він у філантропічному пориві прагне врятувати. І жодного слова подяки у відповідь — тільки брутальна лайка. Отак воно, мій ангеле хранителю, світ жорстокий, злий, і треба оплакувати долю тих нерозумних хлопчиків, котрі не хочуть думати про спасіння своєї душі, до чого так наполегливо закликає наша добра церква.

Мігель знову образився, але промовчав і тільки знизав плечима. Очевидно, це природно, що лагідна фаталістка Тагерег відчуває потребу весь час безжально мучити його, щоб відігнати почуття вдячності до нього, яке могло виникнути в її душі. Щоб здійснити те, що зробив він, і те, що вирішила зробити вона, треба вірити у свої сили, в те, що тобі все дозволено. Можливо, воно так і було, якщо вже вона сама відмовилася від своїх привілеїв. Жила у вічній небезпеці, навіть зараз перебувала в смертельному зашморгу.

— О котрій починається? — запитала вона.

Мігель глянув на годинник.

— За п'ятнадцять хвилин усім командирам буде оголошено детальний план операції. Хоча сама акція почнеться години через півтори-дві.

— Хто керує? — квапливо спитала вона, шукаючи очима машину.

— Я,— відповів Мігель сухо.

— Ти? — здивувалася вона.— А хто ти тепер? Шеф поліції?

— Ні, я особистий секретар дона Атанасіоса. Ти знаєш, хто він. Він склав план, а я його ім'ям маю стежити за виконанням. Він дуже поганої думки про жандармерію і про армію. Йому потрібен ясний і точний розум, як мій. Я відповідаю перед ним і, про всяк випадок, триматиму з ним зв'язок.

Тагерег промовчала; так вони пройшли порожньою вулицею ще метрів сто. Мігель знову відчув потребу говорити:

— План диявольський. Щоб розгорнути й поширити терор, вбиватимуть не тільки винуватих, запідозрених, а й зовсім невинуватих, щоб ніхто в майбутньому не міг почувати себе в безпеці. Абсолютний терор. До списків внесено усіх божевільних міста, цих найсумирніших нещасних, «бо,— як сказав дон Атанасіос,— божевільні, з огляду на їх сугубо суб'єктивне сприйняття світу, є злочинцями». Страхіття, страхіття, загальний терор.

Вислухавши його, Тагерег сказала:

— Придумано непогано, але наскільки це буде ефективно? Анемічний, млявий, нерішучий, компромісний опір справді буде розчавлений. Саме тому тепер створюється нелегально тверде ядро добірних борців. Це вже буде серйозна небезпека для твого дона Атанасіоса. А те, що він надумав — безглуздий злочин.

І за кілька мовчазних кроків вона додала:

— Справжня небезпека чекає не нас, а тих, хто стане до влади після перемоги. Важко буде йти до демократії, якщо маси до цього ще не підготовлені.

— Дивно, місто таке порожнє, наче все в ньому вимерло,— сказав Мігель.— Наче воно щось передчуває. А коли я йшов до тебе, воно жило нормальним життям. До божевілля нормальним.

— Так, навкруги справді зовсім порожньо. Може, це через переміщення військ. Все це щось означає, і люди, відчуваючи небезпеку, замикаються по домівках.

Нарешті вони зупинилися біля аптеки, де стояла, певне, аптекарська машина.

— Візьмеш цю,— сказала Тагерег.— В тебе є ніж?

— Ні,— відповів Мігель.

— Шкода. Що ж, спробуємо так,— і вона вийняла в'язку ключів, серед яких висів і маленький ножичок для обрізування нігтів. Засунувши лезо в отвір для ключа, вона кількома вправними рухами відімкнула замок, розчинила дверцята й подала Мігелеві знак сідати за кермо. Сама теж сіла в машину, тихенько зачинила дверцята й так само мовчки кивнула: рушай! Мігель був приголомшений цим зухвалим викраденням машини. Але він вже не міг протестувати й, знайшовши в темряві запалювання, увімкнув мотор і натиснув на педалі швидкості. Звернувши за ріг, він побачив за кілька сот метрів перед собою кількох поліцаїв. Один з них підняв руку, вимагаючи зупинитись, та Мігель наддав газу і промчав повз них.

— Ідіот,— сказала Тагерег.— Зараз же повертай назад і порозумійся з ними. Інакше вони знімуть тривогу, і нас однаково десь зупинять.

Скоряючись її волі, Мігель дав задній хід і зупинився коло поліцаїв. Один з них підійшов і, не вітаючись, рвучко смикнув дверцята машини.

— Куди? — запитав він і спрямував промінь ліхтаря просто в очі Мігелеві. Той здригнувся з несподіванки й відчув у роті солоний присмак страху.

— Документи, твої і на машину. Швидше!

Те, що поліцай звертався до нього на «ти», вивело Мігеля з стану остовпіння.

— Ваш номер маршруту? — закричав він на поліцая і не впізнав власного голосу — такий хрипкий був він.

Поліцай на якусь мить розгубився. А Мігель побачив за кілька кроків старшого офіцера жандармерії, котрий байдуже спостерігав цю сцену. Поліцай нічого не второпає. З офіцером можна порозумітися швидше.

— Полковнику,— сказав він так само хрипко.— Підійдіть!

Офіцер, опасистий чоловік, насупився і, важко ступаючи, підійшов.

— Командуєте групою анархістів? — запитав Мігель суворо: — Чому цей ідіот тикає на мене? — він вказав на поліцая.

Полковник недобре блимнув на нього й сказав:

— Ти що, чоловіче, п'яний? Вилазь із машини. Швидше!

Мігель відкинувся всім тілом на спинку сидіння, спроквола витягнув бумажник і дістав членський квиток Заміського клубу, куди останнім часом навідувався. Простягнувши його офіцерові, відрубав:

— Завтра вранці, рівно о шостій принесете це в кабінет шефа жандармерії. Я буду там. О шостій, завтра вранці, тому що сьогодні — вже через годину — ви будете дуже зайняті.

Він натиснув на педаль, і машина — на подив полковнику, в руках якого залишився квиток,— помчала вперед із швидкістю сто кілометрів на годину.

Тагерег весело засміялась, прихилилася до Мігеля й ніжно поцілувала у вухо.

— А знаєш,— сказала вона грайливо,— ти непоганий хлопчик, умієш подобатися таким жінкам, як я.

— Так,— відповів Мігель.— Мені теж приємно з тобою. Дуже, дуже приємно.

Тагерег ще раз поцілувала його, не знімаючи руки з його плеча. Мігель глянув на неї, і вона знову видалася йому жіночною й ніжною, якоюсь особливо гарною. Він згадав, як увечері ця молода жінка дала йому перед сном свіжу соковиту ягоду, яка вгамувала болісну спрагу, що переростала в лихоманку, й подумав: «Яка вона різна — тоді й тепер. Але увечері я не думав про неї, навіть коли говорив їй про свою любов, я думав тільки про себе. І зараз роблю все не для неї, а насамперед для самого себе. В цьому моє нещастя. Я ніколи не був здатний по-справжньому любити когось».

— Ти милий,— сказала йому Тагерег на вухо, ніби довіряла якусь таємницю.— І загалом ти мені дуже подобаєшся.— Вона торкнулася пальцями його щоки й так міцно пригорнулася до нього, що Мігель відчув її гаряче тіло, як увечері.

— Спасибі,— кинув він дратівливо,— але було б цілковитим безглуздям налетіти зараз на дерево й загинути.

— Мені було б приємно померти поряд з тобою,— шепотіла вона.

— Так,— сказав Мігель.— Це було б прекрасно, тим більше в ім'я великої мети.

Тагерег відсунулася від нього, і Мігель помітив, як вона поклала на поділ свої сильні, але дуже спокійні й послужливі руки. Її обличчя набуло якогось нового виразу, зосередило в собі всі інші свої вирази, які він спостерігав досі. Воно вже не було грайливим, але не було й суворим: його повила хвиля задуми й смутку. Мовчки вони виїхали за місто, поминувши рідкі будиночки, що губилися серед фруктових садів. Мігель звернув увагу на те, що дерева з обтяженим плодами гіллям немовби позавмирали: це був сумний краєвид під високим небом із сяючим Південним Хрестом. Було приємно їхати отак, попід фруктовими садами, і Мігель якось ніби розм'як, розслабився. За якийсь час, повертаючи до аеропорту, він почув її голос, що відповідав теперішньому виразу її обличчя:

— Краще померти в ім'я справи, якщо однаково треба помирати.

— І ти збираєшся це робити зараз? — запитав він, не дивлячись їй в обличчя.

— Можливо. Нічого більше не лишається, крім самопожертви, щоб повністю реалізувати себе. Що можна зробити ще?

— Жити, наприклад. У хатині, десь отут.

— В райському саду, при сході сонця,— сказала вона, і Мігель згадав її розповідь про дивний спосіб страти засуджених у її країні. Може, лише переживши те, що пережив він за останні дванадцять годин, зрозумієш, що мирне, до смішного мирне життя, несе в собі загрозу, побачиш, яке воно хистке.

— А якщо ви виграєте,— запитав він,— то що зробите? Коли тобі вже не загрожуватиме небезпека?

— Будуть інші небезпеки. Я це називаю поезією діалектики. Ніщо не стабільне, ніщо не постійне, ніщо не довготривале, все існує в крихкості суперечностей. Навіть кохання, що також не є постійним. «Un rien de malheur ne nuit jamais à l'amour» [1]. Через те й пишуть більше про розлуки, аніж про зустрічі. Я розвинула своє відчуття поетичної діалектики, я перевтілюю свободу в необхідність, спокій — у небезпеку. І це на відміну від багатьох моїх друзів, чудових людей, які не позбулися ілюзії, що вони хвилюються, борються, ризикують життям і навіть убивають в ім'я вічного миру. Вони помиляються, так розуміючи свою місію. Я лише запитую себе: якщо все це так, то чи можна будувати життя тільки на основі тверезого розуму, відкинувши всі поривання. Адже це буде справді новий світ, для створення якого потрібно трохи більше, ніж заміна однієї системи управління іншою. Набагато більше.

— Один поет,— заговорив Мігель,— сказав мені сьогодні за обідом, що знайшов місце, де міг стежити за життям, можливо, за самою суттю життя одного самітнього дерева.

— Він щасливий,— сказала Тагерег, запалюючи знайдену в машині аптекареву сигарету.— Можливо, то покликання поетів. Я пробую прилучитися до поезії діалектики, осягнути суть речей. Ти гадаєш, що з нас буде добре подружжя?

— З чим? З цією твоєю поетичністю?

— Ні. З тобою! Аби тільки була ідея не розлучатися.

---

[1] Ніякі нещастя не можуть стати на заваді коханню *(франц.)*.

— Суперечлива навіть ця, щойно висловлена ідея. Щоб любити одне одного, нам необхідно розлучитися.

Тагерег не відповіла, придушила в попільничці сигарету і тільки згодом, коли небо перед ними освітили вогні аеропорту, промовила:

— Ми, певне, й розлучимося за кілька хвилин. Думаю, що аеропорт закритий. Якщо вони перекрили дороги, то це означає, що вживаються заходи до того, щоб не могли врятуватися ті, хто мусить померти. Коли б ти сказав це мені увечері, як тільки прийшов, то в нас би ще був шанс. Тепер, мабуть, вже занадто пізно. Чому ти не сказав мені відразу, якщо вже для того прийшов?

Мігель знизав плечима.

— Не знаю,— вимовив він.— Я запланував собі одну годину спокою, затишку з тобою. Я побачив, що ти змінилася, я подумав, що закоханий в тебе, захотів, щоб ти любила мене і вірила мені — до того моменту, як загудуть мотори. Або просто не знаю, можливо, випробовував якийсь чарівний механізм, хотів через людське тепло досягти того, щоб мені повірили, а через буденність повсякчасного життя усунути все зле. Хотів довести собі, що існує ще реальне життя, яким люди живуть, у якому кохаються, радіють. У тебе мені було надзвичайно затишно й гарно і схотілося продовжити ще на годину те життя, яке цієї ночі скінчиться.

— Ніяке життя цієї ночі не скінчиться. Воно знайде нові форми, значно міцніші й живучіші. Запевняю тебе.

— Я дуже шкодую, що не попередив тебе своєчасно. Я з егоїзму пожертвував тобою, віддав тебе за годину фальшивого спокою. Це страхітливо.

Цього разу знизала плечима Тагерег; хвилин десять, поки їхали до аеродрому, вона мовчала, дивлячись на дерева, що миготіли обабіч шосе.

Велика сучасна споруда дивної архітектури, що підкреслювала безликість геометричних об'ємів, була темною. Лише на кілька злітних доріжок падало оранжеве світло, та ще підозріло мирно світилися вікна кількох кімнат. Саме мир у подібному місці й означав найбільшу небезпеку.

— Занадто пізно,— сказала Тагерег.— Краще повернутись. Я й справді подумала, що без тебе нічого не можна зробити. А ти перебільшував свою значущість.

— Побачимо,— пробурмотів Мігель, вирішивши довести свою реальну значущість. Він усе ж таки пожертвував нею в ім'я свого егоїзму. Одна година затишку, спокою була не просто мирною годиною, а цілою вічністю буденного життя, яке перетвориться у суцільну ностальгію. Все, що можна ще зробити, щоб виправити становище, він, наскільки це можливо, зробить.

Мігель зупинив машину коло входу до аеропорту і м'якими кроками, разом з Тагерег, котра йшла поруч, попростував до брами, що виводила на міжнародні траси.

Він був впевнений у собі, бо мав конкретну мету. Тагерег — йшлося тільки про неї — мала покинути країну. Їх зупинив солдат у касці, що майже закривала його очі, дрібненький тонконогий солдатик-метис з тупим обличчям. Всі елегантні пани і дами, з-між яких було багато іноземців, з набитими грішми кишенями, благали його, вчорашнього робітника гасієнди з глухого закутку країни, щоб він пропустив їх.

Але він, тільки тому, що був одягнений в цю уніформу кольору хакі з білою нашивкою на рукаві і міцно тримав у руках карабін, міг усім їм сказати: «Ні, не можна, такий наказ». Той наказ не принижував його, а навпаки — підносив, він відчував за собою силу, бо тут уже перестав бути бідним, розчавленим дисципліною хлопчиком, що потрапив у набагато складніший світ, ніж світ гасієнди.

Мігель звернувся до нього тим же суворим тоном, що й до жандармського офіцера:

— Нам треба пройти. Ця сеньйора іноземка, вона не може пропустити літак.

— Не можна, камараде,— відповів солдатик, майже не дивлячись на цього молодого, модно одягненого пана. Тут уже не мали значення ні самовпевненість, ні одяг, ні гроші. Тут, при вході до аеропорту, єдиним авторитетом був цей солдатик.

— Зараз же виклич свого командира,— сказав Мігель, дивлячись йому в очі, у яких побачив лише свіжу, щойно визрілу зухвалість, каламутну й незворушну.

— Навіщо викликати пана лейтенанта, камараде? Ви ж чули: не можна. Наказ.

Мігель почув у себе за спиною англійську мову. Чийсь глухуватий голос:

— Безнадійно говорити з ним. Цей диявол упертий, мов осел. Треба зачекати на когось із офіцерів. Зараз хтось прийде.— Голос належав високому чоловікові середнього віку, спортивної виправки, з коротко підстриженим сріблястим волоссям. Очевидно, американський військовий.

— Дівчина має вилетіти,— сказав Мігель американцеві.— Не можна ж пропустити літак через цього осла.

— Nonsens,— знизав плечима спортивний чоловік.— Він і власного батька не пропустить. Це його час. Час його життя. Він також смертельно небезпечний.

Мігель знав, що незнайомий каже правду. Адже йому не раз доводилося бачити державні перевороти. Вони завжди вдавалися, якими б кривавими не були, і виконавці після кривавої ночі виглядали дуже поважно. Прадавнє підле ошукування розгорталося й тепер. Через те жандарми стріляли в наймитів, тобто у тих, ким вони самі нещодавно були. Безсилий перед цим маленьким солдатом, Мігель не міг здатися. Його каяття, поглиблене свідомістю того, що він зробив Тагерег жертвою, концентрувалося в бажанні будь-що врятувати її.

— Якщо тобі дороге життя, поклич офіцера,— наполягав Мігель.— Я мушу поговорити з ним. Я теж виконую накази, важливі накази,— закричав він на солдата, який таки вивів його з рівноваги.

— Чого ви кричите, камараде, ви тут що, на карнавалі? — розсердився й солдат (олив'яний солдат, як визначив його суть Мігель).— Чого кричите? У мене наказ нікого не пропускати, і я вам кажу забиратися звідси.

І він, клацнувши запобіжником, ткнув дуло карабіна Мігелеві в груди. «Цей ідіот зараз уб'є мене»,— подумав Мігель. Випадкова жертва плану, про який він довідався одним з перших. Саме він, той, хто захоплювався планом, хто повинен був привести його в дію, саме він мав стати першою жертвою. З нього почнеться серія жертв.

— Назад! Чуєш, стріляю! — загорлав солдат, котрий переживав зараз «час свого життя». Йому спало на думку показати свою силу, по-

бачити цього панка коло своїх ніг, побачити таким, яким був він сам, коли день у день плазував перед своїми безпосередніми командирами. Так, він мусить присадити цього зарозумілого панка, який зазіхав на його авторитет — авторитет маленького, худесенького і до вчорашнього дня завжди переляканого солдатика.

— Лягай! — заревів олив'яний солдатик.— Лягай, інакше уб'ю! — і штурхонув Мігеля дулом у груди. Товстий, грубий чорношкірий палець торкався курка. «Він уб'є мене»,— наче крикнув хтось у вухо Мігелеві, і він упав долілиць, вдарившись животом об камені бруківки. Перед його очима були тільки дві тонкі ноги в білих гетрах і добре наваксованих черевиках, дві ноги, що здавалися йому двома могутніми колонами.

І раптом він почув десь поряд майже істеричний сміх Тагерег. Він знав, що то її сміх, хоч і не впізнавав його. Десь щезла його східна м'якість, нюанси, багаті тони,— все те, що свідчило про непересічність її особистості, те, що робило Тагерег такою привабливою. То був пронизливий, глузливий сміх, який знищив його, Мігеля, перекреслив його значущість та мужність, якими він так пишався. Божеволіючи від люті, не усвідомлюючи, що робить, він коротким ударом, як в регбі, збив солдата з ніг; той, падаючи, натиснув чорним пальцем на спуск. В тиші нічного аеропорту, де чутно було тільки гул моторів, постріл прозвучав, як сигнал тривоги. Можливо, то був перший постріл цієї ночі, якій судилося стати ніччю суцільних пострілів. Маленький солдатик розпрямився, як пружина, і, скочивши на ноги, дулом карабіна, мов палицею, вдарив Мігеля. Той інстинктивно відхилив голову й відчув болючий удар в плече. Вже зовсім не тямлячи себе, він, хоч як боліло плече, кинувся на солдата, схопив карабін і спрямував дуло вгору саме в ту мить, коли пролунав ще один постріл. Щосили вдаривши солдата коліном у пах, Мігель усім тілом навалився на нього. Вже нічого не мало для нього значення, хіба що цей солдат, якого треба було вбити будь-якою ціною, навіть якщо доведеться самому загинути тут.

Він не почув тупотіння тих, що бігли сюди, лише збагнув, що його відривають від ворога дужі руки. Ті руки вмить скрутили його, на запʼястках клацнули наручники. Троє солдатів, поліцай та один офіцер стояли з наставленими на нього карабінами; офіцер вдарив його револьвером в обличчя.

Інші солдати щільно оточили Тагерег і стриженого американця, котрий спокійно дозволив себе зв'язати, а потім звернувся до Мігеля з флегматичним виглядом людини, яку важко чимсь здивувати:

— Я ж казав, що ця бестія небезпечна. Я вас попереджав, що він себе покаже.

— Він не бестія,— заревів офіцер.— Він солдат, виконує наказ. Я вам покажу!

Англійська мова офіцера була жахлива. Мігель ще звернув увагу на те, що очі його звузилися від злості, й подумав: «Цей неодмінно застрелить мене. Мабуть, вже не вискочу з цієї халепи! Хіба що поведе до старших офіцерів. Але при найменшій нагоді уб'є мене по дорозі: мовляв, мусив оборонятися, бо на нього напали».

Тож він мовчки пішов під вартою в аеропорт, заповнений солдатами та поліцаями; йдучи, краєчком ока стежив за молодим офіцером з тонкими й смішними вусиками, з перебитим, як у боксера, носом, що контрастував із загалом тонкими рисами обличчя. Ніздрі сплющеного носа тремтіли, виказуючи тваринні інстинкти, що керували зараз цією

людиною. Як сказав би американець, і для цього лейтенанта «настав час його життя». Молодий офіцер тицяв в обличчя зв'язаної Тагерег браунінг, вилучений у неї під час обшуку. Обличчя дівчини було спокійним, майже усміхненим, як і в американця. Здавалося, вона була певна, що і з нею нічого не станеться. Брутальність офіцера її зовсім не лякала, вона сприймала це як щось неминуче й нормальне.

— Покінчимо з тероризмом, камараде,— сказав лейтенант.— Збройний напад на аеропорт! Ні, цього ми не подаруємо!

— З одним браунінгом на аеропорт? — запитала Тагерег якнайніжніше.

— Мовчати! Заткни пельку,— загорлав лейтенант.— Знаю тебе, дика кішка!

Мігель зціпив зуби й подумав, що олив'яний солдат, певне, зламав йому ключицю, бо плече боліло нестерпно.

У великій порожній залі аеропорту всіх їх зупинив старший офіцер.

— Що за люди? — запитав він, холодно й зневажливо глянувши на затриманих.

Лейтенант підніс два пальці до козирка й відрапортував:

— Група терористів. Вчинили напад на вартового, пане полковнику.

— Он як! Ліквідувати! — й повернувся, щоб піти.

— Не вести їх у комендатуру на допит? — запитав лейтенант.

Але полковник вже не чув його, він прислухався до власних лунких кроків. Лейтенант на якусь мить замислився. «Через дві години вони вже не роздумуватимуть,— сказав сам до себе Мігель.— Зараз ще вагається, не знає, де краще розстрілювати. Не знає й того, що дістав право розстрілювати будь-кого і будь-де». Мігель відчув полегкість, коли офіцер з тим же полиском в очах сказав:

— Нехай гляне на вас комендант. Хай познайомиться з вами.

Отже, перед початком операції цей офіцер ще намагається вислужитись. Що ж, це дає якийсь шанс на порятунок.

Мігель разом з іншими мовчки підіймався вузькими східцями. Плече боліло дужче й дужче, і він подумав, що коли втратить свідомість, то не зможе нікому нічого пояснити й буде знищений. Його все ще нудило, ніби після пиятики, в голові паморочилося. Пригадав одну випивку ще за студентських часів на старому материку, коли сп'янів від пива. Тоді почував себе так само. Спогад цей примусив його посміхнутись, він трохи підбадьорився і піднявся східцями, не спотикнувшись. Східці вели в довгий коридор, що нависав над головним залом аеропорту. Всюди стояли молодші офіцери та поліцаї із затиснутими в руках карабінами. Нарешті процесія зупинилася під якимись дверима. «Зараз,— подумки сказав собі Мігель, переборюючи млість,— треба буде глянути на своє життя з відстані одного пострілу. Синтез мого життя». Та нічого не спадало на думку, відчував тільки, що йому погано, відчував порожнечу в голові, і одна єдина думка ворушилася в свідомості,— що йому нема чого згадувати, бо він і не жив.

Почув якийсь стукіт у двері, що болем озвався йому в голові, яскраве світло вдарило в очі й примусило заплющити їх. Мить цілковитої темряви була страшною, і він, зробивши зусилля, підняв важкі, наче налиті свинцем повіки. Будь-якою ціною він мусить розплющити очі. Поворушив закутими руками. Нестерпно боліли плече й рука, нудило. Він знову трохи розплющив повіки. Світло, що засліпило йому

очі, було зараз якимось іншим, ледь пурпуровим, як при заході сонця, дуже гарним.

І в цей час він почув чийсь голос, що наказував: «Відведіть їх в ангар, поки прийдуть машини. Генерал не має часу». А за тим, ніби десь дуже далеко, зазвучав голос американця:

— Послухайте, пане офіцер. Це скандал.

Чийсь інший голос — також по-англійськи — з іронією відповів: «І справді. Дуже скандально. Так само, як напад на вартових».

— Але ж ніхто ні на кого не нападав, хай вам чорт. Ти за це відповідатимеш.

— Не турбуйтесь... Мав я вас...— відповів той же іронічний баритон, і Мігель в пурпуровому світлі побачив якісь білі аксельбанти та офіцерські погони. Дуже дивні аксельбанти, довгі, з позолоченими металевими вінчиками. Тоді народився перший далекий спогад, що виніс його на поверхню, доводячи, що він живий. У великій темній вітальні висів портрет його предка, на якому були приблизно такі самі аксельбанти. На столі у вітальні стояла чудова кришталева ваза з фруктами, що сповнювали кімнату пахощами,— колючими ананасами, цитрусовими, а також чудовими жовтими грушами. Мігель усміхнувся, втративши свідомість. Боротись зараз було безглуздо, на нього чекала чудова непритомність, де він отримає отаку грушу.

В цю мить він почув голос Тагерег, що звучав десь близько, значно ближче за інші голоси. Він бринів над самісіньким вухом, як тоді, в машині, коли вона сказала йому, що він загалом гарний хлопчик. Коли вона була ніжною-ніжною, коли врятувалися від поліцаїв.

— Пане полковнику,— говорила Тагерег.— Ви не отримаєте ніяких наказів. Накази йдуть через цього пана, якому зараз дуже погано, бо на нього напав солдат.

— Накази йдуть через цього пана? Що ти верзеш? Хто цей пан?

— Особистий секретар дона Атанасіоса. Гадаю, що пан генерал мусить знати такі деталі.

Мігель трохи отямився. Боліло плече, боліла рука — певно, то був таки перелом,— до того ж біль поглиблювався й наручниками. Але розум був ясний. Він подивився на офіцера з аксельбантами: то був худорлявий, високий, зовні абсолютно мирний чоловік в бездоганній уніформі авіаційних частин. Інтелігентне обличчя, сині очі. Він уважно подивився на Мігеля, але нічого не сказав, тільки рішуче обернувся на каблуках і щез за дверима. За кілька хвилин він повернувся й підійшов до Мігеля:

— Прошу вас зайти.— Потім, глянувши на розгубленого лейтенанта, процідив крізь зуби:

— Ти абсолютний ідіот.

Вони зайшли до просторого кабінету з шкіряними кріслами та довгим інкрустованим столом, який пасував і сучасному стилю приміщення і зовнішньому вигляду людини, що сиділа за ним. То був генерал авіації, невеликі очі якого губилися на широкому обличчі під дугоподібним, видовженим жовтою лисиною лобом, і були вони такі непорушні під грубими, як шкіра на долоні, повіками, що Мігелеві здалося, ніби перед ним сліпий. «Настав час і його життя, — подумав Мігель.— Три етапи — олив'яний солдат, марнославний лейтенант і цей генерал— три прояви кривавого початку». Мігель знову відчув млосний страх, немовби його власні агресивні інстинкти на якийсь час кудись зникли,

проте хутко опанував себе. Згадав про своє давнє, ще дитяче бажання перемагати всіх лезом інтелігентності, бритвою розуму, віддаючи усе в жертву, щоб тільки перетворити ці поняття у зброю.

— Ваші люди, генерале, трохи не вбили мене. Навіщо ви ставите на варту ідіотів?

— Молодий чоловіче,— сказав генерал у відповідь,— мені не подобається, коли тут сідають без мого запрошення.

— Вам здається, що я занадто молодий? Так? — стримано посміхнувся Мігель.

— Занадто молодий. І я не знаю, чого ти тут шукаєш. Мені сказали, що ти секретар дона Атанасіоса. Хто той Атанасіос? Це той смердючий грек, який збив собі тут та в інших місцях капітал, людина позапартійна? Тільки оце я й хотів тобі сказати. Не думай, що ти викрутишся.

Мігель знову усміхнувся.

— Так,— сказав він,— той грек. Наберіть, будь ласка, цей номер, у мене болить рука, думаю, що перебита ключиця.

— Набрати цей номер? Так... Дуже добре. Але мені й без того є що робити.

Він обернувся до полковника.

— Відведи усіх в ангар. Усіх знищити.

Полковник закліпав очима й сказав:

— Чи не краще все-таки набрати той номер?

— Виконуй наказ, — генерал говорив тихо, ніби втомлено.

— Все-таки то номер командування. І він його знає,— промимрив полковник.

— Байдуже. Цієї ночі це не має значення,— бундючно пробубнів генерал і кивком голови показав, що розмову скінчено.

Полковник козирнув і крутнувся на каблуках.

— Прошу вас,— звернувся він до Мігеля, котрий уже нічого не розумів.

— Генерале,— він говорив наче в нестямі.— Ти збожеволів. Пане полковнику, наберіть названий мною номер телефону. Пан генерал — параноїк.

— Прошу вийти,— сказав полковник, беручи Мігеля за здорову руку.— Я виконую накази своїх шефів, а не ваші.

— Ваші шефи отримують накази від мене.

— Я б цього не сказав,— відповів полковник і виштовхнув його за двері.

Мігелеві здалося, що все це сон. Не може цього бути, адже він координує дії. Таке розпорядження дона Атанасіоса. Ці люди збожеволіли у своїй жадобі крові. Тепер він справді злякався, досі він ніколи не переживав такого страху. Все його тіло було паралізоване тим страхом. Ноги, руки, язик відмовлялися коритися йому. Зробивши зусилля, він пройшов повз Тагерег, хотів був сказати їй, щоб вона щось зробила, але не зміг розтулити рота. Тагерег видалася йому якимось темним силуетом, американець і солдати, всі, кого він бачив, нагадували якихось видовжених химерних монстрів, були потворними й хисткими. Полковник вів його, легенько підтримуючи під руку, як давнього приятеля.

— «Не може бути,— беззвучно кричала вся Мігелева істота.— Не може бути. Як вони будуть убивати мене, знаючи, хто я?! Це божевілля, ми випустили з своїх рук управління».

Він ніяк не міг заговорити до полковника, переконати того щось зробити.

Коридор кінчився. Далі були східці.

Полковник уважно глянув на Мігеля й пошепки сказав:

— Не турбуйтесь, я перевірю,— і, перш як вийти з коридора, зайшов у невеличкий кабінет, де за столом двоє офіцерів грали в шахи. Вони встали. Полковник підняв трубку, набрав номер, сказав:

— Це аеропорт. Один пан хоче говорити з вами,— і простягнув трубку Мігелеві, який схопив її і закричав:

— Алло, це Мігель. Зв'яжіть мене з командуючим жандармерією, терміново! — І враз все тіло пройняв нестримний дрож: тремтіли підборіддя, перебите плече, ноги.

— Алло! — почувся в трубці голос жандармського генерала.— Алло, хто там?

Мігель ледве спромігся видушити:

— Вони хочуть убити мене. Це я, секретар дона Атанасіоса.

— А, дон Мігель. Ми вас тут ждемо. Де це ви зникли, пане?

— Я під арештом, і мене хочуть убити. І вже поранили.

— Вас? Вони що — побожеволіли? Дайте мені, хто там є з аеропорту.

Мігель простягнув трубку полковникові. Але й тепер він ніяк не міг заспокоїтися, йому було страшно, і він затулив обличчя руками. Полковник узяв трубку.

— Зрозумів, пане, звичайно, пане, це помилка. Так, пане,— і простягнув трубку Мігелеві, руки якого все ще тремтіли.

— Доне Мігелю, виїжджай швидше на військовій машині з охороною. За півгодини будеш тут. А що ти шукав у тому аеропорту, як ти опинився там?

— Я вам поясню. Треба було подивитись, що тут робиться. Цей авіаційний генерал ненормальний. Він хотів розстріляти американського офіцера і його дружину (Мігель мав на увазі Тагерег), а коли я втрутився, генерал наказав застрелити й мене. Самі розумієте, які дипломатичні наслідки це могло мати. Спершу наведу тут порядок, а потім приїду. Попередьте дона Атанасіоса. Як тільки приїду, одразу зайду до нього.

Він повільно поклав трубку й опустився на стілець. Потім рішуче підвівся і сказав полковнику.

— Ідіть за мною. І ви також,— обернувся він до тих двох офіцерів.

Він був зовсім знесилений, через те взяв полковника за руку, обіперся на нього. Він намагався пригадати, що мусить ще зробити, йшов, мов автомат, тим же коридором, з тими ж потворними силуетами-монстрами. Коло дверей генералового кабінету він зупинився, поволі розчинив їх і став на порозі. Генерал стоячи розмовляв по телефону. Побачивши Мігеля, він виструнчився, але очі його залишилися такими ж мутно-жорстокими. Раптом його губи, явно контрастуючи з жорстоким поглядом, розпливлися в медовій усмішці. «Він, цей звірюга, мов той заєць»,— подумав Мігель, побачивши, як, силкуючись бути люб'язним, генерал оголив зуби, що нагадували різці гризунів.

— Я дуже шкодую, сеньйоре. Усе з'ясувалося. Було необдумано з мого боку не повірити вам. На вулиці вас чекає машина, вас одвезуть до комендатури, де ваша присутність конче потрібна.

Але Мігель не міг відірвати погляду від жорстоких очей генерала, і страх, що сидів у ньому, знову став наростати. Ледь повертаючи язик, наче той п'яниця, він улесливо вимовив:

— Дуже вдячний вам, пане. Ви невимовно люб'язні, і я повік буду вам вдячний.

— Е ні, це ви, будь ласка, вибачте, ми припустилися помилки. Але прошу вас поспішати, на вас чекає машина.

Генерал вийшов з-за свого столу і простягнув Мігелеві руку. Той квапливо потиснув її, і від дотику до цієї квадратної долоні враз звільнився від страху й відчув себе безмежно щасливим. Щасливим, що потиснув руку великій людині (в цей момент він справді так думав), визначному діячеві, втіленню сили, сміливому, як бог. І не хотілося випускати руки, що була для нього мовби гарантією високої протекції, і він, майже не усвідомлюючи, що робить, довго тиснув і тряс її.

Коли, нарешті, він випустив ту руку, чи коли вона пустила його, то схилився перед генералом і нетвердо вимовив:

— Постояв би з вами, але, самі знаєте, обов'язок...

— Так, звичайно, обов'язок,— підтвердив і генерал, що наче виріс, став більшим і добрішим. Це була помилка — протидіяти його силі, нахабно зайти до його кабінету й намагатися командувати. Справді, хто він, Мігель, такий? Ніхто, ніщо, безвольний тип, який виказав довірену йому важливу таємницю. «Тепер,— сказав він собі,— нам потрібна рішучість. Нищівна рішучість».

Мігель вийшов з кабінету, ще раз вклонившись генералові, який також вклонився; здавалося, що то два мандарини змагаються між собою у ввічливості.

На вулиці він пройшов повз американця й Тагерег, уникаючи погляду молодої жінки. В супроводі іронічного полковника особистий секретар дона Атанасіоса йшов територією аеропорту, відповідаючи на вітання зустрічних військових. «Наші хоробрі воїни,— думав він,— наші хоробрі солдати».

Шофер відчинив дверцята, він сів у машину. Плече страшенно боліло. Зручно вмостившись на сидінні, подумав: «Тепер, нарешті, можу втрачати свідомість. Отямлюся там, де треба». Останнє, що він ще побачив, був олив'яний солдат, той новий вартовий коло дверей аеропорту, також дрібненький, клишоногий та хирлявий, у занадто великій касці, котра зсувалася йому на низький лоб. Але цей вже не був Мігелеві ворогом, цей, як належить, віддав йому честь, бо був одним з «наших хоробрих солдатів». Мігель уже не думав про втечу, йому було добре.

Так він і знепритомнів, сповнений щастя.

VI

Коли Мігель прокинувся, то виявив, що лежить він на шкіряній канапі. Боліли плече й голова, почував себе зле. Коло нього стояли медсестра й військовий лікар. Він байдуже глянув на них. Його вже абсолютно ніщо не цікавило. Не хотілося гово-

рити й тоді, коли в свідомості зринули якісь банальні, не пов'язані між собою слова. Та все ж він сказав:

— Хочу вийти. Подивитись, що там діється, хоча я дуже втомлений і нічого мене не цікавить.

Він підвівся з канапи і вийшов. Лікар і медсестра не наважилися зупинити його. Ішов сірим коридором, в якому ще світилися електричні лампочки, хоч надворі вже розвиднилося. Коридор виходив до іншого, такого ж сірого, як і цей, а той закінчувався монументальними сходами. Мігель спокійно зійшов ними, тримаючись за поручень здоровою рукою, і опинився у внутрішньому дворику. Там було повно людей, і стояв неугавний галас. Байдуже дивився він, як солдати брали з юрби по десять чоловік, ставили обличчям до стінки і стріляли їм в потилицю. Мимохіть відзначив, що вбиті враз ставали м'якими, як віск, і повільно, дуже повільно осідали на коліна. Ті, що ждали своєї черги, були наче закам'янілі, ніхто з них не чинив опору, не протестував. Кати також робили свою справу якось байдуже, спокійно.

Жандармський офіцер підійшов до Мігеля, віддав йому честь, але той не відповів. Офіцер, не забираючи руку від козирка, ніяково посміхнувся. Обличчя його було вкрите вуграми, очі ніби випромінювали доброту і якусь дівочу сором'язливість.

— Ліберали,— сказав він, і в голосі його звучав подив.

— Дуже добре,— відповів Мігель,— просто винятково, браво!

Він повернувся до тих, що ждали своєї черги. Обличчя їхні були сірі, застиглі, очі нічого не виражали. Мігель констатував з якимось задоволенням, що всі вони були надзвичайно схожі між собою, майже не відрізнялися один від одного. Дивно, але оцей спітнілий огрядний чоловік, який важко дихав, чимось був схожий на свого худорлявого згорбленого сусіда в окулярах у золотій оправі на великому горбатому носі. Цього Мігель наче десь уже бачив. Ага, це ж професор філософії, його лекції з логіки Мігель слухав в університеті. Мігель шанобливо привітався з ним, але професор йому не відповів. Гадаючи, що той не помітив його, Мігель підійшов ближче і простягнув руку. Професор потиснув її, і Мігель відзначив, що вона суха й холодна. Такою вона була завжди. Він одвернувся і відійшов у супроводі сором'язливого жандармського офіцера. Можна було б поговорити з літнім професором про якусь проблему логіки, та він побоявся помилитися у виборі теми. «Люди,— подумав він,— дуже чутливі, коли ти обстоюєш не їхні погляди на щось, а ті, проти яких вони борються. Зі вченими треба поводитись дуже делікатно».

Він вийшов з цього двору під аркадою і зайшов до іншого, де розстрілювали інших людей. Ці теж були схожі між собою і такі ж покірливі. Десяток за десятком ставали до стінки, і вони з твердих — а були між ними й дуже тверді — ставали м'якими, як віск, і опускалися на коліна. Кати робили свою справу так само акуратно, в такій же тиші, без зайвих слів. «Люди,— думав далі Мігель,— поділяються на дві категорії: на твердих і м'яких. М'які не можуть стати твердими, тверді ж легко робляться м'якими. Перехід від твердого до м'якого необоротний, як і час. Ти бач,— здивувався він,— ніколи не думав у такий спосіб про час. Це щось нове, це треба десь занотувати».

І тільки офіцер, який командував екзекуцією, був іншим. Товстий, рожевощокий, життєрадісний, він розстебнув піджак і комірець сорочки під краваткою. В руках він тримав нагай, яким нервово ляскав по

халяві чобота і час від часу покрикував: «Швидше, швидше!» Певно, він відчував потребу наказувати, бути активним, щоб операція не проходила занадто вже монотонно. Десь у глибині душі, очевидно, він був закінченим індивідуалістом, людиною, що якість ставила над кількістю. До Мігеля він підступив так само життєрадісно і, після того, як по-військовому коротко й енергійно привітався, взяв Мігелеву руку й потиснув її з особливою теплотою. Проте заразити його своїм ентузіазмом дебелий офіцер не зміг.

— Хто вони? — холодно запитав Мігель.

— Південний Схід,— з гордістю відповів офіцер.

— Так, — мовив Мігель. — Ви сказали Південний Схід! Дуже добре. Чудово.

— Я керував і облавою,— хвалькувато вів далі офіцер.— Навіть без роти солдатів, просто з надійними хлопцями. Надзвичайні хлопці!

— Так, так, видно,— зауважив Мігель.

— Уявіть собі таке,— говорив офіцер,— в одного жінка народжувала. Він ухопився за це як за аргумент. Хотів, щоб ми не брали його, доки виросте дитина. Ха-ха-ха! Це років з двадцять. Я перепросив його й сказав: «Пане, ми співчуваємо й шкодуємо, але... не маємо стільки часу».

Згадка про час зацікавила Мігеля, він хотів був щось сказати з цього приводу, та не було кому. Офіцер стрибнув убік і вдарив нагаєм літнього чоловіка, котрий, ставши на коліна, хрестився.

— Тут не церква,— заревів він.— Треба було робити це своєчасно, а не тепер. Своєчасно, зрозумів? На все свій час!

Ударивши кілька разів старого в обличчя, він нетерпляче подав рукою знак, і якийсь старшина подав йому пістолет, офіцер підняв богомольця, підштовхнув ближче до стіни, під якою вже стояло десятеро, і стрельнув йому, одинадцятому, в потилицю. «На тому боці все було краще,— подумав Мігель.— Там було більше порядку». Ця думка непокоїла його, і десь глибоко в ньому, в цілковитій порожнечі, почала наростати тиха лють. «На тому боці було добре: пах, пах, як гра, без такої метушні, без галасу». Він вирішив дати вихід своїй люті.

— Капітане,— крикнув він.— Тут забагато безладдя й шуму. Мені це не подобається, зовсім не подобається. Ви у цьому винуваті!

Дебелий капітан був приголомшений, він стояв з розкритим ротом, і в очах його відбивався подив. Він зовсім не сподівався, що йому зроблять подібне зауваження.

— Не розумію, пане,— вимовив офіцер заїкаючись.— Я виконую наказ.

— Ви не перебивайте, коли я говорю,— підвищив голос Мігель.— Судячи з усього, ви — ін-ди-ві-ду-а-ліст. Невиправний індивідуаліст. І ми це виб'ємо з вас. Ви зовсім не розумієте філософського сенсу нашої операції. А це дуже важливо.

— Я тільки виконую свій обов'язок,— промимрив капітан.

— Цього мало,— холодно сказав Мігель і рвучко відвернувся. Він більше не розмовлятиме з цим типом, це марна справа, бо з усього видно, що капітан — дурень, зовсім нічого не думає: «Час його обов'язку настав». І згадав мудрий вислів Талейрана, який подобався йому завжди, навіть у дитячі роки: «Ніде занадто не старайся». Сьогоднішні старанні — завтрашні обурені, це всі дуже добре знають.

Він повернувся назад, в помешкання, трохи занепокоєний. Боліло плече, нудило. Треба б випити фруктового соку, якось освіжитися. Він

зупинив сержанта, котрий супроводив п'ятьох чоловіків із зав'язаними очима.

— Скажи, будь ласка, дорогий, де тут можна чогось випити?

— На другому поверсі, пане,— відповів сержант.— Там офіцерська їдальня, праворуч від ліфта.

Мігель подякував, зайшов у ліфт, натиснув кнопку й піднявся на другий поверх, вестибюль якого вирував у бентежному хвилюванні. Офіцери ходили туди й сюди поодинці й групами, віталися, мимохідь ручкалися, вигукуючи: «У нас діло посувається, а як там ви?» Нарешті Мігель дістався до їдальні, що містилася у великому залі.

Тут теж атмосфера була якась специфічна, відчувалася загальна знервованість, люди користувалися короткою перервою в роботі, важливій і бажаній, яка потребує ініціативи й нервів і триватиме також після перерви. Так працюють митці, захоплені своїми ідеями, чи політики або ділові люди, що не можуть відірватись від справ. Група офіцерів їла сандвічі; їх підносила тоненька метка блондинка, яка голосно повторювала замовлення. «Три сандвічі з шинкою, один — із сиром, двоє яєць некруто». Йому відразу не сподобався не лише занадто гучний голос цієї дівчини, але й сама вона: її, мов у білки, писок, тонкі губи, що час від часу відкривали в професійній, фальшивій посмішці дрібні, гострі і, як здалося Мігелеві, злі зуби. Ні, ця дівчина просто не може бути порядною; напевне, вона холодна, нещира з своїм нареченим, хлопцем, безперечно, м'якотілим і наївним, із тих, що стають здобиччю подібних гострозубих істот, які роблять з ними все, що заманеться. Так подумав про неї Мігель, який набув максимальної здатності проникати в суть речей, в характери людей, зокрема таких, як оця звіроподібна буфетниця жандармської комендатури.

Мігель з огидою відвернувся від неї, проте до того встиг відзначити собі її моторні, маленькі й недорозвинені, як у дитини, руки. В кутку він помітив огрядного, дужого офіцера, який, хоча в залі й стояла ранкова прохолода, був мокрий від поту; він накладав на хліб великі шматки рожевої шинки, мастив її гірчицею і з апетитом з'їдав. Мігель бачив шматки м'яса, що зникали в роті майора, їх рожевий колір, і йому стало млосно, як там, у залі аеропорту; будь-якою ціною всі хочуть жити, дихати, метушитися, наказувати, панувати, їсти й пити, заповнювати простір своїм галасом, всякими звуками. Ось цей невихований майор чавкає своїми могутніми щелепами, коли пережовує великі шматки м'яса. Мігель чув їх усіх, чув, хто з них як їв, і це справило на нього ще гірше враження, ніж їхній вигляд, який ще можна було терпіти. Слух його схоплював і синтезував загальне апетитне чавкання.

Він попросив у кельнерки великий кухоль цитрусового напою, випив його, не відчуваючи смаку, і підвівся, щоб піти з цієї зали, хоч йому ще хотілося пити й боліло задерев'яніле плече. І враз він згадав про випадок в аеропорту. То була надзвичайно небезпечна ситуація, і коли б не Тагерег, то його б там застрелили; вона сказала офіцеру, ад'ютантові генерала, про те, хто він, і цим врятувала його від загибелі. Чудова дівчина ця Тагерег, і таке самовладання! Спрага таки мучила його, але він не хотів пити цього огидного цитрусового напою, що склеював губи, лип до піднебіння, бо ж був занадто солодкий та густий.

— Склянку чистої натуральної води,— звернувся він до офіціантки. Та посміхнулася, і йому ця її усмішка знову видалася не тільки професійно-фальшивою, в ній було щось хистке, змовницьке, заохочу-

вальне, ніби вони вже були давніми знайомими, співучасниками якоїсь сумнівної історії чи теплої літньої ночі разом пітніли під не вельми чистими простирадлами. Він відповів їй холодним поглядом і подумав, що, мабуть, не слід торкатися своїми пальцями склянки, яку щойно тримали пальці її недорозвиненої руки. Відчувши глибоку втому — який насичений подіями день і яку тривожну ніч пережив! — він пошукав очима місця, де можна було б посидіти самому, щоб його ніхто не роздивлявся. Однак, слід визнати, на нього ніхто — крім хіба що буфетниці — й не звертав уваги, хоч він був тут єдиною людиною в цивільному, до того ж із забинтованою непорушною рукою. Цікаво,— подумав він,— як просто й легко проникнути непоміченим у таке місце. Можна прийти сюди в шоломі й кольчузі, чи в костюмі арлекіна, і ніхто б його не помітив, нікому б не було до того ніякого діла, ніхто б не запитав, що робить тут він, такий відмітний від цих метушливих людей.

Мігель нагледів собі столик з двома стільцями і на одному з них — на металевих ніжках, з пластиковою спинкою — присів. Мимохідь глянув на сусіда — високого худорлявого офіцера, верхня частина тонкого тулуба якого височіла над столом, і його вразили дуже великі голубі очі офіцера, облямовані довгими й світлими віями альбіноса. Його напружений погляд був спрямований кудись в порожнечу, у далечінь, за якийсь уявний обрій.

— Добрий день,— звернувся Мігель до цього закам'янілого офіцера з непорушним поглядом, який не виявляв ніякої цікавості до того варварського життя, що вирувало навколо. Офіцер сидів зовсім тихо, він тільки підніс до рота свою склянку, торкнувся її губами й поставив назад, на стіл, але з руки не випустив.

На Мігелеве привітання він злегка кивнув головою, але нічого не сказав. Мігель хотів би з ним поговорити, але не знав, що сказати, йому досить було б однієї фрази, нехай навіть банальної, але такої, що передала його тепло, почуття симпатії, допомогла встановити місток. Проте він дуже добре знав, як важко зближуються люди, навіть тоді, коли знають, що вони подібні між собою, що належать до однієї духовної родини. Потрібна фраза не спадала на думку, хоча він і докладав до цього максимум зусиль. Так, він відчував якусь незрозумілу симпатію до цієї спокійної, приємної людини. Хоча б про це якось сказати йому. Однак нічого він не міг сказати, просто не знав, як привернути увагу незнайомого — чи жестом, чи легким дотиком, що, певно, було б краще за слова.

— Вони мало не вбили мене в аеропорту,— сказав він тихо.— Я врятувався, хоч це було все одно, що пролізти крізь вушко голки. Врятувався в останню мить, завдяки втручанню моєї доброї подруги, яку я хотів урятувати, бо вона перебувала в небезпеці. Для того й поїхав на аеродром. Я відбувся тільки цим,— він показав забинтоване плече.

— Так? — сказав офіцер і трохи пригубив склянку. І знову спрямував погляд в порожнечу, не звертаючи на Мігеля анінайменшої уваги.

— Мушу вам сказати,— додав Мігель з благанням у голосі (конче треба познайомитися з цією безмежно симпатичною людиною), — що мені було дуже страшно. Жах як страшно! Абсурдно було б загинути через непорозуміння.

Офіцер вперше подивився на нього прямо й пильно і, здається, таки побачив його. Зміряв його поглядом, потім, злегка стенувши плечима, сказав:

— Яке непорозуміння?

— Звичайне непорозуміння, бо мене не повинні були чіпати, я, так би мовити, не був запланований. Скорше навпаки.

— Як це розуміти: скорше навпаки? — запитав офіцер.

Мігель змушений був визнати, що його співрозмовник має всі підстави поставити таке запитання. А він і справді не знав, як пояснити оте «навпаки». Він випадково опинився там, випадково міг бути застреленим. Але ж дон Атанасіос ясно сказав, що будь-хто саме випадково може стати жертвою. І він, Мігель, тепер повинен був визнати, що вбивство його не було б навіть помилкою в точному розумінні цього слова.

— Ви маєте рацію,— сказав Мігель,— можливо, що й не існує того «скорше навпаки». І все ж я зазнав величезної небезпеки й ледь-ледь врятувався.

— І ви радієте? — запитав офіцер, і цього разу на його обличчі майнула посмішка.

Мігелеві потрібен був якийсь час, щоб обміркувати відповідь. Він справді зрадів тоді, коли розмовляв по телефону з шефом жандармів, і тепер пригадав оте приємне відчуття розслабленості, яким перейнявся тоді, коли сів у військову машину, що привезла його сюди. Тому що тільки тоді він міг дозволити собі розслабитись і втратити свідомість, бо знав — за якийсь час розплющить очі і знову зможе бачити і розрізняти навколишні предмети. Так, зрадів, що може спати, аби потім прокинутись. Але відтоді як прокинувся і до тієї миті, коли заговорив до цієї симпатичної людини, його так ніщо й не радувало. Його спустошила власна байдужість та ота неприязнь до всього, тупе роздратування, що його час від часу викликало, якщо не все, то принаймні ті речі, які так чи так виходили за межі якоїсь невизначеної норми. Через це він не зважився відповісти, а його нерішучість викликала щиру цікавість офіцера, котрий зараз дивився на нього вперто, вичікувально, а потім навіть сказав:

— То шо? Можете мені відповісти? Невже ви справді радієте?

— І так, і ні,— зрештою відповів Мігель.— Була якась мить, коли я радів. Але тепер ясно бачу і знаю, що ми втягнуті в колеса великої машини, яка вже працює.

— Так,— відповів офіцер.— Мабуть, це сказано влучно: велика машина. Зовсім непогано, це могло б пояснити безліч речей. Наприклад, необхідність змінювати ідеї та звички. Все буде інакше, і нам потрібен буде якийсь час, щоб адаптуватися. Послухайте лишень, що цієї ночі сталося зі мною. Знаєте, операція затяглася, когось чекали, а він не прийшов.

— Так, знаю,— відповів Мігель.— Напевне, чекали на мене, але через отой інцидент в аеропорту, де я ледь не розпрощався з життям...

— Можливо, що й на вас,— перебив його офіцер.— Та операція все ж почалася, і я перейняв на себе командування загоном, що мав перевіряти південну зону міста. Я взяв список осіб, яких вважають небезпечними, й вирушив зі своїми людьми на операцію, яку вважав потрібною. Мене обурювали страйки, студентські маніфестації, профспілкові вимоги, я осуджував безсилля політичних діячів, які з демагогічних міркувань дозволяють порушувати спокій і встановлений

порядок. Треба було щось зробити, можливо, не так рішуче й суворо, але я офіцер, потомственний військовий, і рішучість дій та насильство мене не лякають. Я діяв відповідно до ретельно розробленого плану, піднімав з ліжок людей, котрі, слід зауважити, навіть не чинили опору.

«Ми просимо вас,— говорив я їм,— піти з нами й дати деякі свідчення. Назад повернетеся завтра вранці». І вони вдягались, у більшості випадків заспокоювали, підбадьорювали свої родини, кажучи, що це навчальна операція. Траплялося, що в списках стояли імена не наших противників, а прихильників. А один виявився ідіотом, явним ідіотом, він зрадів, побачивши наші уніформи, і в захваті сміявся, перелічуючи зірочки на моїх погонах. «Може,— думав я,— він корчить із себе дурника?» Але видно було, що він справді недоумкуватий. І його родина, зокрема його хвора мати, благала нас: «Ви що — не бачите? Ну які він може дати свідчення? Він хворий. У нього в дитинстві був енцефаліт. То мені кара за гріхи». Вона плакала й умовляла нас, щоб ми дали йому спокій. Я завагався, ще раз перевірив прізвище й адресу. Все збігалося. Це був він. «Все буде гаразд,— запевнив я стару,— все з'ясується, і якщо це помилка, то за дві години він повернеться додому». Хоча я й не розумів усього до кінця, однак сам собі думав: «Не можна спекти яєшні, не розбиваючи яйця. Мабуть, йому вже не вискочити з цієї колотнечі». Я ж знав, що ніхто вже нічого не перевірятиме, бо поблизу стояли й чекали спеціальні команди. Прізвища тих, кому належало опинитися у в'язницях або в таборах, були спеціально відзначені словом «лідер». А цей хлопчина, ідіот, звісно, ніяким лідером не був.

Офіцер замовк і ще раз торкнувся губами своєї склянки. Погляд його знову наче застиг. Мовчання тривало дуже довго. Мігель почував себе препогано, напевне, до нього знову підступала лихоманка, однак він чекав, що скаже далі цей офіцер. Він таки не помилився, офіцер був досить цікавою людиною, і було б жаль, якби його свідчення на цьому скінчилися. На щастя, співрозмовник після довгої паузи заговорив знову.

— Так, бували неприємності. Багато неприємних речей. Наприклад, один романіст, людина широковідома, прихильник ладу. Я читав його, хоча й не вельми захоплювався тією літературою. Дві його книжки й тепер десь лежать у моїй домашній бібліотеці. Одна з них мені дуже сподобалася. То роман про особливий смак старості, що, мов ті горища в старовинних будинках, раптом нагадає якимось дивним чином про дитинство, дитинство не наше, а наших дідів, епоху кринолінів, вальсів, красивого життя. Нагадає про потаємну любов, що народилася десь у глибині саду, серед квітів, усмішку, яка викликає бурю в серці молоденьких дівчат. Все це дуже тонко змальовано в романі, по-справжньому тонко. Автор виявився вже літньою людиною, ввічливим паном; і він сам чимось нагадував своїх героїв. Мені було дуже важко, дуже трудно, коли ми зайшли туди і коли виходили. Прощаючись з його дуже наляканою дружиною, я поцілував їй руку. А за дверима романіст відкликав мене убік і сказав: «Бачите, пане полковнику, я не хотів би опинитися в делікатній ситуації і свідчити щось проти будь-кого з моїх колег, навіть якщо я не згоден з його політичними поглядами. Ви мене розумієте, чи не так? Прошу не витлумачити неправильно те, що я сказав. Але це так, мені було б дуже важко опинитися в такому делікатному становищі». Я заспокоїв його,

потис йому руку, яку він подав мені, як людина честі іншій людині честі. Та хоч би як прикро мені було, але ж у списку проти його імені не стояло відповідної позначки, а ось у дворі стояла напоготові спеціальна команда, і тут вже нічого не зробиш.

— Звичайно,— сказав Мігель,— ви правильно зміркували.

— Так, так, я теж так гадаю. Я навіть засудив тоді свою хвилинну слабкість. Але тільки зараз починається дивна, справді дивна історія. Я зайшов у дім, в якому мешкав хтось із того списку, і здивувався, побачивши на дверях чорні портьєри: виходить, у домі небіжчик. Це мене надзвичайно вразило. Смерть слід шанувати, не можна на неї не зважати, на цьому, подумав я, тримається цивілізація. Життя ми часом не беремо до уваги, а смерть не можна отак просто обминути. Адже недарма обличчя землі вкрите некрополями, пірамідами, кладовищами. Можливо, що цивілізації — це своєрідні колекції кладовищ, заперечення життя, пам'ять без пам'яті. Я був дуже розгубився, хотів негайно ж повернутися. Мовляв, не знайшов його і все. У людини помер хтось рідний, дорогий. Та, повагавшись, я все ж постукав у двері. Хоча б побачити, що там діється, показати свою повагу до таїнства смерті.

Далі офіцер після короткої паузи раптом змінив ритм розповіді. Він уже не дивився на свого співрозмовника, а звів очі догори, і його погляд знову непорушно застиг. Тепер офіцер був ще чуднішим, бо, розповідаючи далі, сліпо дивився в одну точку на тому своєму уявному обрії.

— Після того, як служниця, одна з тих, що, мабуть, провела тут все життя, пригнічена й одягнена в траур, розчинила двері, я зайшов до квартири. Пройшов через великий хол і опинився в кімнаті з небіжчиком. Чорні портьєри, великі свічки у великих срібних свічниках, пишні квіти у головах. Кімната, не дуже багата, вражала урочистістю. Смерть, мушу вам сказати, ритуальний церемоніал немовби перетворили її в якийсь палац. Можливо, саме там у мене виникла думка про те, що цивілізація, культура органічно пов'язані з некрополем. Це те, що надає їм величі. Подумайте лише про Пантеон. Пантеон,— все то боги, навіть якщо вони й земні істоти, люди, звісно, славетні люди, але померлі, все то боги, пан-теон.

— Пане полковнику,— сказав Мігель.— Ваші думки дуже цікаві, і це так несподівано — адже ваш фах...— він замовк, бо офіцер зробив рукою знак, що хоче говорити далі. Вражений розповіддю Мігель ніби бачив урочистість кімнати з небіжчиком, чув той своєрідний, солодкавий запах, змішаний із пахощами квітів і димом свічок; в пам'яті зринали невиразні, бентежні спогади.

— Перепрошую,— сказав він і наготувався слухати.

— Отже, я і мої люди вишикувались перед домовиною, стали струнко, ніби перед катафалком друга, віддаючи йому, нехай уже й мертвому, честь. Я заплющив очі і почув, як у два голоси тихенько плакали жінки та бурмотів слова молитви священик. Я прислухався до тих слів: небіжчик переселявся в чудовий зелений куточок, де пануватимуть спокій і вічний мир. Та молитва мене зачарувала й заспокоїла, мовби я сам опинився в тому сповненому зелені райському куточку. А потім я злякався, бо ясно усвідомив, що тієї ночі посилав людей на смерть, причому на смерть насильну, без таких ось лагідних, урочистих слів, які осявали золотом поезії те, що тут сталося природно. Я був не тільки вбивцею — я усував людський слід з самої смерті. Мені стало страшно, я розплющив очі і глянув на мерця в домовині,

невисоку людину середнього віку, на обличчі якої закам'янів якийсь зловісний, знущальний вираз. Коли я відвів очі від обличчя небіжчика, то побачив молоду дівчину з блискучими очима і теж в чорному, котра саме проходила повз мене. На обличчі в неї я відзначив такий же знущальний вираз, як і в мерця, і таку ж ледь помітну посмішку. Дівчина прошепотіла: «Що вам тут треба, пане?» — «Хто небіжчик?» — запитав я. «Мій батько. Раміро Фейантес». Я здивувався. То було ім'я людини, по яку ми прийшли. Даремно прийшли. Ця людина врятувалася. І, мушу сказати, я відчув велику радість, що ця людина врятувалася, була тепер — хоч як абсурдно це звучить — в цілковитій безпеці. Я не міг стримати своєї радості. Людина померла своєю, достойною смертю, справжньою смертю, цивілізованою, людською смертю. «Даруйте, сеньйорито, коли помер ваш батько?» — запитав я. «Учора вранці. А чому ви прийшли, кого ви розшукуєте?» «Нікого. Тут нікого. Загалом шукаємо, але помилились адресою. Перепрошую, ще раз даруйте нам і прийміть моє співчуття».

А потім, замість піти звідти, я з якогось незбагненного імпульсу радості, що наша людина врятувалася, попросив дозволу зателефонувати. Мене провели в іншу кімнату, я зв'язався з комендатурою й відрапортував: «Раміро Фейантес, вулиця така-то, помер учора вранці». «Ух, нехай йому чорт,— відповів мені один з шефів поліції.— Але що ж вдієш, коли помер». «То ми рушаємо далі, вже небагато лишилось. Все відбувається згідно з планом». «Зачекай, полковнику,— почув я з трубки,— зачекай коло телефону».

Ждати довелося довго, хвилин з десять, може, навіть з чверть години. З трубки чути було приглушений плач, і це мене заінтригувало. Може, там хотіли передати якийсь новий наказ, але мені вже набридло чекати. Порядок є порядок, а його захист є священним обов'язком. Однак я почував себе винуватим, справжнім різником, убивцею. Нарешті в трубці пролунав голос: «Слухай, полковнику, є думка, що було б непогано привезти мерця сюди. Кожен занесений до списку капітально, живий він чи мертвий, байдуже. Як кажуть: доправте живого чи мертвого. Це було б дуже ефектно, що скажеш, полковнику?» Я не міг одразу відповісти. Мені здалося, що я не зрозумів. Потім не витримав: «Хочете, щоб ми в ім'я громадської безпеки арештували труп? І що йому сказати? Що він має дати якесь свідчення? Пане генерале, за кого ви мене маєте?» «Гаразд, гаразд,— відповів той.— Не нервуй. У нашій справі, особливо тепер потрібні міцні нерви, сталеві. То, справді, якось абсурдно, я теж такої думки. Ну, зробили таке припущення. Але переміг розум. Візьми когось з його родини, будь-кого, та не барись. Успіх операції визначається швидкістю». Я поклав трубку. Там, тобто отут, в комендатурі, просто знавісніли. Хочуть арештовувати мертвих, навіть мертвих, бо це, бач, ефектно. Арештовують і вбивають божевільних, нещасних, безневинних романістів! Але ж мертвих, мертвих! А якщо не можуть мертвих, то когось із скорботної родини. Будь-кого. І це називається «розум переміг». Як на мене, це було занадто. Я наказав припинити все і повернувся сюди. Я зрозумів, що ми переходимо в іншу епоху, але не знаю, чи треба радіти, що поживу в ній. Смерть повинна зберегти свій урочистий, індивідуальний характер. Хоча б вона.

— Ні,— сказав Мігель.— В тому якраз і полягає сенс дії, операції. Щоб і вона не зберегла свого індивідуального, особистого характеру. До речі, в нашому столітті таке вже траплялося.

— Так,— мовив офіцер.— Я не знаю, чи хочу ще жити в подібному світі. Ось ви радієте, що врятувались...

Мігель знизав плечима й сказав:

— Не знаю. Я ж цього не кажу. Йшлося тільки про ту мить, коли я врятувався. Зрадів я лише тоді, коли вимовили моє ім'я.

Офіцери вийшли, в залі лишилася тільки якась маленька, галаслива групка військових, що пили каву й сміялися. Кельнерка з мордочкою білки сиділа на високому стільці за стойкою і курила сигарету в довгому, жовтому — під янтар — мундштуку. Простоявши цілу важку ніч, вона, перш як піти спати, курила знічев'я, виставивши втомлені ноги. Мігель збагнув, що, поки вони з офіцером розмовляли, галас, шум, гармидер вляглися. На вулицях вже не стріляли з вогнепальної зброї, і через те тиша в офіцерській їдальні здавалася якоюсь неприродною, абсолютною, незважаючи на те, що та групка офіцерів, смакуючи каву, весело сміялася.

— Вона,— сказав Мігель своєму співрозмовникові,— все переносить добре. Якщо схоче кимось стати, то зіграє відповідну роль.

Офіцер мигцем глянув на кельнерку й знизав плечима.

Мігель підвівся з-за столу й сказав:

— Дуже радий був познайомитися з вами. Ми цілком розуміємо один одного. Можна сказати, що ми по-справжньому спілкувалися.

— Ви так думаєте? — запитав полковник, дивлячись кудись у порожнечу. Мігель і справді так думав, і це давало йому радість. Він дружньо потиснув полковникові руку й попрощався з ним, висловивши впевненість, що вони ще побачаться.

В ту мить, коли вони розходились, до їдальні зайшов один із ад'ютантів, одягнений в парадну форму, з портупеєю і стрічкою через груди, з широкою орденською планкою над безперечно хоробрим серцем. Він був показним мужчиною, і його очі визивно дивилися вперед, немовби він позував перед художниками, яким належало зробити його парадний портрет. Мігель на мить пригадав статую Ель Браво на центральній площі міста, яку він роздивлявся того далекого вчорашнього дня. «Все-таки я врятувався і не маю за собою ніякої провини». Маленький олив'яний солдатик зняв з нього відповідальність за провину, яка, можливо, мучила б його. Але то була тільки побіжна думка, що ліниво зринула в тій порожнечі, яка звалася його свідомістю. Фактично він ще не знав, що робити, куди йти, йому було байдуже до проблем, що турбували його випадкового співрозмовника: зникнення цивілізації некрополів, цього останнього притулку будь-якої культури.

«Смерть була експропрійована»,— подумав Мігель, захоплюючись високою інтелігентністю полковника, і ще раз окинув поглядом гордого ад'ютанта, що зайшов до зали. Цей, звичайно, не буде убитий в такий спосіб. Дивлячись на нього, утверджуєшся в думці, що коли б йому й було пред'явлено неспростовне звинувачення і він був би засуджений до страти, то його з усією можливою помпезністю було б доставлено в казковий сад, де він, прив'язаний до стовпа, рішуче відмовиться від того, щоб йому зав'язувати очі, і сам накаже каральному взводові відкрити по собі вогонь. Чутно буде, як ставитимуть до ніг карабіни, потім артистично, злагоджено їх піднімуть і наставлять на нього. Пролунає команда «вогонь!», сухо затріщить залп, і молоденький офіцер схилить на вічний сон свою голову.

На превеликий Мігелів подив, ад'ютант розшукував його.

— Доне Мігелю,— кинув він,— шановний доне Мігелю, ми вас шукаємо по всій комендатурі і, мушу вам сказати, що ми навіть боялися, щоб не сталося невиправної помилки. Знаєте, хоча все виконувалося бездоганно, якісь помилки все ж могли трапитись. Ви одягнені в цивільний костюм, і до того ж вас не знає різна наволоч, покидьки, до послуг яких, на жаль, доводилося вдаватись. Ось і могло статися невиправне.

Ад'ютант обійняв Мігеля, і той відчув свіжий, приємний запах чудового одеколону. До того ж він упізнав ад'ютанта, з котрим зустрічався в Заміському клубі на правах друга доньї Ісабелли. Це було тоді, коли крива його кар'єри набула гіперболічного характеру. Він якось навіть зіграв з ним у клубі кілька партій в теніс. Мігель симпатизував йому, а з огляду на його вік часом і заздрив. Адже той встиг стати прекрасним офіцером, відомим славним хлопцем, чудовим оповідачем гострих анекдотів, які довірливо розповідав своїм близьким приятелям тихим, але добре поставленим голосом. Мігель ніколи не бачив цього відомого «славного хлопця» в такій, як оце зараз, королівській позі. Поза всяким сумнівом, таке перетворення сталося з ним цієї ночі.

— А, Дон Жуан,— вигукнув Мігель.— Я дуже радий бачити тебе. Як справи, які успіхи в тенісі?

Сам того не бажаючи, Мігель пробував встановити міст між часом до перевороту й сучасним моментом. Але, здається, тільки він відчував ту прірву в часі. Ад'ютант засміявся й відповів:

— Побачимо, як загоїться твоя рука. Знаєш, я не думаю, що тобі пощастить узяти в мене хоча б один сет. Та облишмо це, йди, будь ласка, на тебе чекає пан комендант,— і він ступив крок до виходу.

В коридорах було вже не так людно, як раніше. Офіцери з паперами в руках діловито переходили з кабінету до кабінету. Цей рух уже не був таким хаотичним. Тепер величезне помешкання жандармерії нагадувало територію потужного промислового підприємства в період економічного піднесення наприкінці напруженого робочого дня. Мігель і його супутник спустилися ліфтом на поверх нижче, туди, де містилися просторі кабінети керівників; у цьому світлому, набагато довшому, ніж угорі, коридорі, панувала майже урочиста тиша. Двері кімнат зовні були оббиті темно-вишневою шкірою, а зсередини — оксамитом такого ж кольору. Завіски на широких вікнах фільтрували денне світло, м'які килими глушили звук кроків.

На табличці одних дверей сяяла позолотою цифра 7. Перед нею й зупинився ад'ютант, котрий, хоча й був своїм у цьому світі, завжди проймався серйозністю моменту, перш як увійти до керівника такого великого масштабу. Обсмикнувши френч, він натиснув на важку бронзову ручку, прикрашену левиними пазурями. Слід зауважити, що все помешкання, надто ж тут, зберегло пишноту минулого століття. Турботами одного з колишніх міністрів внутрішніх справ, який помер сто років тому, будинок зовні був прикрашений корінфськими колонами і нагадував грецький храм. На трикутному фронтоні його красувалися слова: «Salus pupuli superma lex» [1]. У порівнянні з велетенськими колонами, до яких вели масивні мармурові сходи, вхідні двері були маленькими, як і мусить бути в святилищі, якому не потрібне зов-

[1] Благо народу — найвищий закон (*лат.*).

нішне світло. Одиночні камери містилися двома поверхами нижче — місця, де вершилися певні таємні обряди.

У просторому вестибюлі в зручних кріслах сиділи мовчазні офіцери, курили, терпляче ждучи прийому. Біля кожного з них лежали заповнені паперами теки (найбільш нервові тримали їх у руках). Але ніхто не здавався заклопотаним чи занепокоєним. Цілковитий спокій панував у цьому приміщенні. Тільки одна літня друкарка вистукувала на машинці під диктовку похмурого старого офіцера перелік прізвищ. Коли Мігель та його провідник зайшли до приймальні, офіцер припинив роботу і кивнув ад'ютантові. Той відповів — також кивком — і підійшов до оббитих шкірою дверей, які вели безпосередньо до кабінету коменданта. Перед тим, як зайти, Мігель обвів поглядом простору приймальню. Мовчання офіцерів нагадало йому стару легенду, яка зринула в його свідомості лише як пунктирне зображення. Десь у печері сидить великий Барбаросса разом з герцогами Баварії, Брауншвейга, Саксонії, вони сидять круг столу — живі, але, о боже, застиглі, закам'янілі. Пишна руда борода Барбаросси швидко росте, і коли вона тричі обів'є стіл, тоді рицарі прокинуться і врятують імперію, хоч би яка небезпека їй загрожувала. У приміщенні жандармерії не було тільки Барбаросси, верховоди ж меншого рангу сиділи тут, спираючись, правда, не на мечі, а на теки з документами. Не було тут і великого кам'яного стола, створеного самою природою, а замість сталактитів зі стелі звисали важкі кришталеві люстри, що при найменшому порухові гармонійно подзенькували. А обличчя старших сонливих офіцерів були справді наче закам'янілі, як у тих благородних рицарів-хрестоносців з легенди.

Коли розчинилися двері, ад'ютант шанобливо відступив убік і пропустив Мігеля до кабінету. В тому кінці кабінету під великим портретом Ель Браво самотньо стояв у красивій самоізоляції генерал-командуючий жандармерією. Він також був одягнений у парадну військову форму, з великою синьо-голубою стрічкою через плече. Коли Мігель заходив сюди, йому здалося, що він із зусиллям виривається з власного внутрішнього, можна сказати, трансцендентного світу, де все чистіше, значущіше, щоб повернутися в цей мізерний, заповнений повсякчасною буденщиною світ.

Мігель силувано усміхнувся. Він був приголомшений виглядом генерала. Він добре знав його, знав його біографію, міг перелічити його багато які низькі злочини, знав і його впертість та гіпертрофовану амбітність, яка знаходила вихід в нищівній, по-ідіотському тупій брутальності. Власне, і дотеперішній вигляд його не виказував високих душевних якостей. Вуха — надзвичайно довгі, товсті, відстовбурчені, товста пика, руки мов у дроворуба, на долонях життєві лінії удачі, серця й розуму давно стерлися. Пригадалося, що хтось сказав про цього командувача жандармерії: «У нього мозолі на пиці». Якогось диявольського вигляду надавали йому оті видовжені м'ясисті вуха, що стирчали, мов дві велетенські лійки. Вони підкреслювали його начальницьку зверхність і були зовнішніми ознаками, котрі значно полегшували йому кар'єру, ніби герб на печатці персня. Суть особи генерала, можна сказати, — а так і казали, — визначалася формою його вух.

Тепер вигляд у нього був зовсім інший: суміш лакея і тварюки трансформувалася в ньому у світло, що промінилося зсередини і надавало виразності його важким, грубим рисам, які м'якшали, лагіднішали, коли він силкувався збагнути найпростіші речі, й ставали непоруш-

ними, твердими, коли йому вдавалося осягнути речі фундаментальні. У мужній, показній постаті генерала, як відзначив собі Мігель, було щось величне. Навіть голос його тепер звучав інакше; зникли нерішучість, невпевненість, він звучав напружено-урочисто, як на релігійних читаннях григоріанців. Спізнав і він «час свого життя».

— Доне Мігелю,— вимовив він,— ми чекаємо на тебе. По-перше, згідно з наказом, ти мусиш відрапортувати про становище. Ми тут розібралися (голос його зазвучав гордо), хоча дуже відчували твою відсутність. Інцидент на аеродромі прикрий. Надзвичайно прикрий, але ж у той час ти мав бути не там, а тут.

Генерал зробив промовисту паузу, що могла б означати погрозу, якби тут-таки на обличчі не з'явилася батьківська усмішка.

— А,— додав він,— буває. Молодість, молодість має свою слабину. На вік треба зважати, я так і сказав дону Атанасіосу, який, мушу зазначити, виявив повне розуміння. Інцидент вичерпано й забуто.

Занепокоєний, Мігель відчув себе зобов'язаним щось сказати.

— Я дуже вдячний вам, пане генерал, ваш дзвінок врятував мені життя. Я вам безмежно вдячний.

— А, облиш, облиш це,— сказав генерал, посміхаючись.— Для мене то була приємність — зробити другові маленьку послугу.

— То була не маленька послуга. Ви врятували мені життя,—майже викрикнув Мігель.

— Велике діло. Нічого я тобі не дав. Ти зберіг те, що мав,— філософськи відповів генерал.

— Все одно,— сказав Мігель, думаючи про те, що він, за висловом полковника, з яким познайомився в їдальні, був експропрійований від смерті.

— До речі, перш як перейти до справ, хочу тобі щось сказати. Ти пам'ятаєш ту жінку, з якою був в аеропорту?

— Так, звичайно,— відповів Мігель і закліпав очима під важким поглядом генерала.

— Добре, ми перевірили. Вона не була дружиною американця. Той — так, той не був винуватий, і знищення його викликало б значні ускладнення. Але він не знав тієї жінки і не міг її знати. Вона була небезпечною терористкою, яку ми вже давно розшукували. Дуже небезпечна терористка.

Мігель не наважився запитати, що сталося з Тагерег. Він враз пригадав її великі, але гарні, з тонкими пальцями, руки, що підносили йому чашку кави. «Ніколи їх не забуду» — майнула думка, і на якусь мить він почувся відрізаним від усього, що було досі. З минулого, яке почалося минулого вечора і потяглося непевно назад, в його пам'яті залишаться ті руки, тиша її кімнати, полив'яні тарілки тубільців, усе, що сповнювало там його єство, час від часу поставатиме в бентежних спогадах, а далі тільки уві сні, виражаючи потаємні настрої душі, осяваючи світлом її закутки.

— Певна річ,— сказав генерал, дружньо посміхаючись,— вона наклала на себе руки. Інакше й бути не могло, хоча, коли б ти попередив мене, а не діяв на свій розсуд, то можна було б порозумітися.

Мігель відчув, що йому знову стало погано, заболіло плече (для нього це було краще, ніж біль душевний), в роті з'явився кисло-солоний присмак. Ніби хтось чужий був тепер у ньому, в тому безмірному порожньому просторі, що внаслідок пережитого минулої ночі страху поглинув його свідомість. Тепер усі думки, здавалося, йдуть звідкілясь

іззовні, диктуються кимось чужим. «Я міг би вбити цю тварюку. Однаково він — абсолютне ніщо». Проте він спокійно промовив:

— Бачите, вона тоді порушила питання про телефон. І вона врятувала мені життя. Треба було б залишити її в живих.

— О ні, дорогий мій. Вона піддала твоє життя небезпеці. Але була від того й користь. Вона, знаєш, у якийсь спосіб була попереджена про те, що має відбутися, і попередила своїх друзів. Багатьох ми не знали, про інших нам не було відомо, де вони переховуються. Та всі вони потрапили в нашу сітку в аеропорту. Вона всіх викликала,— тут генерал не міг стримати задоволення і потер свої м'ясисті руки.— Звичайно, без неї ми б їх прогавили.— Сказавши це, генерал глянув з-під опущених повік на Мігеля трохи іронічно.

Мігель відчув, що в ньому, як і там, на аеродромі, закипає лють. «Зараз знепритомнію» — сказав від першої особи голос, що жив у ньому з учорашнього вечора.

— Але ж, доне Мігелю, сідай,— запросив генерал,— сідай, у нас ще багато роботи.

Мігель озирнувся, намацав, мов сліпий, крісло й сів. Великим зусиллям волі йому вдалося пригасити лють, вдавшись до випробуваного методу: тлумачити зло не однозначно і уникати відповідальності за нього. «Світ,— подумав він,— є свинство. Але ж яке страшне свинство!»

— Сигарету,— сказав генерал, простягаючи елегантний шкіряний портсигар і велику запальничку. Мігель затягнувся нудотним димом, і йому ніби полегшало.

— А тепер до справ. По-перше, поясню обстановку, адже ви мусите мати якнайповнішу інформацію. Ви один з тих, хто користується найбільшим довір'ям нового ладу соціальної стабільності,— і генерал знову посміхнувся, відкриваючи велику зеленошкіру теку, яка лежала на столі. Видобувши з неї аркуш паперу, він загугнявив:

— Батьківщина в небезпеці. Конспіратори вкоренилися в численних верствах населення й готували кривавий державний переворот, запускаючи в народ пазурі анархії, з якої користуються небезпечні для цивілізації, культури, справжнього економічного і соціального прогресу, що базується на соціальній справедливості й правосудді, елементи, ці запеклі вороги, що прагнуть встановити найкривавішу тиранію, гніту якої не раз зазнавав на собі наш героїчний народ, що пережив стільки тяжких випробувань. Та завдяки пильності наших органів охорони правопорядку вдалося розкрити причини хаосу, який запанував був у нашому соціальному житті, перешкоджаючи його органічному прогресові, і конспірація була розладнана. Конспіраторів, незважаючи на всю їх підступність, дуже швидко було розкрито, а тим самим виявлено й джерело зла. Минулої ночі були здійснені радикальні заходи для того, щоб перешкодити поширенню зла, ізолювати злочинців: деякі з них протидіяли, відкривали по наших силах вогонь. Та вони були ліквідовані, завдяки мужності наших людей, готових віддати своє життя в ім'я блага батьківщини. Дехто із затриманих жде належної кари, вони стануть перед судом і зможуть скористатися з тих прав, які забезпечує закон. У зв'язку з ситуацією, що створилася, сформувався уряд національного порятунку.

— Це,— додав генерал,— є комюніке для преси, яке передаватиметься через одну годину всіма радіостанціями і по телебаченню, а також буде надруковано в нових органах преси. Я дістав розпорядження

показати його вам, ви можете робити у ньому будь-які зміни. — Він простягнув папір Мігелеві.

— Досконало. Чудово,— сказав Мігель, а той чужий, що жив у ньому, згадав про те, як людей ставили до стінки десятками і як вони потім з твердих ставали м'якими.

— Все ж прочитайте, — сказав генерал.

— Нема потреби. Комюніке досконале.

— Тоді попрошу поставити підпис,— і генерал подав йому довгу чорну ручку із золотим пером, що чекала свого часу на підставці перед генералом.

— Навіщо його підписувати? Хіба це буде опубліковано за підписом?

— Ні. Але мусить бути ваша віза. Таке рішення.

Мігель узяв ручку й розписався у верхньому кутку аркуша. «Все так само,— подумав чужий, що поселився в ньому.— Однаково нічого не зміниш».

Генерал сказав:

— Добре. Дуже добре.

Потім взяв інший аркуш паперу і прочитав — уже не монотонно, а сухо й виразно:

— До вашого відома, доне Мігелю, мушу довести таке: минулої ночі у столиці було страчено вісім тисяч шістсот дванадцять чоловік, у тому числі п'ять тисяч п'ятсот вісімнадцять чоловіків і три тисячі дев'яносто жінок. Було також вбито і четверо неповнолітніх — то нещасні випадки.

На периферії було покарано приблизно сім тисяч осіб. Точне число та дані про них будуть повідомлені нам найближчим часом. З тих п'ятнадцяти тисяч на більш як дванадцять тисяч було заведено справи, усі ті люди небезпечні, решта — потенційно небезпечні або ж такі, що були зв'язані з небезпечним середовищем. Крім того, заарештовано й ув'язнено двадцять тисяч осіб. Проти чотирьох тисяч з них будуть проведені судові процеси. Головні керівники опозиції затримані. У наступні дні будемо домагатися від них співробітництва та відповідних заяв про підтримку уряду національного порятунку.

Генерал відклав убік папір і, не зводячи очей з Мігеля, який слухав мовчки і уважно, запитав:

— Ви задоволені, доне Мігелю?

— Чим задоволений? — запитав той.

— Точністю виконання плану, який ви вчора вислухали.

Мігель знову відчув у роті кислий присмак. Він ніби збоку почув свої слова, звернені до генерала:

— У вас є поіменні списки?

— Ще не всі зведені докупи. Вони перевіряються і передруковуються.

— Я хочу бачити їх,— сухо сказав Мігель Він не знав, чому хотів бачити їх, і взагалі яке має до того відношення. Але з якоїсь причини він хотів бачити їх.

Генерал натиснув кнопку під тонкою кришкою столу. Ту ж мить з'явився ад'ютант, який привів Мігеля сюди.

— Дон Мігель хоче бачити поіменні списки. Вони готові?

— Майже, пане генерал. За кілька хвилин буде готова перша форма, приблизна. Потрібно ще кілька годин, щоб зробити остаточний список. Можливо, навіть цілий день, залежно від того, як все відбувається

на місцях. Знаєте, іноді трапляються розбіжності між тим, що є на папері і тим, що відбулося насправді. Загалом розбіжності бувають у плані плюсів, а не мінусів.

— Принесіть те, що у вас готове,— сказав Мігель. Ад'ютант глянув на генерала, той ствердно кивнув головою. Коли ад'ютант вийшов, шеф жандармерії сказав:

— Мене радує, що ви вникаєте в усі деталі операції. Дон Атанасіос мав рацію, ви дуже швидко видужаєте після кризи.

Мігель гостро глянув на нього і, прислухаючись до того чужого, внутрішнього голосу, запитав:

— Якої кризи?

Генерал на мить втратив упевненість у собі. Виведений з рівноваги, він заговорив своїм звичайним голосом, не дбаючи про справлений ефект.

— Знаєте, е-е, спроба втечі в аеропорту, дівчина-терористка, ми подумали...

— Даремно подумали,— сказав Мігель жорстко. Пильно глянувши на генерала своїми холодними, ясними очима, він знову запитав:

— Моральний стан війська?

— Чудовий,— жваво відповів командуючий.— Було донесено про два випадки непокори, які відразу ж було ліквідовано. Тільки два, уявіть собі. Це навело мене на думку, якою, з вашого дозволу, хочу поділитися з вами. (До генерала повернувся той, новий голос, проте він звертався до Мігеля не поблажливо й зверхньо, на ти, а шанобливо, на ви.)

— Прошу вас,— мовив Мігель і взяв з шкіряного портсигара ще одну нудотну сигарету.

— Доне Мігелю,— почав генерал урочисто.— Радикальна операція — так вона зашифрована — є дуже повчальною. Вона засвідчила не тільки нашу високу і своєчасно забезпечену організованість, а й те, що, беручи до уваги високий моральний стан війська і відсутність опору з боку жертв, вона, така операція, була можливою, є можливою і завжди буде можливою. Спосіб є, існує, до нього можна вдатися будь-коли. Правда, ми стільки витерпіли, але то через те, що не знали своєї сили. Та все було давно підготовлено й чекало руки, яка б усе почала. І тут розкрився геній дона Атанасіоса. Усе було в нас, крім його прозорливості, його розуму. Ось який найцінніший висновок я зробив для себе. Наше суспільство, спираючись на новітні досягнення, розробило такий план, про який наші противники й не думали. І, можливо, тут мало значення щось іще. Висока організованість нашого світу, а отже й високий потенціал не тільки обурення, а й покори. Розумієте, ніякого опору. Це повинно примусити нас замислитись. Створимо групу психологів і соціологів, яка вивчатиме цей механізм.

— Так,— сказав Мігель,— є над чим подумати, і я вітаю вас, генерале, з такими висновками.

Мігель зрозумів, що новий вигляд командуючого жандармерією, зміна ритму голосу, чи, точніше, набуття ним ритмічності, є результатом цієї нової впевненості, своєї первісної впевненості не тільки в грубій силі, як раніше, але й в іншому: що подібна радикальна операція, широкі загальні репресії і — особливо — думка, звісно ж, не свідома, ледь-ледь намацана генералом, що протилежністю свободи, яку він ненавидить з дитинства, є не гноблення, втілене в законах і обмежен-

нях, а сваволя. Ціле життя боровся він проти свободи, і йому вдавалося тільки обмежити її. План дона Атанасіоса відкрив для нього нові засоби до досягнення мети. «Час його життя» — ця ніч, що скінчилася; вона була не вдалим початком,— вона знаменувала собою перехід до справді дійових засобів боротьби.

Мігель усе це сприймав крізь призму його нового способу мислення. Здавалося, що в його мозок було підселено якусь дрібну, байдужу і чужу йому істоту, яка тепер думала замість нього, підсувала йому свої істини.

— Доне Мігелю,— сказав генерал.— Ви повинні виконати ще одне важливе завдання. Треба перевірити промову нашого знаменитого президента дона Фернандо, котра менш як за годину читатиметься по всіх радіостанціях і телебаченню.

Істота, яка тепер думала замість нього, якось химерно сполучилася з цікавістю, що виходила з його колишнього я, тепер спустошеного і майже висохлого.

— Ні,— сказав Мігель,— спершу списки. Мені треба перевірити списки.

— Як хочете,— погодився генерал, і вони разом стали чекати, поки ад'ютант принесе хоча б первісний, неповний варіант списку. Якийсь час вони дивилися один на одного, не знаходячи теми для розмови. Мігель навіть не згадав, як то важливо спілкуватися з людьми, хоча саме про це він думав, коли розмовляв з полковником в офіцерській їдальні. Почував він себе надзвичайно втомленим, тому відкинувся на спинку крісла, щоб хоч трохи перепочити. Рука ще боліла. І він подумав — не той, чужий, а саме він,— як би оце добре було б прийняти зараз теплу ванну, з'їсти невеликий смачний сніданок, торкнутися білого, прохолодного простирадла; як добре було б знову відчути ці та інші буденні радості. О, він залишить їх собі, ті життєві втіхи: чуття дотику, смак, запах, усю повноту відчуттів; можливо, зір та слух (чому б ні!), хоч, правда, бачити й чути — то річ небезпечна.

— Після такого початку необхідно буде створити нове мистецтво,— пробурмотів Мігель.— Музику й живопис, не кажучи вже про літературу, слід заборонити. Треба добре платити майстрам кулінарії і творцям витончених парфумів, котрі випускали б свої речовини у переповнені зали під час велелюдних зібрань; треба винайти і влаштовувати виставки апаратури, котра викликає найніжніші та найприємніші дотичні відчування. Виробництво такої апаратури має бути масовим, вона буде доступна для всіх і зручна в користуванні. Нова естетика! Я запропоную все це дону Атанасіосу.

— А фанфари? — запитав трохи стривожений генерал.— Фанфар не можна забороняти. Вони відтіняють героїку.

— Щодо фанфар,— серйозно відповів Мігель,— я ще подумаю. Вони можуть бути корисними, але за умови, що звучатимуть якнайгучніше, заглушуючи все. Добре було б, якби музика викликала глухоту. Що ж до нової естетики, то тут іще можна винайти якийсь новий засіб поширювання запахів.

Генерал визнав, що він не дуже розуміється на естетиці. Її мусить масштабно і остаточно регламентувати новий уряд національного порятунку, в якому, звичайно ж, як уже відомо, Мігель відіграватиме важливу роль. Він, звичайно, в курсі.

— Ні,— відповів Мігель.— Навіть не здогадуюсь.

— Уже все вирішено. Оце недавно,— генерал зрадів, що може зробити повідомлення, яке принесе радість його молодому другові.— Вирішено, що ви будете виконувати обов'язки координатора з спеціальних питань при президенті — щоб у полі вашого зору були всі найважливіші державні проблеми. Ви будете одним з небагатьох, хто підтримуватиме зв'язок між комітетом порятунку, який учора збирався таємно під головуванням дона Атанасіоса, і офіційним урядом. Це рішення, — наголосив командуючий жандармерією, — було прийнято відразу ж після того, як надійшло повідомлення про той прикрий випадок з аеропорту. Дон Атанасіос сказав щось таке, чого я не зовсім зрозумів. Я процитую його слова: «Свідомість має з'явитися, щоб щезнути. Люди великого калібру мусять особисто осягнути таїну страху».

— Так,— байдуже мовив Мігель.— Розумію.

Він справді зрозумів, що дон Атанасіос передбачив його спробу звільнитися від свого обов'язку і через те дав йому волю робити після обіду все на власний розсуд. Щоб міг користуватися свободою волі до того, як її буде ліквідовано. Усвідомлення цього не радувало й не смутило його. Те, що ним отак маніпулювали, його не дуже тривожило.

Нарешті з'явився ад'ютант зі списками. То були численні аркуші, надруковані на машинці, упорядковані за категоріями,— небезпечні, обурені, зарозумілі, божевільні, випадкові. Мігель узяв списки і спершу милувався ними як естет. Папір був високої якості, шрифт — чистий, гарний, друк — чудовий. Віддавши належне формі, Мігель заходився обережно гортати сторінки, читаючи прізвище за прізвищем, натрапляв на знайомі, але тут вони майже не відрізнялися від незнайомих. Перетворення всіх тих колишніх людей у рівні, гарні літери, в чудову єдність, давало Мігелеві справжню естетичну втіху.

Прізвище видатного мислителя зрівнювалося тепер з прізвищем недоумка, спільна доля єднала їх. Гортаючи папери, Мігель знайшов ім'я Тагерег Сафар, підданої Сходу, терористки, а також її друзів. Місце страти — ангар З/В аеропорту. Третя година. Він аж здригнувся, згадавши низьку канапу і світло лампи, що відбивалося на білій стелі. Відчув у роті свіжий смак соковитого овочу, який вгамовував спрагу й стишував лихоманку. Був надзвичайно приємний вечір, і щоб спекатись цього спогаду, він прочитав кілька разів одне й те саме слово, поки воно не стало набором літер: Т А Г Е Р Е Г. Т — вертикальна лінія, до якої дотикалася горизонтальна. Між тими двома лініями з'явилися два чудові прямі кути. Ім'я само по собі, у своєму графічному вигляді віддалялося від особи, яку воно означало, особи, котрої не існувало насправді — вона залишилася тільки в цих знаках на високоякісному папері. Якими ідіотами були ті далекі предки з варварської доби, котрі вважали, що імена існують так само, як і речі, як і істоти, ними названі. І все ж, навіть отаким читанням імені по літерах не вдавалося відігнати усіх спогадів, хоча вони значно зблякли. Та все ж лишалася ще якась невиразна туга.

«Звичайно,— подумав Мігель,— трохи смутку неминуче залишиться. Як і почуття вини. Та, однаково, Тагерег померла завчасно, раніше, ніж скінчилося прокляття страченого нею земляка». Уже наставало чарівне примирення з тією фатальною хвилиною, в яку він подумав, що любить її. Коли б не втрутилася вона тоді і не розкрила, хто він є, його б убили. Коли б він не заснув у неї, вони могли б втекти, хоча це й було ризиковано, бо, певне, думки і плани дона Атанасіоса вже були

доведені до всіх, хто відповідав за операцію. Коли б він не пішов до неї, щоб розповісти їй той план, а повернувся прямо сюди, то не стерпів би того, що тут побачив, бо «свобода волі, перш як щезнути, бути ліквідованою, має з'явитися»,— і тоді його провина або була б меншою, або він не витримав би і зробив нерозважний крок.

Справді, її роль була великою, вона певною мірою стала для нього другою матір'ю, вплинувши на хід його долі. Хоч ім'я її було вже поділено на складові частини, сум Мігеля посилився... Він відірвав очі од списку і, зауваживши, що генерал стежить за ним з неприхованою цікавістю, знову відзначив собі його великі, відстовбурчені м'ясисті вуха, трубо-самовдоволений вигляд, жорстокий вираз обличчя.

Командуючий жандармерією просунув язик між надзвичайно білі й здорові, як для його віку, зуби й облизав губи. Язик був маленький, тонкий, рожевий, і його порухи ніби розкрили перед Мігелем всю жорстокість людини, яка стояла перед ним. Мігеля обурив не цей відвертий нагляд, а те, що генерал, як і той опасистий офіцер у дворі страт, забагато дозволяв собі, перетворюючи виконання свого обов'язку на особисту втіху.

Мігель зустрів той погляд своїми холодними, сухими очима, які нічого не виражали і були ніби якимись позиченими; вони ще не належали йому, але вже перестали бути чиїмись.

— Усі люди смертні, — процитував Мігель відомий силогізм з ліцейського підручника логіки.

— На щастя,— відповів генерал і посміхнувся широко, із задоволенням, бо знав, що та жінка, котру Мігель намагався врятувати, мертва, як і багато інших.

— Справа тільки в часі,— додав холодно Мігель, дивлячись на генерала так само холодно й байдуже. Та в голосі його забриніла нотка, яку співрозмовник не схотів залишити непоміченою. Командувач жандармерії лишився «людяним, занадто людяним», «особисто не зазнав страху» і через те завжди був підвладний страху. Він зажадав пояснення:

— Що ви хотіли цим сказати, доне Мігелю?

— Тільки те, що сказав,— відрубав Мігель і в ту ж мить відчув полегшення. І генерал помре або буде вбитий, і він, Мігель, щезне, як щезла з буття Тагерег. Питання часу — і тільки; Мігель спокійно дочитав списки, потім закрив теку, в якій їх принесли.

— Гаразд,—сказав він.— Дуже добре. Тепер переходимо до справ, — і попросив текст промови дона Фернандо, нового президента нового уряду національного порятунку. Генерал квапливо простягнув йому аркуш паперу і витягнув з кишені важкий старомодний золотий годинник.

— У нас не дуже багато часу,— зауважив він.— Дон Фернандо чекає і попередив, що він занепокоєний. Ви ж знаєте, який він сентиментальний.

— Керівник держави,— сказав Мігель,— мусить бути людиною з людськими почуттями. Якомога людянішими почуттями. Ми, бідні техніки, інша річ. Отже, його занепокоєність зрозуміла. Адже він президент уряду національного порятунку, не забувайте цього. Він думає і турбується про Вітчизну!

Мігель відчув, що в цю мить він ніби наблизився до дона Атанасіоса, це, здається, зрозумів і генерал, який, поспішаючи ствердити це, покивав головою.

Взявши надруковану на машинці промову президента, Мігель заходився уважно читати її. Початок гарний: «Videant consules [1]...» Дон Фернандо правильно зробив, що вдався до цього ціцеронівського вислову. Мігель, речення за реченням, прочитав весь текст і прийшов до висновку, що він не потребує якихось змін. І гучних слів цілком досить, відповідно до значущості історичного моменту: «Прогрес, порядок, добробут, тріумф закону, органічний розвиток, творча праця. соціальне правосуддя». Все чітко й зрозуміло, ніяких туманностей, чи що; це була промова батька вітчизни, трошечки патріархального, безстрашного захисника великих здобутків, оптимістичного продовжувача блискучих традицій у ще блискучішому майбутньому. Віктор Гюго, коли б йому вдалося здійснити державний переворот, і той би не вагаючись підписав таку промову. Словам чудово вдавалося уникати найменшого зв'язку з тим, що сталося; отож ця промова могла б бути взірцем для всіх подібних декларацій. Усім наступним війнам належало статися в ім'я торжества миру, усім вбивствам — в ім'я спокою та великодушності. На всьому цьому дуже добре наголошено в промові.

— Прекрасно, — вигукнув Мігель після того, як зробив деякі позначки в тексті, і то більше для того, щоб показати свою ерудицію. — Думаю, нам вже час іти, — додав він і підвівся.

VII

Перед фасадом президентського палацу, великого, витриманого в стилі барокко будинку, гордості столиці, витвору архітектора, наділеного справді мистецьким чуттям масштабності, в парадній формі стояли озброєні гвардійці. Національні прапори маяли на ранковому вітрі, що повівав з гір, приносячи терпку свіжість верховин. В усьому відчувалася урочистість великого національного свята, вирішальної історичної події, яку осмислять не історики через сто років, а сучасники, тепер-таки.

Коли лімузин підвіз Мігеля і командуючого жандармерією до палацу, вартові по короткій команді приставили карабіни до ноги й віддали честь. Один офіцер подав знак, і велика, кована із заліза брама з позолоченими гостряками розчинилася. Машина легко, мов гондола, ковзнула по квадратній бруківці й зупинилася перед парадними сходами. На сходинках у парадних костюмах стояли генерали, командуючі регулярними військами; кожен з них відкозиряв, клацнувши підборами. Командувач жандармерії і Мігель поручкалися з ними. Мігель упізнав начальника аеропорту, того самого, що хотів убити його (хотів насправді, чи лише вдавав, що має такий намір, щоб залякати); природно, що Мігель зараз відчував до нього неприязнь. Він спробував удати, що не впізнає його, але той — малоінтелігентний чолов'яга — посміхнувся до нього, як до давнього приятеля, вірячи в те, що їхні довчорашні стосунки триватимуть і надалі. Генерал почував себе всепрощаючим батьком, а Мігель блудним сином, котрому великодушно прощено всі гріхи. Фамільярність цієї посмішки змусила Мігеля насупитись,

[1] Нехай дбають консули *(лат.)*.

і зморшка на його лобі, між брів, поглибилась, утворивши складку, що нагадувала рухливий шрам. «Невже ці люди так нічого й не зрозуміють?» — подумав він. Його вчорашня любов була одним з найвищих виявів індивідуалістичної філософії, любов'ю жертви до великодушного ката, однією з найпотворніших форм любові. Але Мігель не був одним з тих бідаків, котрі можуть дозволити собі водночас осягати поверхню й глибину. Він був одним з тих обранців-дебютантів, які перебуватимуть лише на поверхні. Мігель був, власне, став справді новою людиною, покликаною захищати давні привілеї, що перебували під загрозою. Мала народитися нова каста, в цьому полягало значення моменту, який вони зараз переживали. Щодо генерала авіації, то не помітно було, щоб він — хоч якоюсь мірою — переживав процес становлення, як Мігель; він тільки користався з можливості виявити ту жорстокість, яка була написана на його тупому обличчі. Якщо йому не вдасться швидко перебудуватися, то він у кращому разі залишиться рядовим виконавцем і ніколи не перейде в нову касту «поверхні», касту тих, які знають, що і як треба робити, але самі ніколи не бувають безпосередніми виконавцями. Мігель, не вдаючись до точних аналізів, починав розуміти, що нова структура, яку придумав дон Атанасіос, можливо, була — а чому б і ні? — спрямована проти генів — тих маленьких упертих часток, які програмують істоту, майже творячи саму долю. Він, Мігель, буде тотально перепрограмованим власною волею або, якщо не сягне поверхні, волею тих, хто сильніший за нього. Врятований від власної, індивідуальної, долі, він досягне справжньої і вищої свободи, тієї, яка зможе народжуватись кожної хвилини буквально наново, від самого початку. Його дні будуть днями невпинного новонародження — без тієї бездумної радості жити, дихати, відчувати, що рухаєшся, тобто без того, що людей робить дітьми, а дітей — смішними.

Але він не мав часу думати про своє майбутнє, яке до того ж уявляв не дуже виразно. Гвардія знову прокричала слова вітання, і фанфари, що стояли десь у дворі під охороною кам'яних левів, заграли національний гімн. Вервечка чорних лімузинів під'їхала до зали засідань палацу, і гвардійські офіцери, що виросли наче з-під землі, розчинили чорні блискучі дверцята. Дон Фернандо і решта членів уряду національного порятунку вийшли з машин і стали підніматися широкими кам'яними сходами. Генерали завмерли в позиції «струнко» з випнутими грудьми — такими випнутими, що не знати було, дихають вони чи ні. Мігель скромно відступив у другий ряд, щоб його — а може, чужі — очі могли все бачити й фіксувати. І він побачив нових видатних людей.

Старий ліберал з довгим, сивим, трохи розпатланим, як в окаянних поетів минулого століття, волоссям мав вигляд розгубленої, чи навіть божевільної людини. Його хода, хоч він і намагався триматися урочисто, чимось нагадувала рухи автоматичної ярмаркової іграшки. Нещасний немовби не наважувався згинати ноги в колінах. Решта членів уряду також не виявилася повними господарями своїх рухів. То був своєрідний балет фраків та мундирів. Мігель поволі опустився зі сцени в життя. Мундири, фраки, ордени, а за всім тим, з-поміж тих механізмів, ледь-ледь проглядали обличчя. Роздивляючись їх, Мігель зрозумів, що кожен з обраних для керування країною, з таким самим успіхом міг би фігурувати й серед жертв. Справді, тут було кілька членів опозиції. Деякі їхні друзі були страчені. Звідси і той страх, який ще не стерся з їхніх облич. Напевне, до них зверталися члени родин страчених, і це їх бентежило. Бо ж тепер вони серед тих, кому запропоновано знову

стати до керма влади. Охоплений цікавістю, Мігель, дуже шкодуючи, що втратив свідомість і не приходив до пам'яті цілу ніч (навіть якщо ця ніч сприяла новому його народженню), підійшов до командувача жандармерії і запитав на вухо:

— Скільки з тих, кому було запропоновано, відмовилось?

Той, потискаючи руку одному з нових сановників, також прошепотів: «Все ж таки двоє погодилися».

Двоє з чотирнадцяти — один з семи, тобто п'ятнадцять процентів,— тут-таки підрахував комп'ютер у голові Мігеля. Надзвичайно високий процент стійких,— подумав він, уважно придивляючись до одного з нових міністрів. Він був єдиний, чиє обличчя випромінювало щастя й невимовну гордість. Кілька інших поводилися поважно, з почуттям власної гідності, вони теж не перебували в розладі з тим, що сталося минулої ночі. Але один, один-єдиний був щасливий безмежно і ходив ніби на пружинах, очі його, блискучі і ясні, мов у дитини, сяяли. Мігель знав його дуже добре, багато разів бачив на сцені й аплодував йому. Актор цей мав неповторний голос, хоча під нього часто підроблялися, наслідували. Кальдерон Біанко був, безперечно, найбільшим трагічним актором країни. Мігель ніби почув знову голос обожнюваного актора, коли він виголошував «бідного Йоріка». Та ще ефектніше звучить цей низький і глибокий голос, коли вимовляє: «Зима тривоги нашої, перетворена в літо цим сонцем Йорку». Його Річард III зробив погоду на материку, коли він, за роллю, щовечора убивав, доки й сам, виголосивши великі пам'ятні слова, не був убитий, щоб потім зняти маску і стати звичайною людиною. Жінки божеволіли за ним, щоб швидко розчаруватися й покинути, бо він мав деякі вади, через які мусив обмежуватися платонічною любов'ю. А далі він дійшов до того, що почав плутати героїчні вечори з днями. Останню, найважливішу роль він грає вже не на сцені, а в житті. «Бідолаха,— подумав Мігель,— не сцена перетворилася в життя, а життя — у сцену. Без розгримовування, без перепочинку і — цього разу — без творчості, без мистецтва. Роль не в шекспірівській трагедії, а в дрібній, сухій, нежиттєвій п'єсі, яку написав дон Атанасіос». І він з жалем подумав не про уславленого актора, а про вбогість сценарія, і перед його внутрішнім зором на мить постав один з дворів страт, де жодна жертва не спромоглася хоча б на одну репліку.

Нарешті вони зайшли до палацу, піднявшись величними мармуровими сходами, прикрашеними з обох боків статуями героїв, учасників боротьби за національну незалежність, славетних воєначальників, революціонерів, великих реформаторів, яких творча уява скульптора одягла не в костюми тієї доби, коли вони жили, а в пеплуми персонажів грецької міфології. Театральні пози, в яких застигли фігури, свідчили не стільки про талановитість скульптора, скільки — з дозволу сказати — про лицемірство старої республіки. Поділена на класи, майже касти, країна пеонів, яку роздирають суперечності, відчула, що не може вшанувати своїх революційних героїв — таких, як вони були. Скульптор відчув потребу ошукати їх, перетворити в декорації, щоб їхні ідеї, здебільшого благородні, були не такими очевидними. Тепер, коли урочистий кортеж підіймався монументальними сходами, відчуженість між цими людьми, підкреслена минулою безжальною кривавою ніччю, досягла апогею.

Дон Фернандо із застиглим поглядом, наче сновида, йшов попереду. Час від часу стріпуючи своїми сивими патлами, він намагався стримати

нервовий тик, про який вже забули навіть його давні приятелі і який тепер повернувся. Кінчик його носа морщився і мовби задирався догори, і це надавало всій постаті якогось блазенського вигляду. Мігель занепокоївся: чи не сприйматиметься це з екранів телевізорів як комедія. «А може, — подумав він, — доданий у невеликій дозі до урочистості і гучних слів, гротеск може прозвучати як застереження?! Має значення не те, що подумають люди, а те, що вони змушені будуть прийняти — відповідно до проголошеного».

Дійшовши до прикрашеної великими портретами актової зали і з алегоричними зображеннями на стелі — перемога, правосуддя і достаток, — вони побачили, що виникла незначна процедурна проблема. Спершу оголошення про призначення нового уряду, а потім церемонія інвеститури чи навпаки? Актор — новий міністр мистецтв — схилився до думки, що спершу треба провести інвеституру, інакше уряд і президент незаконні. Інші вважали, що треба спершу заспокоїти людей, оголошення поставить народ перед доконаним фактом. Парламент розпущено, хто ж призначає уряд? Церемонія інвеститури не має ніякого сенсу. Але актор був невблаганним, бо дуже хотів, щоб усі знали, що він — законний. Дон Фернандо, в якого сіпався ніс, нашвидку проконсультувавшись, сказав новому міністру щось не дуже приємне. Командуючий сухопутними військами грубо запропонував, щоб інвеституру відкривала армія.

— Серйозно, хіба не ми врятували батьківщину?

Ця пропозиція містила в собі загрозу небажаного розголошення деяких таємниць. Через те Мігель втрутився й сказав:

— Дон Фернандо є прямим представником народу, усіх людей доброї волі, він не є ставлеником якоїсь певної інституції. Отже, церемонія інвеститури не має сенсу, оскільки уряд уже практично існує, як вираження єдиної національної волі. Лишається тільки — після того, як справу вирішено, як задоволено загальне бажання бачити його на чолі держави — проголосити прокламацію: слів дона Фернандо чекають усі.

— Що ви кажете, пане, як це ніякої інституції, а сьогодні вночі хто діяв? — обурився генерал. — І врешті-решт, хто ви такий?

Мігель спохмурнів, потім спокійно відказав:

— Вашу мужність, пане генерал, всі добре знають. (Було відомо, що колись він ганебно ухилився від участі в короткочасній, принизливій для країни війні, і тільки великі зв'язки врятували його.) Але чи дозволено буде мені запитати вас, за чиїм наказом ви діяли? І, зрештою, що сталося цієї ночі?

— Ми поголили бородатих фанатиків, небезпечних патлачів, які намагалися розв'язати анархію. І про це, якщо бути щирими, треба б сказати.

— Минулої ночі, — сухо сказав Мігель, — нічого особливого не сталося. А що викрито і знешкоджено змову, учасники якої постануть перед судом трибуналу, то це була спонтанна народна реакція, яку ви підтримали. Чи, може, ініціатива належала вам?

Генерал отетеріло подивився на Мігеля. Твердити, що ініціатива йшла від нього, він не міг, а звідки вона походила, як слід не знав.

— Робіть, будь ласка, як знаєте, — сказав він і відступив у куток, насупившись, як ображена дитина.

Актор-міністр запропонував тоді, щоб привели хоча б єпископа, який прийняв би присягу, та на його слова ніхто не зважив. Стосунки з церквою треба дуже ретельно зондувати, а єпископу столиці слід було

б фігурувати у списках минулої ночі. Та найкраще було взагалі дати славному дідуганові спокій, навіть якщо він становив певну небезпеку. Можна було щадити чередника, щоб лякалося стадо.

Коли вирішувалося процедурне питання, Мігель відчув щокою губи дона Фернандо. Проводир уряду національного порятунку обійняв його й закричав:

— Друже мій дорогий, дорогий друже, який я радий, що ти тут! — і його безтямні очі зволожились.

Від тих обіймів плече в Мігеля заболіло дужче, і взагалі він почував себе якось ніяково.

— Можна сказати, — мовив дон Фернандо, — що все скінчилось?

— Період слави і розквіту тільки починається, — відповів Мігель, знаходячи певну втіху в позбавленій змісту риториці. «Називати терор героїчним розквітом, регрес прогресом і страх — найповнішим вираженням порядку, мовби ти живеш у перевернутому, як у дзеркалі, світі»,— подумав він.

Нарешті обійми дона Фернандо скінчились, і трансльована по телебаченню й радіо церемонія приходу до влади Уряду національного порятунку почалася.

Мігель зауважив, що в міру того, як виголошувалася промова, дон Фернандо все менше скидався на блазня, його обличчя вже не корчилося в судомі, голос, що спершу мекав і зривався, набував впевнених інтонацій, як у вправного оратора. Те трепетне «Videant consules ...», яким почався виступ дона Фернандо, повторене для завершення циклу наприкінці, прозвучало тріумфально. Водночас Мігель подумав про ефект, який справить промова на тисячі й десятки тисяч родин, що слухатимуть її. Родини, які зазнали втрат, напевне слухають її з жахом, ті ж, кого події не зачепили, можливо, відчувають якесь полегшення, і в риторичних фразах, з яких дійсність постає в перекрученому вигляді, намагаються знайти основу для надії. Ці мирні люди з вираженою тенденцією уникати гострих кутів погрузнуть, як у болоті, в новій напівфашистській, напівліберальній риториці і житимуть, вірячи в ту імперію слів, котрі перекриватимуться іншими словами, що становитимуть основу суспільного ладу, словами, що часом будуть ефективнішими за взводи карателів. «Культура, — говорив собі Мігель, — яка починається тут, матиме менше гранітних та мармурових пам'ятників, зате створить новий магічний світ, що єдиною дійсністю зробить слова у блискучих структурних побудовах».

Відтак Мігель з виправданою гордістю відчув себе засновником, основоположником і охоронцем великої словесної споруди, котра приховає наявність невтомного і геніального дона Атанасіоса з його великими й далекосяжними планами.

Коли церемонія скінчилася, всі здавалися спокійнішими, ніж напочатку, а на обличчі дона Фернандо з'явився вираз тріумфуючої впевненості й урочистої поважності. Тепер він сприймався вже не як породження останніх подій, а як їх причина.

— Панове, — сказав він, коли світло прожекторів було вимкнуто. — Панове, перед нами стоять і нас ждуть великі завдання. Я піду трохи зосереджуся, зберуся з думками. Запрошую вас на нашу першу раду, яка відбудеться через три години у великій урядовій залі.

Після цих слів дон Фернандо потис усім руки, і кожен з членів уряду національного порятунку, відповідаючи потиском на потиск, схилявся перед новим символом могутності.

— Доне Мігелю, — сказав дон Фернандо, — вам належить супроводжувати мене. Ваш кабінет буде поруч з моїм, щоб ви могли допомагати мені, коли я матиму в тому потребу.

Мігель також схилився, як і всі інші, й пішов з доном Фернандо по викладеній мармуром підлозі президентського палацу вздовж шеренги офіцерів у парадних мундирах. Нарешті, пройшовши цілий ряд великих, прикрашених фресками помешкань, вони зайшли до заставленого зброєю великого кабінету, де належало працювати дону Фернандо, кабінету, який, подумав собі Мігель, віднині мав стати важкодоступною для звичайних смертних святинею. Чим рідше дон Фернандо з'являтиметься перед людьми, тим густішою стане вуаль, котра ховатиме його від очей цікавих, чим туманнішими будуть його промови, тим далі від центру уваги буде діяльність дона Атанасіоса та його спільників. Очі всіх повинні стежити за появою та зниканням цієї ляльки, випущеної на сцену з такою помпою, щоб не видно було того, що треба бачити. Не завадить пустити по певних каналах деякі чутки про дона Фернандо, чутки, яких ніколи не перевіряють. Він стане великим прелатом і фараоном словесних пірамід, щоб не здогадалися, що він — бранець касти втаємничених, тих, хто матиме доступ не до промов, а до жорстокості справ, інтересів, до багатств, але для цього треба самого дона Фернандо примусити, щоб він і для себе самого став таємничим.

Коли двері кабінету за ними зачинилися, дон Фернандо сів у велике крісло з високою різьбленою спинкою, окинув поглядом помешкання. Тільки тепер стала очевидною вся його марнославність. Той, хто ще вчора протестував проти варварських злодіянь, сьогодні вже сам став ледь одухотвореною маскою, що символізувала його високе становище. Стоячи перед столом з похиленою, ніби в пориві шанобливості, головою, Мігель зрозумів, що дон Фернандо переживає час свого нового становлення. Відторгнути життя-маску від реальності, маску, що уособила в собі марнославність, фальш і помпезність, — річ неможлива.

Маска має проникати всередину й розростатися там, захоплювати й душити все справжнє, живе, сповнене цікавості до зовнішнього світу. Боротьба з дійсністю мусить бути зафіксована як вихідна точка в програмі, яку треба буде виконати. А терор, що триватиме й далі, зберігаючи рішучий, раптовий та випадковий характер, породжуватиме лише евфорію.

— Екселенціє, — сказав Мігель, коли йому здалося, що дон Фернандо, сидячи в своєму кріслі, забувся, — дозвольте мені йти.

Дон Фернандо ніби пробудився з глибокої задуми, якось аж наче злякався, й сором'язливо вимовив:

— Перепрошую, доне Мігелю, ваш кабінет міститься поруч з моїм. Але ви можете йти, куди вам заманеться.

Перш як вийти, Мігель подумав, що треба зробити так, щоб дон Фернандо ніколи не наважився вийти з стану заціпеніння, щоб не міг дозволити собі розкіш думати, щоб втратив бажання згадувати. Йому належало стати тільки манекеном, прикрашеним пір'ям.

Ще раз низько вклонившись і нічого більше не почувши від дона Фернандо, який знову поринув у свою марнославну замрію, Мігель залишив кабінет президента і зайшов до своєї невеличкої робочої кімнати, яка була поруч. Дуже просто й скромно обставлений кабінет здавався якимсь старомодним в цьому урочистому палаці. З меблів тут були тільки масивний дерев'яний стіл, мов у якогось шефа торгової фірми, велике

крісло перед ним та столик з двома зручними, оббитими шкірою стільцями. На стіні — як єдина барвиста пляма в цьому сірому інтер'єрі, — велике абстракціоністське полотно: ромбоподібні рожеві та чорні площини, що дотикаються, створюючи враження заплутаного, завихреного руху. На столі стояло кілька телефонів, тут і там виднілися різні кнопки тощо. Це був типовий кабінет помічника глави держави, кабінет, куди сходилися невидимі нитки таємного зв'язку. Тут знайшла собі притулок холодна металева служба двадцятого століття.

Мігель опустився у комфортабельне крісло і вперше за багато годин колотнечі відчув себе втомленим. І хоча досі ще не зник глухий біль в плечі, він почав розмірено погойдуватись, як гойдаються діти-ідіоти, для яких останньою життєвою функцією залишився цей найпрадавніший ритм. І раптом в його напівсонному мозкові яскраво постала картина розстрілу в дворі жандармерії. Згадалося, як покірних людей ставили до стінки, і вони враз ставали м'якими як віск й осідали на бруківку. Картина пройшла перед внутрішнім зором Мігеля, не викликавши ніякої реакції. Було в тому щось чуже й далеке, щось ніби з іншого світу, випадок, свідком якого був не він, а хтось інший. Далі так само байдуже дивився він на військових, які в офіцерській їдальні жували великі шматки м'яса, потім зустрів непорушний погляд свого співрозмовника, якого налякала знеособлена смерть. Той офіцер, подумав Мігель, був ідіотом. Знеособлена смерть веде до знеособленого життя інших. І майнула думка про нашого далекого предка неандертальця, який започаткував дві важливі речі — знаряддя праці й поховання. Його еволюція, хоча б на одному з щаблів, кінчиться. Страчені, звичайно, будуть спалені, а їхній попіл — розвіяний. Вони не удостоєні існування, ніби й не існували. Так. Смерть воскових ляльок.

Потім перед ним на мить постав образ Тагерег, завдяки своєчасному втручанню якої в аеропорту його життя було врятоване. Намагаючись врятувати її, він пройшов крізь страх, звільнився від якого лиш тоді, коли знову опинився у сфері дії плану дона Атанасіоса. Виходить, навіть його короткочасна любов до Тагерег теж була покладена на олтар плану дона Атанасіоса.

Видіння промайнули й зникли, і Мігель відчув дивну, зловісну порожнечу. Тому, що перед ним постало запитання: «Що ж сталося насправді?» Він знав усе — від плану і страт до наслідків. Але все ж таки — що сталося? Думаючи про це, він неминуче приходив до висновку, що для з'ясування питання йому в низці тісно пов'язаних між собою фактів бракує одного: випадку, згадки про який він підсвідомо уникав, того таємничого випадку, що його він не насмілився б охарактеризувати; той випадок викликав у ньому біль, як порожнеча, на якій — це він добре знав — має базуватися його дальше життя. «Справді-бо, — подумав він, — я вже не індивід, а «особа», «персона», і в моїх діяннях на перший план висуватиметься така ж маска, як у бездіяльності дона Фернандо. Я помер».

І вже потім, з огляду на те, що не існувало того, на кого він міг розраховувати, індиферентне видіння перетворилося в тугу. Йому стало жаль Мігеля, того колишнього, бентежного, гордого Мігеля, котрий тягнувся до влади, але не був чужий великодушності; здатного на самопожертву Мігеля, котрий тієї ночі згас, перетворився в додаток до цього досконало обладнаного робочого кабінету, що виявився водночас його колискою і його могилою.

Він торкнувся телефонів і констатував, що вони холодні, відзначив також холодний рух на великому абстракціоністському полотні і сам фізично відчув рожево-чорний холод — бильця крісла теж були холодні. Він підвівся й підійшов до вікна. Воно було щільно зачинене — працював кондиціонер. Відсунувши убік штору й завіску, він побачив внутрішній дворик президентського палацу, оточений високим, сліпим, мов камбала, муром. В тому колодязі містився сірий, порожній, застелений квадратними кам'яними брилами плац. Тільки вгорі над похмурим муром тягнулася жовта тепла лінія, ніби якийсь химерний ореол, відблиск іншого світу.

«Піду,— вирішив Мігель,— пройдуся трохи вулицею. Я мушу подивитися, що відбувається».

Він вийшов іншими, не тими, що заходив сюди, дверима у довгий коридор, далі — в інший, і знову в інший, і кожен з них був порожній, сірий і надзвичайно довгий. Він аж втомився, поки дійшов до ліфта і спустився на перший поверх, де знову опинився в якомусь коридорі, яким уже мало не біг, аби лиш скоріше кудись вибратися. Нарешті він натрапив на двері, що вели надвір і коло яких стояв на варті офіцер із виснаженим безсонням обличчям. Побачивши Мігеля, він клацнув підборами й сказав:

— Пан особистий радник хоче, щоб я викликав машину?

Мігель заперечливо похитав головою і вийшов. Двері виходили на одну з вуличок, що оточували палац. Мігель попрямував нею в протилежний від центру бік і йшов, поки не опинився на бульварі — широкій, загалом людній, але в цей час майже порожній, торговій вулиці, обабіч якої височіли дерева. Вітрини модних магазинів були закриті металевими жалюзі, дуже незвичними для ока тих, хто ще зовсім недавно стояв тут, розглядаючи виставлені товари. Так бувало на цій живій артерії день у день, по двадцять чотири години на добу. Зараз це була сіра, якась сліпа через ті жалюзі вулиця; навіть машин, таких звичних тут о цій порі дня, майже не було. Сонце заливало промінням будинки, тротуари й високі декоративні дерева з непорушним, лапатим листям, що своїм мертвим полиском породжувало в Мігеля відчуття якоїсь нереальності того, що діялося навколо.

На вулиці через певні проміжки стояли військові патрулі, повільно рухалися поодинокі поліцейські машини, обладнані радіоустановками. З якоїсь машини, що ледь рухалася, на нього з підозрою подивився офіцер в окулярах. Через кілька сот метрів магазини стали меншими, в одному з них жалюзі вже було піднято, але дебелий чолов'яга, помітивши Мігеля, з гуркотом опустив їх знову, а сам догідливо зігнувся перед ним. Мігель пішов далі, чогось сподіваючись і чогось чекаючи. З просторого бульвару він попрямував до великого міського ринку, минаючи дрібні крамнички, більшість з яких теж були зачинені. Величезний квадрат міського ринку з боків обмежували численні ятки та рундуки, неподалік від яких стояли довжелезні прилавки, а над ними, щоб захистити торговців та покупців од палючого сонця, були напнуті широкі смугасті полотнища. На прилавках завжди лежали фрукти, овочі, риба, у крамничках продавалося всяке домашнє начиння, дешевий одяг, вовняні капці, яскраві ситці та привезені з гір барвисті килимки. Ринок цей був наймальовничішим і найдавнішим місцем столиці.

В таку пору, тобто ополудні, раніше тут вирувало життя, юрмилися люди, стояв невщухаючий гамір; сьогодні ж тут було безлюдно й тихо,

хоч навколо стояли кошики з рибою, лежали гори фруктів та овочів, птиця з позв'язуваними лапками конала від спраги, хапаючи розтуленими дзьобами повітря. Селяни й дрібні торговці попривозили все це сюди ще вночі, не передбачаючи того, що сталося. Напевне, солдати, прибувши на машинах, оточили ринок і, похапавши тих, що були ближче, розстріляли їх просто на місці. І справді, на бруківці лежало десять чи й більше трупів у найхимерніших позах — один чоловік розпластався горілиць, хрестом розкинувши руки, інший з блаженним виглядом сидів на бруківці, залитій соком роздушених фруктів; трохи далі жінка-селянка ніби сперлася на стовп і дивилася кудись вдалину. І так — по всьому ринку. Троє солдатів і один сержант, що стояли тут, чекаючи, коли приїдуть збирачі трупів, жартували з поліцаєм у корковому шоломі — той, певне, ніс тут, на ринку, свою звичайну службу. Один з солдатів їв банан, жуючи цей мучнистий плід, ніби м'ясо.

Мігель, вражений усім побаченим, стояв за кілька кроків від солдатів, намагаючись не дивитись на труп, щоку якого суцільним шаром вкрили мухи. Погляд його зупинився на розчавлених пальцях ніг босої жінки, з неприродно білих стегон якої високо задерлася яскраво-червона ситцева спідниця. Дивлячись на вбиту жінку, Мігель раптово відчув відразу не до цього злочину, а до всього того, що відбувалося з цією жінкою і з багатьма подібними до неї за життя, коли вони були не такими ось закам'яніло-мармуровими, а живими, коли їх вабили радощі кохання, з яких народжувалися діти, людський рід. Вбита оголена жінка видалася Мігелеві самою праматір'ю Євою, котра, як відомо, в муках множитиме рід, якому судилося вкрити всю землю.

Відчуваючи дедалі більшу відразу не тільки до цієї жінки, а й до самого себе, теж сина жінки, Мігель раптом помітив щось таке, що налякало його, як ніщо досі. З кошика, що стояв біля його ніг, виповз, шукаючи прохолоди й затінку, великий коричневий рак, котрий, як здалося Мігелеві, зупинився на мить, щоб подивитися на нього своїми допотопними очима — так, як дивився вже сотні мільйонів років; рак, котрий вижив у стількох геологічних та біологічних катаклізмах завдяки своїй повзучій упертості і, особливо, отому тупому поглядові випуклих круглих очей, впертіших за будь-яке повзання, живучіших за тисячі й десятки тисяч відкладених ікринок, з яких тільки окремі зможуть запліднитися й породити інші повзучі та вперті істоти. Рак ліз терпляче і вперто, і Мігель зауважив, як він підіймає, а потім опускає кожну клешню, волочачи по бруківці здуте черево. Він, цей прадавній, примітивний витвір природи, минулої ночі був істинним споживачем, він скористався з ситуації, виліз із кошика й врятувався, і тепер замість того, щоб червоніти вже десь в окропі, в киплячому горщику, він переховається, знайде собі поживу. І враз Мігель побачив кінець безглуздих планів дона Атанасіоса, всю столицю, всю країну з її халупами й розкішними, але спустошеними палацами, що їх покинули люди, з чиєї тліні виростуть і розмножаться великі ракоподібні істоти, які заволодіють землею, рептилії, що вигріватимуться у тріщинах землі, серед рослинності, яка буятиме без будь-яких обмежень, тягнучи свої зелені руки до сонця.

— Хай живе! — вигукнув Мігель.— Хай живе безконечний світ раків, імперія ракоподібних, для яких мільйон років людського буття буде нереєстрованим нещасним випадком, бо в їхній пам'яті після всього залишилися тільки броди річок та вологі сховища для їхньої ікри.

Хай живуть круглі, випуклі очі, байдужі до всього, крім харчу, поживи, вологи та затишку річкового каміння.

Якийсь підсвідомий страх охопив його — то не був страх смерті, смак якого він звідав в аеропорту, це був якийсь досі невідомий йому страх, що він, Мігель, стане безсмертним, з усього людського роду виживе тільки він, один-єдиний у цьому світі ракоподібних, котрі лічать роки не як індивіди, а як вид, сукупно з мільйонами інших особин, бо для них час плине терпеливо, безконечно; тож вони присунуть тисячними хмарами й сліпо вирячать на нього свої каламутні, випуклі очі. Це був якийсь синдром безсмертя, обтяжений химерною галюцинацією, яку викликав оцей повзучий рак.

Разом з тим споглядання цієї картини дало йому відповідь на питання, котре постало перед ним у його маленькому службовому кабінеті: «Що сталося?» Зроблено перший крок для захисту певних привілеїв та інтересів світу раків. Навіть отаким людям, як оці солдати, що жартували, дивлячись на встелену трупами бруківку і набиваючи пельки солодкими, мучнистими бананами, належало внутрішньо перетворитися у раків, існувати як вид, вкритися роговим панциром, щоб не відчувати нічого з того, що діється довкола насправді. Пустопорожні слова, які потрібно було йому, Мігелеві, вигадувати і ткати з них демагогічні викрутаси, були першим шаром роговиці. Але йому судилося не вмерти й лежати поруч з цією оголеною жінкою, а жити в цьому мінливому світі тупих, допотопних видів.

Він прихилився до стовпа і втупив погляд у групу солдат, що тепер усі разом, вкупі з поліцаєм, жерли банани, беручи їх з великої жовтої купи. Можливо, що хтось із них наважиться порішити цього захожого, який вирячив на них свої розгублені (можливо, випуклі) очі. Адже будь-кому з них тепер, після того, як минула ніч звільнила їх від будь-яких моральних обмежень, нічого не варто розрядити в нього свій револьвер. Та він цього не боявся, він був певний, що кулі не зможуть пробити його тіла, бо воно, хоча й ледь-ледь дихало, вже було вкрите непробивним роговим панциром.

Один із солдатів і справді зиркнув на нього знічев'я, байдуже; Мігель помітив, що і в нього очі великі, круглі й випуклі. Був не солдатом, а раком, і над його тонкими губами звисали тоненькі вуса, ніби антени рака під час перепочинку. Солдат так само байдуже відвів від Мігеля вирячені очі, його рука взяла ще один банан і спроквола піднесла до рота; відкусивши шматок, він повільно почав жувати. Ні, Мігель міг їх не боятися, «вони» знали, що стріляти в нього даремно, бо перед ними, дивлячись на них, стояв інший рак — великий безсмертний рак. І тут він згадав світлобоязнь дона Атанасіоса та ще одну дрібничку, на яку досі не звертав уваги, як на зовсім незначущу річ. У кабінеті його патрона завжди шумить, плюскоче вода, яку рухає маленький компресор. «Ось воно що,— подумав Мігель.— Затишна сутінь під вкритим водою камінням. Нарешті я викрив тебе. Правда, трохи запізно, треба було це зробити до того, як уже й сам став подібним до тебе».

Це відкриття, тепер уже непотрібне, породило в його горлі придушений зойк, хоча він і усвідомлював, що кричати даремно. Якийсь час він стояв отак з криком у горлі, адже тепер і він потребуватиме вологої сутіні між камінням та крісла з водоростей. І раптом він почув той свій зойк не в собі, а поза собою. То був протяглий стогін, що розітнув застигле повітря, розітнув цю фальшиву, оманливу тишу, яка огортала

ринок і все місто. Потім до того стогону, що нагадував його власний, затриманий у горлі крик протесту, прилучився ще один, а за ним ще і ще, і ось вже загув цілий хор — гучно, металево, могутньо, непереможно.

Мігель помітив, як солдати і поліцай завмерли із розтуленими, забитими банановою жуйкою ротами, щоб прислухатись; помітив, як сержант, не дожувавши, виплюнув банан і злякано сказав іншим:

— Заводи. Заводські гудки. Тепер почнуться серйозні розваги.

Відкривши металеву коробку радіопередавача, що висів на шиї, він щось сказав у неї, прислухався й знову сказав. Потім закрив кришку і кинув решті:

— Ходімо, швидко: збір.

Солдати бігцем подалися з ринку. Рушив з місця й Мігель, але не бігцем; він поволі чалапав у напрямку, звідки долинали звуки. Йому не було чого поспішати, він був раком.

На центральних вулицях збиралися групами солдати, сідали в машини і мчали, сигналячи, до великих індустріальних кварталів і до порту, а Мігель німо й терпляче повз бруківкою в тому ж напрямку, звідки линув його власний зойк. Невідомо як довго він отак повз. Десь попереду почалася стрілянина. Він наблизився до місця, де ланцюг солдатів, що своєю коричневою уніформою також нагадували раків, повз попластунському до червоних стін великого заводу. Мігель помітив, що час від часу солдати зупинялися, щоб дати залп, потім знову животами підмітали бруківку. Непомічений ними, він ішов на звук гудків, поки опинився перед повзучою коричневою лінією, що просувалася повільно, спокійно, майже урочисто. В його свідомості виринув, як заперечення всього того, що сталося минулої ночі, образ жінки з убогого кварталу В'єха з маленьким дитям коло грудей, котра переможно посміхалася, показуючи великі рідкі зуби. Кулі засвистіли коло його вуха, і він упав, відчувши на спині щось гаряче й вологе. Крізь пронизливий біль пробилася думка, що це не кінець, що він безсмертний.

Проте він так і не довідався про результати бою, не кажучи вже про наступні битви; ота абсурдна, безглузда думка про власне безсмертя була його останньою думкою.

З румунської переклав
Володимир П'ЯНОВ

РОБЕРТ БЕРНС

(1759—1796)

СРІБНИЙ КЕЛИХ

Іди, вточи мені вина,
Налий по вінця срібний келих,
Щоб я за милу випить міг
І побажать їй днів веселих.
Танцює човен на воді,
Ревучий вітер дме від Феррі,
Стоїть на рейді корабель —
І час мені покинуть Мері.

Звучить сурма, злітає стяг,
Блищать списи напоготові,
А з далини гроза війни
Зближається в потоках крові.
Але не страх мене барить,
Не буря, що свистить у двері,
Не бою тиск, не зброї блиск —
О ні, лише розлука з Мері!

ДЖІННІ

Якби скидалися на Джінні
Великі предки наші скотти,
Їм найхоробріші б англійці
Здалися з власної охоти!

ПРО МАРІЮ

Уривок

Граційно, жваво, як саме життя,
Вона веде танок. Немає в світі
Таких прекрасних ніг!
Вони говорять —
І та поезія, що в них шепоче,
Соромить музиканта...

СОНЕТ НА ВИЯВЛЕНУ АВТОРОВІ ЛАСКУ

Р. Гремові

Натхнення не благаючи у музи
(Хай вигадками тішаться лакузи),
Я дякую тобі, о друже мій,
Вершителю палких моїх надій,
За всі дари твої, за слово тепле —
Тим найдорожче, що воно від тебе.

Ти, око дня! І ти, ночей ліхтар!
І ви, зірки, що глядите з-за хмар!
Коли забуду я цю добру душу
Або соромитись її примушу,
Ви безперéстану, всі ночі й дні
Про злочин мій нагадуйте мені!

До серця руку тисну, слів шукаю —
І не знаходжу гідних, і змовкаю.

ЕПІТАФІЯ Р. ЕЙКЕНОВІ

Хай кожен знає (хто не знав донині
Про славу й честь, належні цій людині),
Що вперше Смерті невідпорна сила
Таке гаряче серце остудила.

ЕПІГРАМА НА ПОГАНІ ШЛЯХИ

Сюди я їхав як попало
Через рови та ями —
Ознака, що тут люди мало
Турбуються шляхами.

Я в біблії не по коліна,
Та добре пам'ятаю,
Що, криво ходячи, людина
Не попаде до раю.

ВЗАЄМНІСТЬ

Іншим хтозна, що потрібне —
Слава, блиск, начиння срібне,
А у мене в серці мила
Срібло й золото затьмила.

Хай лише до мене ступить,
Одного мене полюбить —
От де скарб! Оце придане,
Що за всі маєтки стане!

ДЖІН

Якби мене в найдальшу даль
Фортуна занесла,
Мені б за милою печаль
Всю душу обплела.

Бо й там, де піняться моря,
Де ураганів гін,
Любив би, наче душу, я
Мою далеку Джін.

«О, ДЕ ПАРНАС, ДЕ ТА КРИНИЦЯ...»

О, де Парнас, де та криниця,
Що трунком муз живим іскриться,
Щоб оспівати як годиться
Мою любов до тебе!
Але та Муза, що люблю я,
Нап'ється й Ніту-тихоструя!
Тут проспіваю, тут складу я
Найкращий вірш про тебе!

О Музонько, моє натхнення!
За цілий довгий літній день я
Не називав тебе на ймення,
Лиш поривавсь до тебе.
Ти десь танцюєш серед гаю,
Струнка, легка, як легіт маю.
Землею й небом присягаю
Мою любов до тебе!

Буває, день і ніч минеться,
А серце з туги не прочнеться —

Адже воно для того б'ється,
Щоб линути до тебе!
А як подамся на чужину,
І там до самого загину
Не згасне й на одну хвилину
Моя любов до тебе!

«ЯКБИ БУЛА ТИ В БУРЮ...»

Якби була ти в бурю
Серед полів,
Серед полів,
Я б куртку скинув і мерщій
Тебе зігрів,
Тебе зігрів.

Якби Недолі вихор злий
Тебе спіткав,
Тебе спіткав,
Грудьми я захистив би
І поряд став,
І поряд став.

Якби в пустиню я зайшов,
У дикий край,
У дикий край,
Пустиня з милою мені
Була б як рай,
Була б як рай.

Якби державцем світу став,
І ти — моя,
І ти — моя,
Тобою б, як алмазом,
Пишався я,
Пишався я!

КАЯТТЯ

З усіх скорбот, що нас печуть і палять,
Що тиснуть серце і терзають душу,
Немає тяжчої, як та, що сталась
Із глупства нашого чи злого вчинку.
Якби інакше це було, наш розум
Відмовився б: «Це не моя вина»!
Але коли до всіх ударів Долі
Ще й це жало шпигне тебе: «Сам
винен!»
Або — ще гірш — отруїть сон сумління,
Їдка, гризька свідомість злого вчинку,
Що в нього, може, вплутали ми
інших —
Безвинну юність, що любила нас
І в тій любові — ах! — себе згубила,—
О люте пекло! Серед мук твоїх
Немає гіршої!

Чи є на світі муж, який би зміг
Всіх змиїв злочинів своїх у серці
Приборкать розумом і втишить біль,
І, вирішивши твердо все направить,
Думки незгодні змусив би до миру?
Яка щаслива й дивна то людина!
Яка висока й добра то душа!

«ЯК ІШЛА ЖИТАМИ, БІДНА...»

Як ішла житами, бідна,
Як житами йшла,
Заросила верхнє й спіднє,
Як житами йшла.

Бідна Дженні! Не спочине
Ні вдень, ні вночі!
Заросила спідничину,
Житом ідучи.

Коли хтось іде з ким-небудь
У житі густім,
Як цілується з ким-небудь,
Нащо знати всім?

Коли хтось іде з ким-небудь
Через сіножать,
Як цілується з ким-небудь,
Нащо людям знать?

Бідна Дженні! Не спочине
Ні вдень, ні вночі!
Заросила спідничину,
Житом ідучи.

ДО ТІББІ

Ох, Тіббі, ти ж була колись
Привітна й говірка!
Тепер смієшся ти — ну й смійсь —
Із мене, бідняка!

Ми стрілися, де рута-м'ята.
Була ти вбрана, як у свята.
Що ти пішла собі — це втрата
Для мене не яка.

В неділю, ідучи з діброви,
Ми стрілись — ти зімкнула брови
І геть повіялась без мови,
Як вихор той, швидка.

Ти думаєш, як модно вбрана,
Та ще дочка такого пана,
То вже запевне ти жадана
Для мене, голяка?

Та цур тому, хто так гадає,
Хто сам ні шеляга не має,
А ласки все ж запобігає
В товстого капшука!

Тобі дай хлопця хоч якого,
Ти все ж одкинешся від нього,
Якщо не має він нічого,
Пуста його рука.

Ти шлеш багатому привіти,
Хоч, може (ніде правди діти),
У нього розуму й освіти
Не більш, як у бика.

Та слухай, дівчино завзята!
Якби була ти не багата,
Навряд чи ти діждала б свата
Із нашого кутка!

Стократ миліш моя кохана,
Хоч і не так розкішно вбрана,
Хоч і сама ніяк не панна
Й не панова дочка!

Ох, Тіббі, ти ж була колись
Привітна й говірка.
Тепер смієшся ти — ну й смійсь —
Із мене, бідняка!

МОЯ ГОРЯНКА

Уся краса шляхетних дам —
Не для моєї музи крам.
Їх перевершить, певен я,
Горянська дівчина моя.

І в чистім полі, і в гаю
Я в серці пісні не таю:
Сідаю й славлю від душі
Горянську дівчину мою.

Якби ті замки та гаї
Були не панські, а мої,
Узнав би світ, як я люблю
Горянську дівчину мою.

І хоч навік Фортуна зла
Мене на мандри прирекла,
Я все здолаю, все стерплю
За ту горянку, що люблю.

Хоч буду я й на чужині,
Навіки вірною мені
Лишиться дома, знаю я,
Горянська дівчина моя.

Для неї бур не побоюсь,
Для неї з пекла я вернусь
І скарб індійський принесу,
Щоб осіяв її красу.

Я руку й серце їй віддав,
Навіки з нею поряд став —
І поки чую серця бій,
Горянська дівчино, я твій!

Прощайте, гори і гаї!
Прощайте, батьківські краї!
Я попливу за океан,
Щоб оспівати й там її!

І в чистім полі, і в гаю
Я в серці пісні не таю:
Сідаю й славлю від душі
Горянську дівчину мою.

ПРОЩАННЯ

Хоробрий — щó йому стискає серце?
Яке його заполоняє горе?

Та хай лише помножить він себе
На милих серцю — на свою кохану
Та на безпомічних дітей, що ним
Живуть і дихають, — о, як тоді
Від горя ятриться у нього серце,
І плаче він, як боягуз, щоденно!

І я тепер такий! І я пропащий!

ТОМСОН

Хмурна Шотландіє, прощай!
Ти ближча серцю аніж край,
Де зріє ананас!
Прощай, о ненько! Вся сім'я!

Брат і сестра! І Джін моя!
Я не забуду вас!
Прощай і ти, дитя моє,
Моя сердешна Бесс!

Брат, вірний брат у мене є —
Він виростить тебе!
Ти також,
Друзяко,
Про мене не забудь!
І Джінні
Віднині
Порадним другом будь!

Так тяжко, гірко на душі:
Невже тебе покину, Джін?
«Не кидай!» — плачеш ти.
Та що робити — мушу я
Заради тебе, Джін моя,
В широкий світ плисти!
О Гамільтон, о Ейкен мій!
З подякою не раз
Заплачу я в землі чужій,
Пригадуючи вас!
Дивлюся,
Журюся,
А хвиля з вітром в лад
Хлюпоче,
Шепоче,
Що не вернусь назад.

ПОДАМСЯ У СОЛДАТИ

Навіщо гнутися щодня
Та лиха виглядати?
Літами й зростом вийшов я!
Подамся ж у солдати!

Я довго й тяжко працював
І дещо встиг придбати.
Та все утратив я, що мав.
Подамся ж у солдати!

МОНТГОМЕРІ ПЕГГІ

Якби я в полі ночував,
Закутаний в своєму пледі,
З якою б радістю обняв
Я там свою кохану Пеггі!

В холодні ночі снігові
У найбезлюднішім бескетті
Я б теплий захисток знайшов
Для милої моєї Пеггі.

Якби я гордий був барон
І в золотій сидів кареті,
З якою б радістю те все
Я поділив з моєю Пеггі!

ЛОРД ГРЕГОРІ

Як страшно в темряві брести
Покинутій, самій!
О лорде Грегорі, впусти
Мене у замок свій!

Це через тебе знов і знов
Мене мій рід кляне.
Коли не вернеться любов,
Хоч пожалій мене!

Чи ти забув, як на межі,
Де Ірвайн плюскотів,
Я все відкрила, що в душі
Ховала стільки днів?
Усім святим, що в світі є,
Мені ти присягнув —
І серце вірнеє моє
До себе привернув.

А в тебе серце, Грегорі,
Холодне, кам'яне.
Вогненна блискавко вгорі,
О, спопели мене!
Спади на мене без жалю
З нічної висоти!
Але того, кого люблю,
Помилуй і прости!

РОЗНОЩИК ТЕМ[1]

Блукавши якось манівцем,
Із Смертю пострічався Тем

І з радістю віддав уклін їй,
За що припав до серця й він їй.

Коробку опустивши з пліч,
Він розпочав із нею річ.

І Смерть його так улюбила,
Що розлучатись не схотіла:

Оглянула його припас —
І парубка взяла від нас.

НА НЕВВІЧЛИВИЙ ПРИЙОМ В ІНВЕРЕРІ

Нещасний той, хто завітав
До вашого порога
Без думки лорда вшанувать,
Що править вам за бога.

Що ж є у вас? Гірська пиха,
Голодна, аж охляла.
В годину гніву в цей куток
Мене судьба загнала!

ЕПІТАФІЯ ДРУГОВІ, ЩО БУВ ДРУГОМ І МОГО БАТЬКА

Тут чесний муж покоїться, якому
Подоба божа личить, як нікому.

Всім людям друг, друг істини завзятий,
Друг старості, юнацтву провожатий.

---

[1] Це — експромт, складений при зустрічі з Томасом Кеннеді (представником місцевої торговельної фірми), з приводу його одужання після тяжкої хвороби

У кого серце так в добрі кохалось?
У кого в мозку стільки знань ховалось?

Як є той світ, він там тепер зоріє,
А як немає, він і цим здобріє.

ДО ЕЛІЗИ

Обернись, Елізо люба,
Глянь іще раз — і прощай!
Серцю вірному моєму
Розірватися не дай!
Пожалій мене, Елізо!
Як не в лад моя любов,
Замість вироку страшного,
Слово з ласкою промов!

Чим же, чим тебе я скривдив?
Чи не тим, що так люблю,
Що й життя своє для тебе
Рад віддати без жалю?

Поки серце в мене б'ється,
Ти щемітимеш у нім!
Тож оглянься, потіш коханця
Милим усміхом своїм!

Бджілка рада, як на квітці
Свій нектар солодкий п'є;
Любо феї, як ночами
В срібнім сяйві виграє;
Для співця найбільша втіха —
Поринути в море мрій;
Я ж за всіх найщасливіший,
Як побачу усміх твій!

БЕЗУМСТВО

О Розуме, ти над скарбами посивів!
Розважливе щастя твоє.
Я ж хочу для себе захоплень, поривів,
Що тільки безумство дає!

ПЛАЧ СТРАТАЛАНА[1]

Хай не тихне шум негоди,
Хай лютує буревій!
Хай сповняють плеском води
Одинокий захист мій!
Ні в гаях струмки прозорі,
Ні людський далекий крок,
Ні вечірні тихі зорі
Не присплять моїх думок.

Ми пішли за праве діло
До великої мети,
Але небо не судило
Ворогів перемогти.
Нас розвіяв шторм жорстокий —
І надії промінь згас.
Перед нами світ широкий,
Але він чужий для нас!

---

[1] Джеймс Драммонд, віконт Страталан — один із борців за незалежність Шотландії (XVIII ст.). Після поразки повстання емігрував до Франції, де й помер.

ЗАМОК ГОРДОН

Ріки Сходу, де нема
Пут, що їх кує зима!
Ті так сонячно течуть,
А понад іншими — пітьма,
Кривава Гніту каламуть.
Я їх розкішну течію
Рабам, тиранам віддаю
За цей струмочок у гаю
Навколо замку Гордон.

Запашний тропічний ліс,
Де аж гнеться від заліз
В рабство проданий бідак,
Де у морі крові й сліз
Бродять зграї розбишак!
Те вічне зілля я віддам
Тиранам гордим і рабам
За дикий гай навколо брам
Старого замку Гордон!

У зеленій хащі цій
Лиш Природа (вільно їй!)
Всюди трудиться чимдуж,
Думі віддана, такій
Дорогій для чулих душ.
Я в мріях вік би тут шалів,
Я б тут заснув і занімів
Серед потоків і гаїв
Навколо замку Гордон!

ЕКСПРОМТ НА СВЯТКУВАННЯ ОДНІЄЇ З РІЧНИЦЬ ПОЕТА ТОМСОНА

Чом ти не встанеш, гнівна тінь
Прогнати від могили
Тих земляків, що за життя
Тебе б нуждою вбили?

Без допомоги, сам ти зліз
На гору величаву —
І там нев'янучий вінок
Собі здобув по праву.

Носи ж його! Я припис твій
Із радістю додержу:
«Хто хоче милості вельмож,
Стань незалежним спершу!»

Бо їхня ласка тільки тих
Милує і голубить,
Хто досить має, а бідняк
Останню крихту згубить!

ПРО ПОЕТА ФЕРГЮСОНА[1]

Богонатхненний генію! Твій шлях
Сльозами кроплять чулії серця,
Що день твій, ясно вставши в небесах,
Так швидко-швидко зблизивсь до
кінця.

О, чом, Фортуно, геніїв добра
Ти всюди тнеш тяжким своїм бичем —
І з радістю підносиш на ура
Чиновних дурнів, визнаних нікчем?

НАПИС ДЛЯ НАДГРОБКА ПОЕТА ФЕРГЮСОНА

Не буде слів бундючних тут, не ляже
На гордий мармур вигадка різця:
Хай камінь цей Шотландії покаже,
Де їй оплакать прах свого співця.

(Додаткові строфи)

Вона схилилась, юна, й так їй плачно!
Хоч даром муз горить твоє чоло,
Але Багатство з Розкішшю невдячно
Убили те, що миле їм було.

Твій брат-поет несе з сльозами
Свій скромний дар, плиту печальну цю.
Але твій спів не стихне поміж нами,
А це — найкращий пам'ятник співцю.

НАПИС ПІД ПОРТРЕТОМ ФЕРГЮСОНА

Прокляття тим, хто тішиться піснями —
І голодом заморює співця!
О брате, любий, старший по нещастю,

[1] Роберт Фергюсон (1750—1774) — шотландський поет, попередник Бернса. Жив у великих нестатках. Бернс поставив мармурову плиту на його занедбаній могилі.

Безмірно старший по служінню музам,
Я плачу над недолею твоєю!

Чому цей світ не жалує поета,
Що так кохається в його утіхах?

ЕПІТАФІЯ САВТЕРОВІ, ВІДОМОМУ ЦЕРКОВНОМУ СТАРОСТІ

Тут Савтер спить. Коли, Шайтане,
Він прийде в твій пекельний кут,
Всі справи звір йому — і стане
Він знову жмикрутом, як тут.

МЕЛЬНИК

Мельнику мій білий,
Біла голова!
Проживає шіллінг,
Заробляє два.
Біла голова,
Брови у муці,
Білий поцілунок
На моїй щоці.

Мельнику мій білий,
Серденько моє!
Що не день, то цілий
Міх мені наб'є!
Борошном наб'є,
Грошей принесе.
За білого мельника
Віддала б я все!

МАЛОМУ Я РАДИЙ

Малому я радий,
Багатства не жду.
А стріну в дорозі
Турботу й Нужду,
Я дам стусана їм,
З дороги зжену,
Лиш келих наповню
І пісню почну.

Буває, що думка
Обляже смутна.
Та всі ми — солдати,
А вік наш — війна!
Мій настрій веселий —
Як золота пай!
Свободи моєї
Й король не чіпай!

А стрінуся з другом —
За вечір один
Багато недобрих
Забуду годин.

Щасливо вернувшись
Із мандрів у дім,
Хто буде журитись
Минулим своїм?

Сліпої Фортуни
Не ждатиму, ні!
Чи прийде до мене,
Байдуже мені!
Чи долю спіткаю,
Чи тисячу бід,
Я тільки промовлю:
«Привіт вам, привіт!»

Малому я радий,
Багатства не жду.
А стріну в дорозі
Турботу й Нужду,
Я дам стусана їм,
З дороги зжену,
Лиш келих наповню
І пісню почну.

ЕПІГРАМА ПРО ЗАЇЗД У РОСЛІНІ

Хазяєчко, бувай здорова!
Я вперше тут, але
Я бачу, що тут добра мова
І з посудом не зле.
Живи, всі біди перебувши,
За вісімдесят літ!
А я тепер не промину вже
Цих приязних воріт!

ЕПІТАФІЯ ВЛАСНИКОВІ БОГХЕДА У ТАРБОЛТОНІ

Тут ліг Богхед. З земних тенет
Він проситься до раю.
Шахрай — у рай? Тоді свій пай
Я в пеклі вибираю!

ЕППІ МАКНАБ

Скажіть, ви не бачили Еппі Макнаб?
Моєї коханої Еппі Макнаб?
«Пішла до будинку із паном в обнімку,
Забувши, що є в неї милий — Джон
Раб».

Якби ти вернулася, Еппі Макнаб!
Якби ти вернулася, Еппі Макнаб!
Звідкіль би не йшла ти і де б не
була ти,
Тебе привітає так радо Джон Раб!

Що каже на це моя Еппі Макнаб?
Що каже на це моя Еппі Макнаб?
Вона відказала, що вже зав'язала,
І більш не згадає про тебе, Джон Раб!

Навіщо спізнались ми, Еппі Макнаб?
Навіщо спізнались ми, Еппі Макнаб?
Ти гожа, як рожа, та з вітром ти схожа!
Так каже із серцем розбитим Джон
Раб.

ДУНКАН ДЕВІДСОН

Була собі гарненька Мег,
Вона ходила прясти льон.
Її хлопчина наздогнав
На ймення Дункан Девідсон.
Та не домігся він свого,
Хоч і діждався дотемна:
Ледь-ледь не вдарила його
Своєю прядкою вона.

Туди, де стежечка біжить,
Вони ідуть униз, наверх,
А як сідають відпочить,
Кладе повз себе прядку Мег.
А тільки слово Дункан дав,
Що в нього наміри не ті,
Вона весь пряльний причандал
Взяла й закинула в кущі.

Ми побудуєм гарний дім
І заживем, як у раю,
І затанцюємо, коли
Ти спиниш прядочку свою.
Бо можна пить і не п'яніть,
І смертний вистояти бій,
І дівчину поцілувать,
І не спротивитися їй!

ПРОКЛЯТИЙ ДУНКАНЕ, ГУЛЬТЯЮ

Проклятий Дункане, гультяю!
Проклята огорожа!
Тебе я досі проклинаю!
Ну що за огорожа!
Пішли всі подруги до гаю,
А я весь день сиджу, зітхаю
Та все колисочку хитаю,
Кляну ту огорожу!

Дивився місяць у господу —
Проклята огорожа!
Світив на поле, ліс і воду:
Ну що за огорожа!
Переполохавшись народу,
Мій кінь турнув її — і ходу!
І ти зустрівсь, мені на шкоду!
Проклята огорожа!

Якби ти, парубче, не зрадив —
Давно б ти сором мій загладив!
Ну що за огорожа!
Проклята огорожа!
Якби ти, парубче, не зрадив,
Нас кінь до церкви б допровадив —
І там би пастор нам зарадив
І справив огорожу!

ОДНА ТІЛЬКИ МОВА В МОГО МИЛОДАНА

Одна тільки мова в мого милодана,
Що немає на світі такої, як я.
А в самого на думці не краса, а придане
Та худоба, та гроші, та земелька моя.

Бо він садить садок ради слив-ягідок
І викохує бджіл, щоб добути медок,
А за грішми хоч завтра на край світу дреме́не —
Тож ізвідки у нього ще й кохання до мене?

Кохання твоє — то тільки завдаток,
Щоб за нього узяти мій грунт і мій статок.
Ти хитрий, це правда, я ж не хитра — обачна.
Тож нехай тобі інша за це буде вдячна.

Ти — неначе той дуб, що коріння згнило,
Ти — зотліла кора або всохле стебло:
Як без зашморгу путо, не пристав ти до мене!
От якби ти й від інших те дістав, що від мене!

ЕХ, ЯКБИ МЕНІ ДВАДЦЯТЬ!

Ех, якби мені двадцять, Теме!
Ех, якби мені двадцять, Теме!
Не так своїм родичам я заспіваю,
Як мине мені двадцять, Теме!

Їм тільки б лаяти мене,
Щоб не могли ми знаться, Теме.
Та скоро, скоро час мине —
І стане дівці двадцять, Теме!

Від тітки грунт мені діставсь —
Аби лиш наша праця, Теме!
Навіщо й рід прегордий здавсь,
Як стукне дівці двадцять, Теме!

Свати від пана-капшука
Моєму роду сняться, Теме.
Та лиш за тебе — ось рука —
Піду, як стукне двадцять, Теме!

Ех, якби мені двадцять, Теме!
Ех, якби мені двадцять, Теме!
Не так своїм родичам я заспіваю,
Як мине мені двадцять, Теме!

МЕГ ІЗ МЛИНА

Ви чули, що Мег із Млина учинила?
Ви чули, що Мег із Млина учинила?
Знайшла собі з грішми якогось мурмила
І вірному мельнику серце розбила.

А мельник був гарний, а мельник був гожий,
Душею шляхетний, на панночку схожий,
А пан був нікчема, пустий недотепа,
А їй — мовби саме такого і треба.

Посватавсь до неї хлоп'яга з душею,
А Мег уподобала панську керею
Та дамське сідло на коні-виноходці,
Та срібну вузду, та нагайку при боці.

Прокляття вам, гроші, грунти і розкоші,
Фальшиве кохання, де пси на сторожі!
Закохане серце та щира розмова —
От скарб над скарбами! А гроші — полова!

ЩЕ ПРО МЕГ ІЗ МЛИНА

Ви чули, що Мег із Млина купила?
Ви чули, що Мег із Млина купила?
Кобилку з хвостом, не товщим від шила!
Таке собі Мег із Млина купила!

Ви чули, що Мег із Млина полюбляє?
Ви чули, що Мег із Млина полюбляє?
У чарочку губки щодня утопляє —
Таке собі Мег із Млина полюбляє.

Ви чули, як Мег із Млина вінчалась?
Ви чули, як Мег із Млина вінчалась?
Піп ледве стояв, а півча качалась —
Отак собі Мег із Млина вінчалась.

Ви чули, як Мег лежала у ліжку?
Ви чули, як Мег лежала у ліжку?
Набравсь молодий і скотився за діжку —
Так Мег і пролежала ніч у ліжку.

ПОВОРОТ СОЛДАТА

Коли розвіявсь дим війни
І знову мир вернувся
У край, де плач удів, дітей
Осиротілих чувся,—
Я залишив свій полк, намет,
На плечі сумку вбогу,
Маєток чесний свій, узяв
І рушив у дорогу.

Я вірно службу відслужив,
Людей не грабував я,
І до шотландських рідних лук
Веселий мандрував я.
Мені вже чувся Койли плеск,
Ввижалась Ненсі мила,
Що добрим усміхом колись
Мене приворожила.

Ось та долина, той моріг,
Де я хлоп'ятком грався.
Минув я млин і терну кущ,
Де з Ненсі зустрічався.
Дивлюся й бачу: це вона
Біля своєї хати!
І одвернувся я на мить,
Щоб сльози заховати.

Змінивши голос, я сказав:
«О дівчино-лілеє!
Щасливий, хто назве тебе
Коханою своєю!
Я бідний, дальня в мене путь,
Привітна в тебе хата;
Вітчизні довго я служив —
Тож привітай солдата!»

Так сумно глянула вона,
Так мило запишалась.
«І мій в солдатах... О, коли б
Його я дочекалась!
Зайдіть же в хату, я прошу,
В гостинну, хоч і бідну:
Ми раді вам за славний знак,
За цю кокарду гідну».

Та й зашарілася — і знов
Поблідла з хвилювання.
На груди кинулась мені:
«Це ти, моє кохання?»
«Клянусь творцем, чия рука
Правдивих душ не губить,
Це я! І хай щастить усім,
Хто щиро й вірно любить!

Війна скінчилася! Кінець
Розлукам і стражданням
Хоч мало в нас добра, зате
Багаті ми коханням!»
«Мій батько гроші заповів,
Гарненьку ферму й стадо.
З тобою, вірний мій солдат,
Все поділю я радо!»

«За гроші фермер лан оре,
Купець у морі плава,
Але добро солдата — честь,
А нагорода — слава!»
Шануй солдата-бідняка,
Вітай його з дороги:
Опора батьківщини він
У день і час тривоги!

ПРО ЛИСА, ЩО ВТІК ВІД ГЛЕНРІДДЕЛА, РОЗІРВАВШИ СВІЙ ЛАНЦЮГ

Уривок

1791

Свободу я співаю нині!
Але не в образі богині,
Що малювали нам співці,
В шоломі, з берлом у руці —
В музей її, хай там лишиться!
Для мене ти — гірська лошиця,
Гаряча, жвава, як вогонь,
Що линеш вітрові вдогонь,
Що скачеш рівно, як захочеш,
А не захочеш, так підскочиш
Або упрешся чотирма,
Що вершника зведеш з ума.

Тепер — про лиса, що з-за гір
Привезений у панський двір

Сидів у клітці біля входу:
Як він добув собі свободу.

Гленрідделе! О, як ти міг,
Всіма думками й серцем віг,
Позбавити отак свободи
Це щирее дитя природи?
Адже ж ти добрий (мало є
Серць незлобивих, як твоє)!
Чому ж сидить у загороді
Звір, що не був у тебе в шкоді?

Гленріддел був із вігів віг:
За батьківщину б він поліг
Хоч зараз! Часто вечорами
Із однодумцем біля брами,
Де полонений звір куняв,
Гуляючи, він розмовляв
Про людську гідність, про свободу
Чоловіків, жінок, народу.

Сер Лис вислухував щодня
Історії: яка гризня
Точилася між королями
І як вони крутили нами.
І ще: як ангели в раю
Свободу зрадили й вогню
Пекельного закуштували;
Як від Немврода ми зазнали
Найперших на землі оков —
І як Семіраміда знов
(Побий її небесна сила!)
Чоловіків закабалила
Їх жіночкам — ото біда!
Як лютий Ксеркс, паливода
І найзапекліший із торі,
Із славою в людському горі
Купався, поки не набіг
На Спарту, де античний віг
Навчив його читать без жарту
Природи славну «Магну Карту»;
І як під свій жорстокий гніт
Рим підхилив покірний світ
І шліфував його без жалю,
Гартуючи вогнем і сталлю.

Про всяке мовили вони —
Від сивої старовини
Аж досьогодні (їх розправа
Тепер не дуже нам цікава),
І потім річ у них зайшла
Про Пітта, що забрав дотла

Все наше золото з скарбниці,
Як точить кров різник з телиці.

Хитрющий в'язень ті слова
Ловив у клітці — й голова
Так сповнилася знань у нього,
Як у студента записного.
Він про Британію узнав
Усе: яких і звідки прав
Вона для себе здобувала,
Як меншала і як зростала,
Як благом їй ставало зло
І як воно від Дідька йшло,
Бо від безчесного набро́ду
Ми маємо свою свободу.

. . . . . .

ТЕЛЕЦЬ

Превелебному Дж. Стівенові з приводу його казання на слова Малахії (гл. 4, ст. 2): «І вийдете, і звеселитеся, яко тельці годовані».

Гаразд! Я можу довести
Для всіх твоїх овець,
О добрий пастирю, що ти
Не пастир, а т е л е ц ь.

Коли парафію тобі
Віджалує патрон,
Я певен: б у з і в к о м тоді
Ти вийдеш на амвон.

А що, якби амур дістав
Тебе своїм крилом?
Боюся я, щоб ти не став
Із бузівка в о л о м.

Висока в тебе голова!
Та, отче, стережись,
Щоб р о г і в пару — й так бува —
Ти не придбав колись.

Чи слід у церкві так ревти?
Це ж вівтар, а не ліс!
А то подумають, що ти
Посеред б и д л а зріс.

Коли з косою набіжить
І зітне смерть тебе,
Напишуть люди: «Тут лежить
Відоме всім ц а б е».

ДО НЕЧИСТОГО

О Князю, владарю держав численних,
Що серафимів збройних вів на битву!

Мільтон

Є різні в тебе імена —
«Враг», «Біс», «Нечистий», «Сатана»,
А вдача в тебе все одна:
Брать на катуші
У свій вогненний льох без дна
Нещасні душі.

Своє майстерство полум'яне
Облиш — нехай цей світ одхляне!
Невже від зойку не зів'яне
І в біса лас,
Коли ти в вариво сірчане
Саджаєш нас?

О! Ти відомий лиходій!
Всі добре знають норов твій!
І хоч живеш ти в пропасній,
Та скрізь і всюди
Ти ворожнечу й веремій
Несеш між люди.

Ти, мов той лев, по світу всьому
Вишукуєш, де збить оскому:
То з церкви серед бурі й грому
Покрівлю рвеш,
То тулишся в нутрі людському
І там живеш.

З бабусиних я знаю слів,
Що ти всі пустища посів,
Що на руїнах, з веж верхів
Примарним птахом
Кричиш — і пізніх мандрівців
Сповняєш страхом.

А як із богом на розмову
Вона в годину вечорову
Ставала, чувся їй із рову
Твій хитрий плаз,
Коли ти й хащу бузинову
Трусив не раз.

Серед ночі, як сівер тис
І косо зорі мчали вниз.
Сполохав ти й мене, як звис
Кущем на воду,
Аж душу всю мені, мов спис,
Пройняв до споду.

Тоді я ледве вдержав кия!
Аж чуб угору встав — такий я
Жах відчував, як з чортория
Із криком «ках»
Ти сам, мов качка довгошия,
Піднявся вмах.

Я чув, що знахарі й відьми
На мітлах охляп, серед тьми,
Летять у плавні, на строми,

В могильні схови —
І там, над мертвими кістьми,
Складають змови.

Даремно потім молодиці
Свої колотять масляниці:
Все викрали пронози ниці!
Пропав удій
У маньки, що було й дійниці
Замало їй!

Від них і тайні ті вузли,
Що стільки лиха завдали
Новим господарям, коли
Струмент найкращий
Псувався: як не насталй —
Все негодящий.

Напровесні, як ріки грають,
Водяники твої чигають
На пішоходців, що блукають
В добу нічну,
І запізнілих затягають
У бистрину.

А «блимавки», твої свічки,
Що п'яних ваблять здалеки
В погибні багна й рівчаки,
Все далі й далі,
Аж поки втоплять залюбки
В якімсь проваллі.

Як до масонського прийому
Ти сходиш в образі страшному,
Отам би «братові» новому
Настав капут,
Якби не вірні друзі дому —
Кіт і когут.

Коли в раю, давно колись,
В коханні дві душі злились
І так блаженно обнялись
На зільнім ложі,
І квіти яскравіли скрізь,
Дарунки божі,

Тоді, злорадісний шахраю,
Ти вкравсь інкогніто до раю
Й довів сердешних до одчаю,
І зверг з небес!
І як не згиб тоді, не знаю,
Цей світ увесь!

Згадаймо про той день із днів,
Як ти пекельний кинув рів —
І став між кращих із мужів,
Прочваро куца,
І ледве з розуму не звів
Старого з Уцца!

І, взявши під свою опіку,
Дав струпів, ран йому без ліку
І сплюндрував майно, й каліку
В смітті-гною
Держав, і слухав він злоріку
Жону свою.

Та все списати до рядка,
Що винесла душа людська
Від дня, як ангельська рука
Тебе вскромила,
Говірці нашого кутка
Було б несила.

Я певен, вашець замишляє
Того співця, що п'є й гуляє,
Спіткати там, де силу має
Твоя рука.
Та ба! Він іншу стежку знає
Й не дасть хука́!

Прощай же, Куций! О, коли б
Ти свій гріховний зменшив триб!
Не знаю, — може, ще загиб
Ти не до решти,
Бо страшно й думать про той глиб,
В якім живеш ти!

З англійської переклав
Василь МИСИК

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ
В УГОРСЬКОМУ РОМАНІ 70-х РОКІВ

Кожне покоління оцінює минуле з позицій свого часу. Як писав угорський письменник Ласло Немет, «для справді великого письменника минуле — це лише збільшене теперішнє». Письменники намагаються дати формулу дійсності, звертаючись і до невирішених у минулому, але актуальних для сучасності проблем.

Угорський роман на історичну тематику має одну загальну особливість. Як правило, це роман параболічний, роман-притча. Письменник вільно оперує часом, подіями, переплітаючи минуле з сучасним. Так писав, зокрема, Тібор Дері. Його герої діють у символічних історичних ситуаціях. Дері вживається в найнесподіваніші образи, демонструючи майстерність блискучого стиліста. Особливо яскраво такий підхід проявився в його романах «Анафема» (1964), «Пан Г. А. у місті Х» (1965), «Уявний репортаж про американський фестиваль поп-музики» (1971).

Міклош Мейсолі («Смерть атлета», 1964, «Саулюс», 1966, «Фільм», 1974) головну увагу приділяє внутрішньому світові людини. Переживання, роздуми героя письменник тісно пов'язує з конкретними історичними подіями, учасником чи свідком яких той є. Цікаво, що Мейсолі часто переносить своїх героїв у минулі епохи, але мислять вони як наші сучасники, тому перед нами постає не психологічний образ людини конкретної епохи, а скоріше модель психологічної поведінки, яка грунтується на роздумах нашого сучасника про певні історичні явища.

Намагаючись дати в своїх творах художнє тлумачення універсальних істин, деякі письменники захоплюються історичними узагальненнями, а це нерідко веде до абстрактної позачасовості. Ференц Шанта в романі «Зрадник» (1965) досліджує типологію влади, поклавши в основу сюжету гуситські війни. Його цікавлять не суттєві риси епохи й не доля окремої людини, а поняття влади як такої. Головна колізія твору випливає з ситуації, яка склалася незалежно від боротьби персонажів й навіть всупереч їй. Персонажів четверо, й представляють вони різні угруповання, відстоюючи позиції різних таборів. Письменник не ставить перед собою завдання розібратись у конкретному випадку, показати саму боротьбу і її учасників, а зосереджує увагу на героях, що відмовляються від цієї боротьби, і на тому, якими мотивами вони при цьому керуються. Автор так і не дає відповіді на питання, хто є справжніми творцями історії: ті, хто без жодного вагання вступають у боротьбу, чи ті, хто намагаються уникнути її. Він лише підводить читача до висновку, що найбільший тягар у війнах завжди лягає на плечі народу.

Інакше змальовує історичні події Дюла Гернаді, який у своїй творчості часто використовує форму кіносценарію. В романі «Червоний реквієм» (1974) письменник зробив спробу дослідити антилюдяний механізм фашистської влади. Показуючи конкретні історичні події, Дюла Гернаді водночас узагальнює їх. У центрі твору лежить конкретний випадок — страта революціонера-підпіль-

ника хортистськими катами 1933 року. Цей роман — справжній реквієм мужньому революціонеру, який не відступає до останньої хвилини: навіть перед стратою він звертається до натовпу із закликом до революційної боротьби. За мотивами цього твору був знятий фільм, який з великим успіхом демонструвався в Угорщині.

Сучасну літературу вже не задовольняє звичайна ілюстрація історичних подій — тим більше, що далеко не всі вони грунтовно досліджені науковцями. Письменники прагнуть не тільки відтворити ту чи іншу подію, а й зазирнути в душу її учасників.Цікавим з цього погляду є роман Тібора Череша «Холодні дні» (1964), в якому йдеться про криваву розправу хортистської армії над мирним населенням югославського міста Новий Сад у січні 1942 року. Письменник порушує важливі морально-етичні питання.

Вдячним матеріалом для роздумів про героїзм, а водночас про вирішальні складові історичного процесу, є національно-визвольна боротьба угорців у 1848—1849 роках. Кожний визначний письменник так чи інакше висловлює своє ставлення до тієї епохи. Особливість звернення до згаданої теми у наш час полягає в тому, що письменники зосереджують увагу на постатях Кошута й Гергея, бо в їхній поведінці знаходить концентрований вияв позиція двох таборів — учасників національно-визвольної боротьби. Як відомо, Кошут виступав за те, щоб вести боротьбу до кінця, незважаючи на підтримку Габсбургів міжнародною реакцією. Гергей, який був головнокомандуючим повстанською армією, дотримувався протилежної позиції і здався ворогам. Це історичний факт. Але виходячи з нього, письменники прагнуть розкрити мотиви, якими керувалися керівники повстання, показати боротьбу думок. Вже минуло майже 130 років, відколи склали зброю повстанці під Вілагошем, а дискусії навколо цієї події не затихають.

Геза Фея своїм романом «Вишеградські вечори» прагне проілюструвати тезу, що періоди революційного піднесення широких мас народжують героїв, але герої — також люди. І письменник лише тоді віддасть їм належну шану, коли зосередить свою увагу на їхніх конкретно-людських рисах, бо абстрактні символи доброчесності швидко випадають з пам'яті нащадків. Зрозуміла річ, що хоч який би підхід вибрав письменник, він не може ігнорувати об'єктивних факторів історії, тобто основою підходу мусить бути об'єктивна історична реальність.

Геза Фея сміливо й послідовно розвиває принцип художнього узагальнення ситуацій, спираючись на відомі історичні факти. Відштовхуючись від об'єктивної істини, він пише роман, в якому оживає історія, герої, дійсність, але не реально існуюча, а домислена як логічне продовження історичних фактів. Фея моделює момент, який не зафіксований історією, однак у творі діють реальні історичні герої.

Роман «Вишеградські вечори» складається з тринадцяти діалогів. Гергей, який перебуває на порозі смерті, сперечається у вишеградській резиденції угорських королів із своїм спільником і супротивником Кошутом, який, згідно з історією, на той час уже не жив. Вожді угорської народно-демократичної революції 1848 року ведуть інтелектуальну полеміку в ...1914 році, коли вибухнула перша світова війна. Що то за війна, вони не знають, і це утруднює розуміння твору, бо письменник опустив цілий історичний період, сконцентрував увагу на долі героїв іншої епохи.

Ясна річ, підхід письменника до героїв різний, він прагне дегероїзувати Гергея, знайти ті внутрішні мотиви, які штовхали його на капітуляцію. Але, можливо, навіть не помітивши цього, письменник не уникнув ідеалізації страждань героя. Це пояснюється насамперед тим, що в романі немає антипода Гергея: про Кошута читачеві доводиться судити на основі інших джерел, власного досвіду, знань. В романі ж образ Кошута не розкрито, він не став тут гідним супротивником Гергея. Кошут скоріше подає репліки, аніж по-справжньому сперечається. Така диспропорція

в зображенні Кошута й Гергея призводить, зрештою, до того, що діалоги поступово перетворюються в монологи. А це шкодить художній переконливості роману.

«Вишеградські вечори» — твір, в якому Геза Фея вдався до пошуків. Та важко назвати їх вдалими. Можна тільки висловити припущення, що з-під його пера вийде й друга частина роману, в якій письменник головний наголос зробить на зображенні думок і поведінки Кошута.

Така монодрама — звичне, але не єдине явище в угорському романі на історичну тематику, зокрема присвяченому національно-визвольній війні 1848 року. З наукових джерел читач черпає багату інформацію про те, чим скінчилася ця боротьба. Але його цікавить і те, як переживали ці події їх сучасники, і тут повинна сказати своє слово художня література. Письменники повинні не просто змальовувати тогочасні події, а й глибоко аналізувати саму соціальну дійсність, в якій жили герої.

З цього погляду вирізняється роман Івана Шандора «Гінець», в якому письменник порушує багато важливих питань, пов'язаних з визвольною боротьбою, зіткненням класових і національних інтересів.

За своєю структурою цей твір нагадує пікарескний роман. Головний герой «Гінця» Янош Еші — мисляча людина. Він хоче зрозуміти навколишній світ і виробити своє ставлення до подій народно-демократичної революції 1848 року. Але питання, на які шукає відповіді герой, відірвані від часу й простору. Не маючи достатнього життєвого досвіду, Янош ніяк не може розібратися в сучасній йому соціальній дійсності.

Розшукуючи батьків, з якими його розлучили невідомі йому обставини, Янош, сам не помічаючи того, стає учасником історичних подій. За час свого блукання він перебував то на боці австрійців, то на боці сербів, а потім пристав до табору угорських гвардійців. Поступово йому відкриваються очі на світ, він починає розуміти, що головним ворогом є соціальна несправедливість...

Неабияких успіхів досягли угорські письменники в змалюванні історичних подій недавнього минулого. Тема Угорської Радянської Республіки 1919 року привертає увагу письменників усіх поколінь. По-своєму висвітлив її молодий прозаїк Йожеф Балаж у романі «Зустріч Фабіана Балінта з богом» (1975). Роман охоплює події першої світової війни, революції 1919 року й перших років після її поразки. Головний герой твору Фабіан, простий селянин, потрапляє у вир першої світової війни, потім бере участь у революційних подіях, зображених у романі лише кількома епізодами, а після поразки революції повертається в рідне село. Старий лад був знищений, але контрреволюційний режим взявся відновлювати давні порядки, жорстоко розправляючись з тими, хто брав участь у революції чи бодай їй співчував.

Фабіан, хоч і не зовсім послідовно, намагається далі боротися за справу революції в нових умовах. Не маючи змоги діяти активно, він намагається розрадити людей добрим словом, врятувати їх від розпачу, повернути до життя, вселити в них віру в краще майбутнє. Але на власному досвіді він переконується, що така поведінка неможлива в умовах жорстокої реакції, яка силкується витравити з пам'яті людей найменшу згадку про «червону весну» 1919 року...

Інтерес угорських письменників до історії надзвичайно великий. Звернення до минулого допомагає їм з марксистських, класових позицій розібратися в найскладніших проблемах національної історії, визначити ті прогресивні традиції, які сприяють розвиткові країни, що будує соціалізм.

Іван МЕГЕЛА

ПОЕТИЧНИЙ САД ЛЕОПОЛЬДА СТАФФА

Він помер не так давно — 31 травня 1957 року, до останніх своїх днів продовжуючи писати вірші. Проте більша частина поетового доробку припадає на довоєнний період. Вже протягом приблизно півстоліття Стафф є «хрестоматійним» класиком, без якого немислима історія польської літератури. «Він був втіленням прогресивної думки XX-го століття, його гуманізму, його передової літератури й мистецтва, — пише Ю. Булаховська. — Творчий шлях Стаффа становить цікавий взірець невпинної еволюції поета від занепадницьких настроїв, індивідуалістичної естетики — до розуміння народності, суспільного призначення літератури в найширших масштабах».

Л. Стафф — автор вісімнадцяти збірок поезій, п'яти п'єс і кількох десятків томів перекладів. Він присвятив літературі шістдесят років інтенсивної праці.

Народився Леопольд Стафф 14 листопада 1878 р. у Львові. Батько, власник кондитерської, зумів дати Леопольдові добру освіту: спершу в класичній гімназії, а від року 1897 — на факультеті адміністрації й права Львівського університету. Та юристом Леопольд не став — у 1899 р. він перейшов на факультет романістики, паралельно відвідуючи лекції з філософії й славістики. Водночас він став активним відвідувачем літературної студії, де виголосив ряд цікавих доповідей, завів собі перші літературні знайомства, а в 1898 р. почав працювати над першою поетичною книжкою «Сни про могутність».

Книжка ця була опублікована з 1901 р. і згодом перевидавалася ще шість разів. Критики з літературного напрямку «Молода Польща» зараховували Стаффа до «своїх» і пророкували молодому поетові велике майбутнє. Та, — мабуть, на щастя, — серед цього хору пролунало кілька скептичних голосів. Від того, чи зуміє молодий поет позбутися меланхолійно-цвинтарного реквізиту «молодопольського» декадансу і сформувати власну поетику, залежала значною мірою дальша доля його таланту. Щодо самої наявності таланту сумнівів ні в кого не виникало — в польську літературу прийшов чудовий стиліст і версифікатор, поет з величезною культурою і тонким поетичним чуттям.

В 1899 р. Леопольд Стафф зачитав на засіданні літературної студії доповідь «Реконвалесценція кінця століття». Видрукувана в № 1 журналу «Тека», вона стала маніфестом молодих літераторів, своєрідною спробою духовного оздоровлення. У цій статті Л. Стафф вказав на коріння пануючої довкола апатії

й бездуховності: «...Епоха позитивної філософії і раціоналізму, епоха натуралізму, епоха фотографів і анатомів не принесла нічого думкам чутливішим, які прагнуть іще чогось, окрім розвитку техніки, зростання збройних сил, матеріального збагачення... Людині, вкинутій у таке становище, не лишалось нічого іншого, крім себе самої, відриву від усього й замикання в собі. Людина з духовними багатствами, з багатовіковою культурою не мала змоги використати свої сили, не знаходила поля для діяльності». Смуток і песимізм стали, на думку поета, справжньою пошестю, що паралізує волю до життя, до діяльності. «Смуток стає поволі таким собі «солодким смутком», без якого потім і обійтись не можна, смутком жаданим і штучно навіюваним». Даючи влучну характеристику декадентським настроям, Стафф намагається сформулювати свою позитивну програму — невиразну в теорії, утопічну в практиці: «Життя! Знайти життєві захоплення, навчитись його любити, відчувати його розкіш і красу, все, що є в ньому доброго. Перестаньмо бути аскетами, роззирнімося довкола з доброю волею, і ми знайдемо не одну річ цінну й гідну уваги... І помітимо, що люди заслуговують на любов більше, ніж нам здавалося. Забагато ми їм говорили, що вони лихі, і вони стали лихими... Людська душа з плином століть міняється у певних своїх рисах. Якщо житиме вона у високій, шляхетній культурі, якщо її оточуватиме добро, краса, правда, то й вона стане гарною, доброю і правдолюбною, схильною до шляхетних почуттів і вчинків. Отож впливай на ушляхетнення й піднесення культури чим можеш — мистецтвом, наукою, вимовою твоїх вуст і очей. Якщо не маєш жодної релігії — визнай «релігію культури»... Щасливим можна бути тільки в щасливому середовищі». І це, мабуть, справді, була єдина релігія, яку Стафф визнавав беззастережно протягом усього свого життя.

Сьогодні нам може видатись наївним просвітительський пафос поета, але аж ніяк не виглядає наївним його життєстверджений гуманізм, його оптимістичний погляд на життя. Противагу трагічному світогляду Шопенгауера й К'єркегора поет шукає у філософських концепціях різних часів і народів. З несумісних, здавалось би, філософій Стафф витворює культ людини — як законодавця і творця власної долі.

Програмний вірш Стаффа з його першої збірки «Сни про могутність» — декларація його активної життєвої позиції. Хоча — слід зазначити — поетові доведеться пройти ще чималу відстань від абстрактної, волюнтаристської «дії» до свідомої праці, і тим паче — до цілеспрямованої суспільної діяльності.

«Сни про могутність» так і залишились тільки снами, і, — як слушно зауважив один з критиків, — «воля сили» реалізувалася всього лиш у «волю сновидіння». Бо вже через кілька сторінок ліричний герой забуває про намір «викувати серце гартовне, мужнє» і прагне натомість «спати без снів і марень», «снити сон якийсь ясний, що похмуру думку притишує». З'являється «темний ліс душі» і метерлінківська «сліпа поводата», з'являються видива, марення, сни, спогади — словом, уся декадентська бутафорія. І хоч поет виніс цикл своїх «бадьорих» віршів на кінець збірки, і ліричний герой заманіфестував:

«Все, що було в мені рабське, покірливе й нице,
Я розтрощив без жалю кулаком велетенським», —

ці екзальтовані гімни все одно не сприймаються інакше, як чергова поетова візія. І справа не тільки в настроєвій «інерції» попередніх віршів.

Волюнтаристський індивідуалізм ніцшеанського бунту не дав змоги поетові вийти з декадентських концепцій «Молодої Польщі». Всі «бунтарські» вірші з циклу «Сни про могутність» створено тими самими художніми засобами, що й решту поезій з названого тому. В цих віршах стаффівський «надгерой», схо-

жий на міфічного титана і вміщений у міфічний простір, виповідає свої досить абстрактні почуття. Це ще одне сонне видиво, тільки вже не хворобливо-зловісне, як більшість попередніх, а життєрадісне, чи — точніше — самовдоволене. Зрештою й сам автор вказує прямо на генеалогію свого «богатиря», даючи одному з віршів назву: «Ja wyśniony» (тобто такий, що наснився, вимріявся собі самому). «Молодопольських» концепцій дотримується поет і в нагромадженні афункціональних епітетів («серце гартовне, мужнє, горде, сильне»), і в невизначеності тропів («безформна маса», «таємнича глибина», «бездонні провалля»), і в архаїчній стилізації.

В 1909 р. Стафф сам глузуватиме з т. зв. «відкривачів країни марень». В листі до Ортвіна він схарактеризує тогочасну французьку поезію як «страшно монотонне коло фонтанів, зів'ялого листя, самотніх стежок, позабутих цвинтарів, блідих інфант, тубероз, померлих наречених... — і так аж до знудження. Сміх бере, як вони втратили контакт з усім, що ще має якийсь шляхетний варваризм молодого життя...» Але в 1909 р. Стафф уже був автором чотирьох збірок поезій, трьох п'єс, багатьох перекладів. І хоч йому самому не завжди вдавалося уникнути «зів'ялого листя й самотніх стежок», проте від книги до книги дужчав струмінь поезії прозорої й реалістичної, поезії, що з розпачливого монологу самотнього поета поволі перетворювалась на діалог із зовнішніми вартостями. Передусім такою вартістю стала для Стаффа природа.

Саме тут, у реальному світі, знаходить стаффівський герой місце для реалізації своїх фізичних і духовних потенцій:

«Терплячий учитель, учнів своїх
навчаю,
Щоб гарно жили й шанували
чесноти...»

(з кн. «Птахам небесним», 1905 р.
Тут і далі переклад мій. — М. Р.)

«Я вчу любити і помічати навчаю
В гріху — заслаблу цноту, солодкий
сум — в печалі,
І славлю тайну життя в піснях і
мовчанні,
Радісним смутком погідний,
терплячий в чеканні».

(з кн. «Квітуча гілка», 1908 р.)

Може, це не так уже й багато: ліричний герой виповідає істини «вічні» і загалом не нові, але разом з тим — це дуже значний для поета перехід від пишномовного, екзальтованого оспівування абстрактної «дії» до стриманого й мудрого вшанування конкретної людської праці:

«Благословенна година вечірньої
тиші,
Коли спочивають натомлені руки...»

(з кн. «День душі», 1903 р.)

«Славне будь добре село і земля
працьовита,
Гумна, ціпи і бруском намантачені
коси,
Всякі знаряддя, що вже натрудилися
досить,
Коні й стерня, й павутинки летючого
літа».

(з кн. «Птахам небесним»)

Щасливий, але психологічно одновимірний у своєму позаісторичному й позасоціальному «щасті», надгерой «Снів про могутність» зазнав разючих перетворень. У ряді віршів його ще можна впізнати, як наприклад — в «Оранці» (з кн. «Під тінню меча», 1911 р.), де «голий, бронзовий велетень з похиленою головою йде за плугом, розтинаючи тверде лоно землі», та навіть, незважаючи на романтичну умовність пейзажу, на «безмежні століття», що «за-

мість волів тягнуть плуг», вірш цей має значно більше точок прилягання з дійсністю, ніж вірші з першої Стаффової збірки. Бо утвердження образу відбувається тут не на основі самодостатності «сили волі», а на основі «найвизначнішого твору — гордої праці і піклування». Образ ратая виникає не як предметна матеріалізація абстрактних понять, не як образна ілюстрація заданої ідеї, а як романтична чи, вірніше, класицистична параболізація реального образу і розкриття за допомогою цієї параболи певної ідеї, до речі, не волюнтаристсько-індивідуалістської, а колективістської і глибоко гуманістичної.

Що ж до інших «личин» стаффівського ліричного героя, то іноді це — стилізований мудрець, «шанувальник зірок і мудрості, любитель садів» на тлі умовного «класицистичного» пейзажу з елементами античними й біблійно-орієнтальними; іноді — мандрівник-волоцюга, що стоїчно переносить свою знедоленість і співає осанну невибагливим радощам земного буття. Зрештою, це тільки «личини», за якими легко впізнати одного й того самого героя. Бо «волоцюга» постійно виголошує проникливі філософські істини, а мудрець зізнається, що «довго жив у горах і мешкав у лісах» й чимало мандрував по світу.

Поетика Ніцше залишається у Стаффовій творчості помітнішою, виразнішою і тривалішою, ніж власне ніцшеанська філософія. Зрештою, така доля всіх метафізичних філософій, поданих у притчевій формі: їхня вартість залежить від наявної в них поезії.

Тривалі мандрівки, які, починаючи з 1901 р., стали для Стаффа щорічними, дали йому змогу не тільки вдосконалитися в знанні іноземних мов і глибше спізнати культуру Франції, Італії, України (в серпні 1903 р. Стафф побував у Києві), але й дозволили йому вирватися з кабінетно-студійної обстановки і, якщо не ввійти в широке життя, то принаймні максимально до нього наблизитись. Він подорожував іноді сам, іноді з друзями, але грошей завжди було обмаль, і поет нерідко опинявся в ситуаціях, схожих на ті, що про них розповідає його безпритульний (одначе безжурний) ліричний герой.

Наслідком цих подорожей стають десятки віршів, цілі цикли поетичних ремінісценцій («Італо-грецькі відлуння», «Слідами античної стопи» та ін.). Починаючи від збірки «Квітнуча гілка» (1908 р.), Л. Стафф виразно проявляє себе як поет «класицистичний». Риси неокласицизму, як це легко спостерігати й на творчості українських поетів, визначаються не тільки орієнтацією на традиційні форми (античні елегії, ідилії, ренесансні сонети, терцини, октави), але й — і це найголовніше — певним поетовим ставленням до світу. Класичний поет не стільки «переживає» світ емоційно, скільки раціонально його виповідає й пояснює. Утвердження гармонії відбувається не за рахунок розв'язання життєвих суперечностей, а за рахунок їх усунення з поля зору, тобто за рахунок ідеалізації світу, але ідеалізації тонкої й непомітної — бо ж спрямована вона не на сам об'єкт, а на спосіб сприйняття об'єкту. Соціально-історичний розвиток людства сприймається «класичним» поетом не стільки в конкретних соціально-історичних координатах, скільки в координатах існуючих мистецьких концепцій.

Леопольд Стафф, який перекладав Епікура й Петронія, псалми Давида й давньокитайську лірику, твори Мікеланджело й Леонардо да Вінчі, Гете й Рабіндраната Тагора, щедро насичує свої вірші алюзіями, зверненими до міфології античної й біблійної, до скульптур Мікеланджело й ранньоренесансних полотен Джотто, до музики Гріга й до сучасних Стаффові картин Я. Мальчевського та Й. Мегоффера. Танцююча Гора з однойменного вірша Стаффа, подібно до фаустівської хвилини, «не схотіла, прекрасна, минути і — в польоті застигла». У вірші «Заспів» Стафф майже дослівно цитує Теренція: «Я жив і ніщо людське не чуже мені». Через цілу поетову творчість проходять метафори

світу-саду і життя-мандрівки, які не просто мають величезну літературну традицію, а сягають у глибини міфопоетичної свідомості людства. Стиль Стаффа теж зберігає всі ознаки «класичності» — завдяки «самоусуненню» автора й «об'єктивній» послідовності викладу кожен вірш стає свого роду «універсальним» поетичним документом. Відчуття врочистої піднесеності й неквапливості посилюється завдяки ненастирливій архаїзації лексики та синтаксичній закінченості кожної строфи і кожного рядка.

Класицистична відособленість твору від автора при наявності блискучої версифікаційної техніки й свіжої образності не могла, звісно, зашкодити поетові творити його прекрасні «поетичні репортажі із сьогодення у вічність». Але водночас класицистична риторичність не дозволила Стаффові створити й шедеврів злободенної політичної лірики, яких можна було сподіватись від його таланту і від його гуманістичної позиції.

Ще в 1904 р., подорожуючи по Прикарпаттю, Л. Стафф став свідком страйку бориславських нафтовиків. «Я був у Бориславі, і він справив на мене враження входу в якесь дантівське пекло», — писав Стафф в одному з листів. Почуття солідарності з «братом-робітником» вилилося в цикл сонетів «Справедливий гнів» — гнів, що «похитнув кривавий трон білого царя», гнів, що надихнув досить-таки аполітичного на той час Л. Стаффа на оспівування боротьби робітничого класу й утвердження неминучості його перемоги. В політичних поезіях 1914—18 рр. поєднуються мотиви болю й надії: жахні гротески світової війни поет трактує як закономірний наслідок морального занепаду й девальвації усіх духовних вартостей буржуазного суспільства («забагато ми вживали великих слів», колишні ідеали свободи й братерства перетворилися на лицемірні гасла), та одночасно в поезіях Стаффа з'являється «світанковий вітер часу» над землею, що «вагітна надією», і врешті-решт поет заявляє прямо і недвозначно:

«Минуть часи важезних ударів долі,
І ранок одним скаже: «Геть!», а
іншим:
«Зостаньтесь!»
. . . . . .
Зігнуті низько, підведемо обличчя
І встанем на повен зріст!»

Збірка «Райдуга сліз і крові» (1918) мала не тільки певну суспільну й художню вартість, — вона була етапною для самого Л. Стаффа. Без «Райдуги сліз і крові» навряд чи з'явились би «Польові стежки» (1919 р.) — збірка, в якій Стафф остаточно утверджує себе як «поет повсякдення» і — поет видатний.

«Польові стежки» — це гімн матеріальному світові в його найбуденніших, найпрозаїчніших формах. Гній і свиня, пес на осонні і музика вечірніх жаб — усе це, як невід'ємна частина буття, стає об'єктом поетичного славосліву. Варто порівняти вірш «Коваль» з книги «Польові стежки» та його «тезку» зі «Снів про могутність», щоб осягнути Стаффову творчу еволюцію. На зміну химерній величі «сили волі» приходить справжня велич людської краси і сили, велич буденної праці. У збірці «Високі дерева» (1932 р.) Л. Стафф не без самоіронії напише:

«Стала золою сила моя вогнеплинна,
І там, де я перше пусткою зяяв,
Родить плоди оливка, тиха і
доброчинна,
І лозу виноградну за руку тримає».

(«Вулкан»)

Поет стає скупішим на книги й на слова: збірка «Вушко голки» з'являється в 1927 р., «Високі дерева» — в 1932 р., «Барва меду» — в 1936. Стафф уникає поем і навіть великих віршів, прагнучи добитись інтенсивності думок та емоцій не кількісними, а якісними засобами, тобто — не нагромадженням ефектних образів, а їх якнайефективнішим добором і поєднанням у поетичне ціле.

Поява «релігійної» збірки поезій «Вушко голки» зумовлена загальною

кризою Стаффового світогляду, заснованого на класицистичній гармонізації всього сущого. Гармонізація стає безсилою перед наростаючими суспільними протиріччями (спроба інтерпретації першої світової війни як абстрактної «кари», насланої богом за гріхи людські, виявилась не вельми вдалою); поетові все важче «славити день — коли темно, немов уночі». Він ступає на поріг старості й «зі страхом міряє зіткане полотно» своїх творів. Стафф не хоче повертатись до декадентських розпачливих саморефлексій і шукає підтримку для власної рівноваги в ідеї «несповідимості господніх шляхів». Та дивна річ — ледве він пробує євангелічні ремінісценції оживити конкретними поетичними деталями, як відразу вся теїстична схоластика трансформується в пантеїстичну повнокровність матеріального світу. Взаємини ліричного героя з богом-природою — це взаємини рівного з рівним:

«Серце моє у тобі спочиває,
Наче долоня в долоні друга» —

є в цих рядках пієтет, але нема ні рабського схиляння, ні покори.

Амбівалентність не властива поезіям Стаффа, проте в 30-ті рр. гармонія його поетичного світу порушується гірким усвідомленням: «не віщує мені перемоги змагання з часом», «мушу загинути, бо ж борюся слабкою зброєю — справедливістю своєї боротьби», «справжня краса життя криється за перевалом часу». Вірші стають суб'єктивнішими, нерідко поет вдається до парадоксу, іронії й самоіронії, але ніде не впадає в модерністську зневіру, ніколи не втрачає здатності захоплюватися світом, життям. Тільки захоплення це вже не класицистично ідеалізоване, а по-стоїчному мудре.

І вже як підсумок поетових декларацій тридцятилітньої давності звучить скромне, але сповнене гідності визнання:

«Життя моє прожите недаремно —
Я друзів мав і створював пісні».

Збірка «Мертва погода» вийшла аж після війни — в 1946 р., і навіть сама її назва метафорично передавала гнітючу обстановку часів окупації. А втім, значна частина поезій з цієї книги була написана ще перед війною й продовжувала традицію «Високих дерев» і «Барви меду». Вірші Стаффа 1939—45 рр. засвідчують палку поетову «заангажованість», його щире прагнення дати у своїх творах відгук на злободенні теми. Та класицистична art poetica знову, як і в «Райдузі сліз і крові», підвела Л. Стаффа. «Читаючи ці вірші, неможливо уникнути враження, що навіть найгостріші слова осуду пом'якшують дійсність, — писав відомий польський критик Артур Сандауер у передмові до Стаффових «Вибраних поезій» в 1960 році — ... Кожен узагальнюючий епітет — хоч би тому, що співставляє фашизм з чимось знаним, вводить його у сферу існуючих понять, — применшує його і пом'якшує. Щоб «віддати йому належне», слід було облишити спроби пойменування й синтезу і надати натомість голос самим голим фактам. Це вірно відчули, пишучи про окупацію, Налковська, Боровський, Ружевич».

Але там, де Стафф уникає класицистичної котурновості й велемов'я, з'являються справжні шедеври — такі, як вірш «Перша прогулянка», де блискуче поєднано кінематографічну точність і яскравість деталей з шириною суспільного узагальнення.

«Будем знову жити у власнім домі,
Будем ступати по наших власних
сходах».

Цими двома рядками починається й закінчується вірш, але якщо на початку вони сприймаються як емпіричний факт з поетового життя, то в кінці набувають значення універсального поетичного документа — утвердження щирої й глибоко гуманістичної віри в щасливе майбутнє нового світу.

Жадібними очима сприймав сімдесятилітній поет бурхливі перетворення в

народній Польщі, в країнах соціалістичного табору.

«О, радісний ранок світу!
Минають у небі хмари,
Але не лишають тіней
На сонячнім твоїм серці».

(з кн. «Лоза», 1954 р.)

«Знов підноситься й росте все, що
ворог знищив,
Думки мої клопочуться в блузах
робітничих.
Вежі тягнуться у небо, всі дороги —
в ранок...»

(з кн. «Дев'ять муз», 1958 р.)

Він умів не тільки захоплювати своїми творами молодших поетів, а й сам намагався уважно стежити за поетичними віяннями доби. Перехід Стаффа на верлібр пов'язується з ім'ям Тадеуша Ружевича, з яким Стафф познайомився й заприятелював у 1946 р. Цей перехід не зводився до відмови від рим — такі вірші траплялись і у «класичного» Стаффа, тепер же він відмовляється і від класичної логічності викладу, все частіше вдаючись до асоціативного монтажу:

«Лежу на човні
У вечірній тиші.
Зорі наді мною,
Зорі піді мною,
Зорі в мені».

(«Вечір», з кн. «Дев'ять муз»)

Навіть у «традиційних» віршах частогусто з'являється ексцентричність, притаманна радше Галчинському чи Тувіму. Стаффівський гумор дивує багатством відтінків — від їдкої насмішкуватості «Poeta subtilis» до лагідної сентиментальності «Горобини»:

«То й що, коли осінь холодна?
Зарадити легко горю.
В кишені сховаю долоні, —
Вже й ніби тепліше надворі.

Вже здалеку квітень махає,
Шле з вітром добрі новини.
І смутки старі розганяє
Палаючий гнів горобини».

І вже вкотре поет створює модель світу-саду, де знаходить місце і для печальної самоіронії, і для стримуваної гордості за своїх незліченних «онуків»:

«Сиджу у саду.
Де все прастаре, як світ.
Сонце, дерева, квіти.
Лиш я — молодий,
Наче власний онук,
Наче мільйон онуків,
Бо маю їх справді безліч.
Сміються до мене.
Я теж».

У 1949 р. найстаріший у Польщі Ягеллонський університет присвоїв поетові Леопольду Стаффу вчену ступінь доктора honoris causa. В 1951 р. за ціложиттєву творчість Стаффа удостоєно Державної премії, а в 1955 р. за заслуги перед соціалістичною Польщею його нагороджено орденом «Прапор праці».

Остання укладена самим Л. Стаффом збірка вийшла з друку в 1958 р. — за рік після поетової смерті. З неї лунав знайомий голос, сповнений мудрого просвітління і тихого, неметушливого оптимізму.

«Минає? Ну й нехай минає!
На те й хвилина, щоб минати.
Моя і — нічия. Зникає,
Неначе хмар гінкі фрегати.
І хоч усе на світі тлінне,
І в часу пам'ять непочата, —
Довіку будуть в плесах плинних
Купатись зорі і дівчата».

І довіку буде в плинних плесах часу віддзеркалюватись поетичний сад польського поета, квітнучі гілки його високих дерев.

Микола РЯБЧУК

Львів.

КУЛЬТ НАДЛЮДИНИ І ШЛЯХИ БУРЖУАЗНОЇ КУЛЬТУРИ

I

В епоху розквіту буржуазної цивілізації, на початку XIX століття, культ «героя» набрав рис романтичного бунту, що було реакцією на кризу просвітництва. Звертаючи тоскні погляди в минуле, реакційні романтики — противники ліберально-егалітарного процесу — свою ненависть до «міщанської середини» втілювали в усіляких ретроградних теоріях.

Розрив між теоретичним та історичним знанням, характерний для романтизму, успадкували деякі реакційні послідовники романтичного світогляду — шукачі «надлюдини». Для них він став джерелом шкідливих міфів та ілюзій, позначених печаттю звиродніння; ідеал здрібнів, але міфи залишилися.

Особливо гостро розрив між тим, що має бути, й тим, що є, виявився у творчій та життєвій долі Ф. Ніцше. В його людиноненависницькій філософії ідея сильної особи досягла історичного апогею. Ніцше, як ніхто з його духовних посередників, намагався перенести етичний імператив, що коренився у його свідомості, на історію. Даючи життя «надлюдині» Заратустрі, Ніцше розкрив сутність одного з панівних соціальних типів доби імперіалізму. Зробив він це, заперечуючи буржуазний світ. Але, повстаючи проти моралі торгашів, базельський професор у своїй історичній сліпоті свідомо чи мимоволі естетизував саме той тип особи, в якому фактично і втілилася буржуазна мораль на останньому етапі розвитку власницького суспільства. Для самого Ніцше це стало причиною внутрішньої кризи.

З епігонською «послідовністю» пошуки «надлюдини» продовжив Освальд Шпенглер, автор сенсаційної праці «Занепад Європи». Але при цьому він уникнув роздвоєння, яке так виснажило свідомість Ніцше. Філософія історії, зведена Шпенглером до формули розквіту й занепаду цивілізацій, містила в собі багатозначні пророкування про настання епохи панування «сильних осіб», добірних екземплярів роду людського.

Вимріяні автором «Занепаду Європи» обранці, не мали, по суті, нічого спільного з тим образом «канатохідця над прірвою», що мучив Ніцше. Боги Шпенглера живуть на землі, в іпостасях політичних диктаторів, капітанів великого бізнесу, бездушних технократів. Популярність «Занепаду Європи» серед буржуазії свідчила про зрощення плутократії з різними ірраціоналістичними вченнями в епоху імперіалізму. Відомо, що саме в 20-ті роки Гітлер з містико-демагогічних доктрин зліпив свою «Майн кампф».

«Занепад Європи» значною мірою сприяв виникненню хвилі новітнього «цезаризму», покликаного «оздоровити Європу», яка стала «на краю ночі» (Луї Селін). Абстрактна ідея «людино-бога» злилася із соціальною практикою найреакційнішого політичного руху — фашизму.

Трансформація недавніх нігілістичних «іконоборчих» настроїв певної частини мистецької інтелігенції Заходу в найре-

акційніші політичні переконання новітнього зразка нерідко відбувалася під гаслом докорінного оновлення мистецтва. Так, окремі світоглядні положення експресіонізму, за злою іронією долі, стали філософським інструментарієм культурної політики третього рейху. Інтерпретацію дійсності згідно з таємничими порухами душі експресіоністи й близькі до них футуристи вважали теоретичним постулатом не тільки для поезії, а й для політики. Ось чому діяльність політиканів типу Муссоліні на перших порах так цікавила естетствуючих мислителів, що фетишизували «рух», «дію», «внутрішній порив». Серед найвідоміших діячів експресіонізму були й члени нацистської партії (Еміль Нольде).

Із сліпим фанатизмом речники дрібнобуржуазної інтелігенції кидалися славити діяння «сильної особи», що прорвалася на арену політичного життя. Здебільшого то були свідомі демагоги, але зустрічалися й філософсько мислячі одиниці, які не здогадувалися, що соціальна практика перевершить усі антигуманні крайнощі їхніх ідейно-естетичних програм.

«Еру Муссоліні» захоплено вітав Габріель Д'Аннунціо, один із стовпів італійського декадансу. Свої світоглядні шукання Д'Аннунціо проводив під прапором антибуржуазності, всіляко викриваючи парламентаризм. Він звеличував аристократів, що, замкнувшись у своїх занедбаних палацах, мріють про визволителя, який урятує батьківщину від свавілля «грубої юрби», закликав еліту до самообмеження в очікуванні «Дня Ікс», коли історичний спір буде вирішено силою на користь «обранців». Світ має знову стати — твердив Д'Аннунціо — «уособленням почуття й думки невеликої кількості людей». Новий римський цезар, за переконанням письменника, здійснить тотальну переоцінку цінностей і відкриє шлях «привілейованим породам» до жаданого панування. Будь-який вияв сили, вважав він, фізичний чи інтелектуальний, має незаперечні естетичні якості. Д'Аннунціо глибоко цікавили такі постаті, як Цезар Борджіа і маркіз де Сад. І ця його зацікавленість виливалася в невибагливій естетизації всього, що супроводжувало життя давніх вельмож: політичних убивств, двірських інтриг, меценатських примх, адюльтерів. Творчість Д'Аннунціо позначена відвертим позерством. Композитор Ігор Стравинський писав про нього: «Раптом з'ясувалося, що в нього такий самий препоганий смак у літературі, як у Муссоліні в усьому іншому».

Про вірнопідданські почуття до дуче американського поета Езри Паунда красномовно свідчать фрагменти з його листування з ватажком італійських чорносорочечників, а також стенограми їхніх розмов.

У листі від 28 жовтня 1943 р. Е. Паунд признавався, що мріє про «раптовий і рішучий збройний переворот у Великобританії», який привів би до влади диктатора типу Муссоліні.

Під час першої зустрічі в січні 1930 року в Палаццо Венеція в Римі, якої він добивався багато років, Паунд подарував дуче свою монографію — політичну програму з вісімнадцяти пунктів, а також збірник віршів. В одній із своїх пісень Паунд запевняє «свого бога» в безмежній відданості аж до смертної години. Захоплення ідеєю «сильної особи» привело Паунда до відвертої апології фашизму й колабораціонізму.

Приблизно так само розвивалася творчість французького письменника Анрі де Монтерлана. Його перші твори пройняті культом війни, що оформився під впливом ідей «героїчного націоналізму» Моріса Барреса. Монтерлан оспівує долю юнаків, що просто зі шкільної лави пішли у вир війни й полягли в бою. На його думку, загинути на полі бою, не пізнавши життя, не погрузнувши глибоко в його мерзоті, — це щаслива доля. Їй можна заздрити, нею слід захоплюватися. В романі «Сон» війна — це «світле царство сильних» — апологізується як стихія героїзму.

В «кривавій купелі», за Монтерланом, відбувається справжнє очищення світу й «людської породи». В ній, твердить письменник, народжується «нова люди-

на»: енергійна, стійка, із сталевою волею і міцними м'язами.

Особливу роль у перетворенні людини Монтерлан відводить спорту. Звеличуючи героїв стадіонів, письменник твердить, що в змаганнях на бігових доріжках та боксерських рингах народжується «нове людство». В атлетах він вбачає прообраз нового Фауста (уособлення сатанинських інстинктів, що прагнуть демонічної влади над зовнішнім світом).

Монтерлан намагається створити таку собі «філософію мужності», що грунтується, на його думку, на фізичній досконалості й містично тлумаченому «дусі» (але не духовності в гуманістичному розумінні): «Ця філософія прагне встановлення порядку... Вона надихнула римсько-католицьку церкву, вона — відродження поняття традиції та авторитету»...

З часом до спортивної «релігії» підверстується обожнення тавромахії (мистецтва матадорів). Герой романів «Сон» та «Мрія» Альбан Брікуль повнокровно живе тільки на аренах для бою биків. Тавромахія стає для нього черговим щаблем у сходженні до ідеалу. На думку Монтерлана, геометрія кориди, напружена гра між смертю і життям, дає змогу сучасній людині скинути з себе «вікову пелену розмагніченості». Абсолютна залежність від смерті подається як абсолютна свобода. Звідси й схиляння перед аристократичною Іспанією, де диктатура латифундистів, мовляв, гарантує стабільність такої системи панування, яка виряджає людський дух у небезпечні мандри по ущелинах страху, примушуючи його покірно слугувати «великим цілям» еліти. Тут уже проступає прикрашена романтичним серпанком ідея тоталітарної держави XX століття, розроблена Ернстом Юнгером.

Та вже наприкінці 20-х і на початку 30-х років спортивна лінія в творах письменника поступається місцем похмурому реєструванню буржуазного розпаду. Мотив розчарування в житті ліг в основу романів «Парубки» — параду карикатур на здичавілих аристократів — та «Маленька інфанта з Кастілії», в якому сформульовано тезу «що уражене, те мертве». Розвиваючи її, Монтерлан уже відверто закликає до фашизації Європи.

Теоретично обгрунтувати ідею «сильної особи» взявся ранній речник німецького фашизму Ернст Юнгер. Вихідною точкою в його філософських побудовах був принцип, запозичений з ніцшеанської системи понять — «воля до влади». Цей принцип, за Юнгером, є фундаментом усієї цілеспрямованої діяльності людини. Але в юнгерівській інтерпретації «воля до влади» немислима за межами бюрократичного механізму «субстанціональної влади» й завжди визначається «конкретним життєвим станом». Практично для її реалізації виправдовується створення поліцейської держави з багатоступінчастою соціальною ієрархією й чіткою «ранговою структурою». Юнгер певен, що в надрах людської природи чаїться звірине начало, ледве стримуване раціоналістичними нашаруваннями цивілізації. Тому він робить програмний висновок про необхідність перетворення інстинкту на знаряддя воєнної агресії. Опорою «субстанціональної влади», її, так би мовити, енергетичним матеріалом німецький філософ вважав чоловіка-воїна, солдата прусської закваски. Для Юнгера такий образ — позачасовий еталон.

II

Після того, як ідея сильної особи була остаточно скомпрометована у соціально-політичній практиці фашизму, зацікавленість нею серед «високочолих» західних інтелектуалів послабилася. «Надлюдина» потрапляє на ковейєр масової культури, перетворюється на козирну карту буржуазної пропагандистської машини. Культ «героїчного» стає цілою індустрією, прибутковою справою. Ідея супермена здобуває нове життя, стає складовою частиною «мистецтва» кітчу.

В образі сучасного «героя», вирішеному в дусі кітчу, синтезуються інстинкти й нездійсненні сподівання західного обивателя. Відбувається те, що Томас Манн назвав «міфологічним ототожненням».

Типові герої масової культури мають ряд раз і назавжди заданих якостей. Ці якості в разі потреби можуть бути посилені чи послаблені, наче звукові сигнали в передавальному пристрої. В такий спосіб ще в 30-х роках був скроєний класичний образ паралітератури — герой романів Е. Р. Берроуза Тарзан. На початку дії всі соціальні зв'язки Тарзана обірвані, він — лише дика горилоподібна потвора. Проте читач і кіноглядач знають таємницю героя: Тарзан знатного роду, але зла доля закинула його в джунглі. Знатним походженням Тарзан імпонує обивателю, його життєвій драмі співчувають, чекаючи торжества справедливості. Нарешті одного чудового дня таємниця розкривається, чари розвіюються, й потвора стає прекрасним принцом (він з'являється перед «світом» в образі чарівного денді)...

Часто супергерой маскульту виконує роль знаряддя найвищої справедливості. Такими є, наприклад, центральні персонажі класичних вестернів. До глухого містечка, де громадське життя вибилося з колії, приїздить благородний ковбой — кремезний велетень з монетним профілем, мужніми зморшками й щирим твердим поглядом. Своїм культом, що б'є без похибки, він швидко відновлює первісну гармонію світу. Такий герой цілком відповідає ідеалу середнього американця, ідеалу, що бере початок у стихійній міфотворчості піонерів-поселенців.

Однією з найпоширеніших сучасних моделей надлюдини стали надгерої коміксів Супермен та Батмен. І той і той є химерним викривленням мрії обивателя — вижити у ворожому й хаотичному світі, вийти переможцем над будь-яким лихом (адже Супермен може, наприклад, звести половинки розколотого землетрусом мосту або облетіти землю за якісь секунди, а Батмен — сам один врятувати місто від навали чудовиськ).

Відродження примітивних форм культурного досвіду, повторення фольклорних ходів виконують тут роль універсального пояснення надприродності героїв. Такі прийоми цілком знімають відповідальність з авторів, дають їм змогу не обтяжувати себе серйозними мотивуваннями вчинків героїв. Пропагандистські можливості коміксів дуже швидко оцінили ідеологи імперіалістичних агресій, санкціонувавши видання воєнних серій, героєм яких став «суперсолдат».

Цікава деталь: майже всі надгерої масового мистецтва, що вирушали в світ під прапором абстрактної доброчесності, поступово виродилися в жорстоких і цинічних хрестоносців антикомунізму. Такої еволюції зазнав герой коміксів художника Мілтона Каніфа, американський льотчик Стів Каньйон, що пройшов шлях від ідеологічно нейтрального пілота транспортної компанії до повітряного пірата, який прославився кривавими «подвигами» у В'єтнамі.

Та, мабуть, жоден герой масової культури так міцно не закарбувався в пам'яті цілого покоління, як Джеймс Бонд. Агент 007 — фольклорно спрощена й поставлена на комерційний конвейєр модель, загальну структуру якої автор «бондіани» Ян Флемінг запозичив у свого попередника Томаса Едвардса Лоуренса. Книжка Т. Е. Лоуренса «Сім стовпів мудрості» стала, так би мовити, прологом «шпигунського» епосу.

«Сім стовпів» заслуговують на особливу увагу. Книжку можна сміливо назвати автобіографічною, але з одним застереженням. Річ у тім, що полковник британської розвідки Т. Е. Лоуренс був великим любителем різних містифікацій, поширював про себе найнеймовірніші легенди. Пам'ятаючи цю обставину, звернімося до калейдоскопічної долі письменника-шпигуна, суперагента Британської імперії. Ще замолоду Лоуренс захоплювався темою хрестових походів, мріяв про новий хрестовий похід, на чолі якого стояв би він сам (ідеться про «місіонерські акції» в країнах арабського Сходу). Лоуренс наполегливо студіював теорію війни, цікавився археологією. Обдарований дилетант подорожував по Сірії, досліджував замки хрестоносців, досконало оволодів арабською мовою. Зацікавленість античною класикою, філософією Шопенгауера доповнювалася грунтовним вивченням систем сучасної зброї.

Різнобічний талант Лоуренса, в поєднанні з його любов'ю до авантюри, не залишився непоміченим. «Інтелідженс сервіс» доручає йому відповідальну роль в організації повстання арабів проти турецького панування. Замір цей переслідував мету ослабити Оттоманську імперію, проти якої воювала Англія під час Першої світової війни.

І ось після вдалої кампанії на аравійському театрі воєнних дій Лоуренс став національним героєм, прикладом для наслідування.

Після війни, будучи тимчасово «не при ділі» і спонукуваний марнославством, «блакитноокий привид пісків» видав книжку «Сім стовпів мудрості», якою спробував спорудити пам'ятник самому собі. Центральний персонаж зображений як геній таємничої «закулісної гри», маг шпигунства. Ризикуючи життям навіть без особливої на те потреби, а часто й всупереч здоровому глуздові, ця енергійна людина скрізь женеться за невловимим маревом абсолютної влади.

У формі сповіді Лоуренс виклав свої погляди на воєнне мистецтво, особливо наголосивши на так званому психологічному факторі, тобто вмінні маніпулювати людьми, культивувати в них якості, потрібні для досягнення мети. Критерієм при цьому є «великий» приклад самого полковника Лоуренса.

Звичайно, вульгаризовані двійники героя «Семи стовпів» дуже приблизно нагадують Лоуренса Аравійського. Те, на чому Лоуренс намагався будувати свою концепцію світу, творець образу Джеймса Бонда Ян Флемінг перетворює на трафаретні фрази для арсеналу антикомуністичної пропаганди. Замість доказів тут — механічна сума «подвигів», замість роздумів, що в Лоуренса грунтувалися на досить широкій ерудиції, — відверта орієнтація на найнижчі інстинкти.

Всі ці метаморфози дають досить ясне уявлення про те, в якому напрямку просувався інтерес обивателя-споживача: девальвація вчорашнього кумира виказує потайні помисли й бажання буржуа, стомленого театральною сліпучістю. Йому хочеться вірити, що відстань між ним і «великою людиною» легко подолати. Що ж до політичної основи «бондіани», то вона дуже примітивна — махровий звірячий антикомунізм. Декому із західних ідеологів здавалося, що за допомогою нового «позитивного» героя та «нового епосу» вдасться зміцнити підупалий ідеологічний престиж буржуазного суспільства. Та цим надіям не судилося здійснитися. «Міф» про Бонда дуже швидко пішов у небуття.

Невиправдана гіперболізація, безнастанне фабрикування чудес, нестримне нагромаджування вигадок, які забезпечували успіх агентові 007, врешті-решт виявилися для нього фатальними. «Бондіана» перестала задовольняти споживачів книжкового ринку, які віддають тепер перевагу суперменам технократичного зразка...

Отже, як бачимо, культ супермена визначається злиттям дрібнобуржуазних ілюзій та класового інтересу грошовитої еліти. Маркс з цього приводу писав, що за романтичним за формою культом героїв і тим більше прозаїчним культом «капітанів виробництва» ховається апофеоз буржуа як особи Фікція «надлюдини» відбиває духовне змертвіння відчуженої людини капіталістичного суспільства.

Олег БІЛИЙ

ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ ЯНУША КОРЧАКА

Нинішнього року все прогресивне людство разом з польським народом складає шану письменнику й педагогові Янушу Корчаку, подвижницьке життя і трагічно-героїчна смерть якого уславили його ім'я в цілому світі.

Як зазначає один з учнів Януша Корчака і його біограф, відомий польський письменник Ігор Неверли, щоразу, коли мова заходитиме про здобутки педагогічної науки й мистецтва, про гуманізм і культурну спадщину, «серед почесних представників радикальної інтелігенції поставатиме образ варшавського лікаря, педагога й письменника, який своєю творчістю, діяльністю і смертю здобув право належати до продовжувачів найсвятіших традицій польського народу».

У сім'ї заможного варшавського адвоката Гольдшмідта народився 1878 року син. Батьки дали йому ім'я Генрік, на честь діда-лікаря. Здавалось, у цього хлопчика буде безхмарне дитинство: родинні достатки, гарна квартира, дбайлива прислуга. Та чутливого, вразливого Генріка, обдарованого нестримною фантазією, домашня опіка гнітила; особливо обурювало його те, що йому забороняють гратися з дітьми двірника. Не принесла радості й царська школа з її казарменим режимом і тілесними покараннями, що лякали хлопця своєю жорстокістю. Малий Генрік ріс відлюдьком, «розтелепою і роззявою», як вважав його батько. А втім, з батьком вони були справжні друзі. «Ми — чоловіки», — любили повторювати вони, часто вирушаючи на човні в прогулянки по Віслі..

Генрікові було одинадцять років, коли батько тяжко захворів і невдовзі помер. Родина швидко зубожіла, довелося переїхати з багатої квартири в бідний район Варшави. Хлопець зіткнувся з життєвими труднощами: сам ще школяр, він, підробляючи на репетиторстві, опікується матір'ю й молодшою сестричкою. Але приватні уроки давали Генріку не тільки необхідний заробіток: він полюбив свою «педагогічну практику». І коли, завдяки невтримному потягу до знань, йому вдалося успішно закінчити гімназію, а потім вступити на медичний факультет Варшавського університету, він не випадково обрав своєю майбутньою професією педіатрію.

В гімназичні роки Генрік захопився літературою і, як більшість початківців, почав з віршів. Наважився навіть завітати якось до редакції однієї відомої газети й прочитати головному редакторові свою юнацьку «Елегію». Пізніше, згадуючи про той курйозний випадок, він з притаманною йому іронією розповідав, як редактор, почувши рядок: «Дозвольте, ляжу в чорну труну...» — глузливо вигукнув: «Дозволяю!..»

На цьому сімнадцятилітній поет поклав край віршуванню, але не розпрощався з літературною творчістю. Вже студентом він пише драму на чотири акти» — «Яким шляхом» і 1898 року, надіславши її на конкурс газети «Кур'єр Варшавський», одержує першу премію. На титульному листі твору стояв псевдонім Янош Корчак — автор прибрав його за ім'ям героя книжки Юзефа Крашевського «Історія про Яноша Корчака і прекрасну мечникову дочку». Герой відомого польського прозаїка вразив молодого драматурга благородством, відданістю батьківщині, і відтоді під вигаданим прізвищем Януша Корчака (складальник в імені Янош помилково набрав «у» замість «о») згодом виходять у Польщі казки, повісті, драми й педагогічні праці.

Студентські роки Януша Корчака позначені громадською діяльністю: він працює в безплатних читальнях благодійного товариства «Доброчинність», що обслуговували варшавських робітників. Уже тоді Корчак висловлюється негативно про благодійні принципи організації культурних і виховних закладів для трудящих. Внаслідок кампанії, організованої реакційною польською пресою, Януш Корчак з групою прогресивно настроєної молоді потрапляє до в'язниці. Тут він знайомиться з польським революціонером Людвігом Кшевицьким, який навчив недосвідченого в житейсь-

ких справах студента глибше замислюватись над складними питаннями тогочасної дійсності, привернув його увагу до творів Маркса. Вийшовши згодом на волю й довідавшись, що охоронці порядку закрили безплатні читальні, Януш Корчак з власної ініціативи починає навчати читати й писати дітей варшавських околиць, водночас дохідливо пояснюючи їм — хто, як і з чого живе...

Окрилений першим літературним успіхом, студент-медик в цей час багато пише й навіть наважується запропонувати «повість з продовженням» гумористичному журналу «Колючки». Це був цікавий експеримент: кілька таких молодих, веселих літераторів заповзялися писати гумористично-пригодницький твір, не знаючи, чим закінчився попередній розділ і з чого почнеться наступний...

Як згадує Ігор Неверли, в ті роки юнак жив «подвійним життям», тобто вдень вивчав медицину, а вночі писав літературні твори. Ще змалку заприятелювавши із своїм однолітком Фелеком, сином бідняка, він тепер за його допомогою ближче знайомиться із світом знедолених дітей Повісля — одного з найубогіших районів Варшави. Саме безпритульним малолітнім злочинцям і злодіям була присвячена його перша повість «Діти вулиці» (1901). Ця книжка, власне, й визначила напрям усієї діяльності майбутнього письменника: питання виховання й перевиховання дітей турбують його тепер найбільше, бути їхнім наставником стає метою його життя...

Здобувши медичну освіту, Януш Корчак з 1903 року починає працювати педіатром. Він одразу ж уславлюється як чудовий діагност й бере собі за правило безкорисливо допомагати незаможним, за що його називають «лікарем бідноти». Щоправда, для власного прожитку потрібні кошти, і «лікареві бідноти» доводиться час од часу приймати і хворих багатіїв, але в таких випадках він намагається «злупити» з них якнайбільшу платню, аби мати змогу знову ж таки безкоштовно лікувати дітей злидарів. Знайомлячись із соціальним становищем убогих родин варшавських робітників, молодий лікар вечорами пише про їхню злиденну долю. Його професійним кредо стають слова: «Я вимагаю, щоб лікар... був дуже терплячий, коли він бачить безплатного пацієнта, бо цей безплатний хворий у вісімдесяти випадках із ста — жертва домовласника, фабриканта, капіталіста».

1904 року молодого лікаря взяли до армії і відправили на Далекий Схід, де тоді точилася війна Росії з Японією. Лікуючи поранених російських моряків, він не полишає думок про дітей, про їхнє майбутнє. Захоплено зустрічає Януш Корчак події першої російської революції і, виступаючи на мітингу страйкуючих залізничників, підкреслює, що революція розкріпачить людство, принесе щастя дітям. «Революцію не можна робити, не думаючи про дітей», — проголошує людина, життєвим переконанням якої стало всього себе віддати дітям.

Після армії Януш Корчак повертається до педагогічної практики, працює у варшавській дитячій лікарні, після роботи охоче лікує дітей бідноти. Вдень і ввечері лікує, вночі багато розмірковує і пише. Симпатії його — на боці дітей знедолених, дітей, фактично позбавлених дитинства і можливостей для фізичного й духовного розвитку, — на відміну від їхніх ровесників з багатих родин, що купаються в розкошах, а зростають бездушними й ницими істотами. 1904 року з'являється друком нова повість Януша Корчака «Дитя салону».

Вдумливий письменник прагне пильніше придивлятися до умов життя й виховання дітей робітничих околиць, глибше проникати в їхній внутрішній світ, осягати їхні думки й почуття. Кінець кінцем він усвідомлює, що бідняки та їхні діти є жертвами соціальної несправедливості, і доходить до висновку, що соціальне зло необхідно усунути, тільки ще не знає, як це можна здійснити. Але він вірить, що «прийде, нарешті, час, коли домовласника за сирий підвал чи фабриканта за задушливу майстерню судитимуть як бандита, що заміряється на чуже життя...»

Для вдосконалення своєї педіатричної кваліфікації Януш Корчак кілька разів виїжджає за кордон, знайомиться з організацією благодійних дитячих закладів Берліна, Парижа, Лондона, але у нього залишається від них найгірше враження. Водночас, працюючи лікарем у благодійному «Товаристві допомоги сиротам» та його літніх колоніях для дітей і підлітків під Варшавою, він переконується, що й тут справа виховання перебуває не на високому рівні, що й тут життя дітей тяжке й безрадісне. Всі такі благодійні установи Януш Корчак влучно назвав «тюрмами-казармами». Адже від них «держава жде офіційного патріотизму, церква — догматичної віри», а насправді вони придушують енергію дитини, нівечать її душу, виховують підневільну людину. Тож інакше, як «потворною і жахливою», таку систему виховання не назвеш. І поступово в душі молодого письменника і лікаря зміцнюється бажання самому стати вихователем. Він звертається до педагогічної літератури, зачитується, зокрема, творами Генріха Песталоцці і доходить не-

сподіваного висновку, що педагогіка здатна поліпшити становище дітей значно більше, ніж медицина. Правильно з педагогічного боку поставлене фізичне й моральне виховання, вважає він, може запобігти психічним розладам, з яких часто починаються хвороби дитячого організму. І без зайвих вагань, у тридцятирічному віці, майже відмовившись від практики лікаря, він стає професійним педагогом-вихователем варшавського дитячого будинку «Дім сиріт». Але ім'я «доктор» лишається за ним назавжди: всі діти в дитбудинку називають його «доктором», та й по радіо він згодом виступає з «Бесідами Старого доктора».

Януш Корчак сам працював з архітектором над проектом «Дому сиріт», сам діставав кошти на його спорудження, сам добирав обслуговуючий персонал та молодих вихователів, які мали поділяти його педагогічні погляди й на практиці їх здійснювати в цій маленькій «державі в державі». Коли багаті члени благодійного товариства, на кошти якого утримувався «Дім сиріт», виявляли бажання відвідати його, Януш Корчак вимагав, щоб вони залишали за рогом вулиці свої розкішні авто, а самі приходили туди пішки, аби не принижувати дітей-сиріт виглядом свого багатства. Тут у всьому порядкував Старий доктор, усе тут належало дітям...

Хоч Януш Корчак розумів, що «ми не можемо дати дитині свободи, поки самі в кайданах», він все-таки лишався осторонь боротьби за повалення старого ладу, не брав участі в польському революційному русі. Вихователь покладав надії на педагогіку, бо вважав, що, вдосконалюючи людину вихованням на основі наукової педагогіки, можна змінити суспільство зла й насильства. І, задумавши створити нову оригінальну систему виховання в «Домі сиріт», він береться за систематичне спостереження над дітьми із застосуванням прийомів, запозичених у педіатрії. Про це він так і пише: «Сердитий погляд вихователя, похвала, зауваження, жарт, порада, поцілунок, казка як нагорода, словесне зауваження — ось лікувальні процедури, які треба призначати меншими або більшими дозами, частіше або рідше, залежно від даного випадку й особливостей організму». Цими поглядами починає керуватися дитячий лікар і письменник, який стає ще й педагогом, аби втілити в життя свої сміливі мрії — перебудувати існуючу систему виховання так, щоб вона зберігала чистоту дитячої душі, боролася за довір'я до дитини, без якого педагогічний процес немислимий.

Понад чверть століття Януш Корчак, не завівши навіть власної родини, прожив серед своїх вихованців у «Домі сиріт», триповерховій будівлі, на горищі якої містилася його скромна кімната-кабінет. Щоправда, перша світова війна надовго вихопила Корчака з цього добровільного відлюддя. Та повернувшись з фронту, він разом з Мариною Фальською організував під Варшавою ще один інтернат — «Наш Дім» — для дітей варшавських робітників, і обидва ці заклади стали творчою лабораторією видатного вихователя, лікаря й письменника.

Для тодішньої Польщі «Дім сиріт» був досить незвичним виховним закладом. Утримувався він, звісно, на кошти багатих філантропів, але на вимогу Януша Корчака ніхто із «сильних світу сього» не втручався в розпорядок життя його вихованців, у процес їхнього виховання. На сто дітей тут було сім чоловік обслуговуючого персоналу. Разом з ним працювало кілька молодих педагогів, які вчились виховувати не тільки дітей, а й самих себе. Адже, за словами їхнього наставника, «не може виховувати інших той, хто не виховує себе». Думка ця знайома нам з педагогічної практики Льва Толстого, який зауважив, що, почавши виховувати когось, одразу ж виявляєш прогалини й вади у собі самому. Але тут, очевидно, слід говорити не про запозичення ідеї, а, швидше, про дух часу, який народжував схожі ідеї в різних куточках світу: згадаймо про експеримент російського педагога С. Т. Шацького, який, подібно до свого польського ровесника, в цей же час бере групу дітей-сиріт і намагається створити для них «дитяче царство» — в зруйнованій дачі на берегах Клязьми, за півверстви від Щолкова...

Як вважав Януш Корчак, у сім'ї чи в дитячому будинку не можна вдаватися до примусу, намагатися «перекроїти» дитину за міркою дорослого. Причиною конфліктів між батьками й вихователями, з одного боку, і дітьми й вихованцями — з другого, часто буває бунт природжених нахилів дитини проти нав'язуваних їй приписів та заборон, проти її природного прагнення до активного вияву сил, потреб і можливостей. Все, досягнуте муштрою, насильством, забороною — нетривке й ненадійне. «Не треба гніватись на те, що дитина є тим, чим вона є», — любив повторювати польський педагог. Справжня система виховання дітей має грунтуватися на їхній активності й самодіяльності, дисципліна в них має бути свідомою. І «Дім сиріт» став організацією дітей, заснованою на системі їхнього самоврядування, до органів якої належали товариський суд, рада самоуправління й дитячий сейм. Про-

те Януш Корчак не заперечував керівної ролі дорослих у процесі духовного зростання дітей. Відкидаючи дві педагогічні крайності, — брак або надмір свободи у вихованців, — він зазначає: «Отже, все дозволяти? Нізащо: з нудьгуючого раба ми зробимо знудженого тирана...» Тому-то кожний вихованець у Януша Корчака мав і права, і обов'язки. До того ж обов'язки дитина брала на себе згідно з власними уподобаннями і можливостями, але, раз узявши, повинна була виконувати їх неухильно. Ось приклад такого добровільного зобов'язання: «Хочу позбутися звички всім набридати і гніватись, а також звички брехати». На очах своїх товаришів належало наполегливо домагатися поставленої мети: цим виховувалася воля.

Уся діяльність дітей, у якій було чимало елементів гри, спрямовувалась умілою рукою самого Януша Корчака. Самовіддано працюючи в «Домі сиріт», Януш Корчак мав можливість підсумувати й узагальнити свої спостереження над дітьми, над їхнім розвитком і вихованням, скласти чітку виховну систему, яку вже можна було викласти в спеціальній педагогічній праці. Основними її науковими засадами були, в першу чергу, — любов і прихильність до дітей, незалежно від того, в якій родині вони народилися; по-друге, довіра до дитини й поважання її прав, поблажливість до дітей з врахуванням їхніх вікових особливостей, зокрема підвищеної емоційності; по-третє, урахування тісного зв'язку духовного світу дитини з фізіологічними особливостями її організму; по-четверте, мобілізація власних зусиль і праці дітей в інтересах їхнього виховання й перевиховання; по-п'яте, забезпечення правильних взаємовідносин між самими дітьми, між батьками, вихователями та дітьми.

Разом з тим Януш Корчак звертав увагу батьків і вихователів на те, що дорослі, які повсякчас набридливо повчають дітей, самі припускаються багатьох педагогічних помилок. Весь час щось забороняючи й вимагаючи, вони тим самим прищеплюють дитині пасивність, догідництво, лицемірство. На його думку, найпоширеніша педагогічна помилка дорослих полягає ось у чому: постійно розтлумачуючи дітям, що таке істина, що таке честь, обов'язок, відповідальність та інші моральні цінності, вони забувають, що дітям треба уміти не тільки цінувати правду, а й розпізнавати брехню, не тільки любити, а й ненавидіти, не тільки поважати, а й зневажати, не тільки згоджуватись, а й обурюватись, не тільки готуватись до майбутнього життя, а, як і дорослим, жити повноцінно в кожну дану мить.

Звичайно, педагог-новатор розумів, що така система виховання вимагатиме від її виконавців великих зусиль, власного перевиховання, самопожертви, повної самовіддачі. І тому знову і знову підкреслював: «Якщо ти хочеш бути наглядачем, то можеш не робити нічого, але якщо ти вихователь, то обов'язок твій — працювати шістнадцять годин на добу й забути про свята». Свої принципи Януш Корчак виклав у книжці «Як любити дітей». Писати її він почав ще в «Домі сиріт», а закінчив, за власними словами, «під гуркотом гармат і градом куль» на фронтах першої світової війни. Ця книжка, що складалася з чотирьох частин — «Дитина в сім'ї», «Інтернат», «Літні табори», «Дім сиріт», — побачила світ лише 1921 року...

На початку першої світової війни Януша Корчака як лікаря мобілізують до царської армії. Так він потрапляє на Україну. Згодом Всеросійський земський союз відкликає його з полку й призначає педіатром створених під Києвом сирітських будинків для українських дітей. У Києві тоді був також інтернат для дітей польських біженців, у якому працювала Марина Фальська.

Як бачимо, обставинами свого особистого життя, своєю практичною лікарською і педагогічною діяльністю Януш Корчак був тісно зв'язаний з Росією і Україною. Лікарі та вихователі на Україні мали змогу безпосередньо ознайомитися з його новими поглядами на виховання дітей, його практичним застосуванням нових педіатричних та педагогічних методів. А вони в нього були взаємопов'язані: «Я бачив народження і смерть, медицині я зобов'язаний методом дослідження».

Педагогічні й художні книжки Януша Корчака знаходять своїх вдячних читачів як в Росії, так і на Україні; російські видання їх почали з'являтися від 1911 року.

Повернувшись з України до Варшави, ще не демобілізований з армії, Януш Корчак знов починає працювати в своєму «Домі сиріт», а з 1919 року разом з Мариною Фальською — і в «Нашому Домі». Читає він також лекції в Інституті спеціальної педагогіки, працює експертом у справах неповнолітніх злочинців, друкується в педагогічному журналі «Спеціальна школа», виступає по радіо. 1926 року Корчак здійснює свій оригінальний задум — створює і редагує щотижневу дитячу газету «Малий огляд», власними кореспондентами якої стають тисячі школярів з усіх куточків Польщі. Це видання, на той час унікальне, обговорює всі

справи шкіл і школярів, заохочує учнів до літературної творчості. Робочі дні Януша Корчака заповнені вщерть: «У понеділок — робота з дітьми в суді. У вівторок і середу читаю лекції. У четвер і п'ятницю — «Наш Дім», п'ятниця й субота — «Дім сиріт», у неділю пишу. Тижні минають, як години», — зазначає він. З'являються в цей час друком і нові твори письменника: «Коли я знову стану маленьким» (1925), «Банкрутство малого Джека» (1926), «Король Мацюсь Перший» (1928), «Король Мацюсь на безлюдному острові» (1934), «Кайтусь-чарівник» (1934), педагогічні бесіди «Право дітей на повагу» (1929), «Правила життя» (1930), «Жартівлива педагогіка» (1930) та ін.

Гуманні педагогічні ідеї Януша Корчака, висловлені в наукових працях, втілені в образах його художніх творів, знаходять своїх шанувальників поза межами буржуазної Польщі, передовсім у Радянській Росії, де в перші роки після громадянської війни справа виховання підростаючого покоління набуває першорядного значення. 1922 року Н. К. Крупська в передмові до російського видання «Інтернату» — другої частини книжки «Як любити дітей» — зазначала: «Я гадаю, що кожному педагогові треба прочитати книжку «Як любити дітей». Книжка ця може примусити замислитись над дуже багатьма питаннями, примусити пильніше придивитися до дуже багатьох явищ у житті дитячих будинків, якнайуважніше поставитися до психіки дітей, що в них живуть». Незабаром у російських перекладах вийшли «Рицарі честі» (в оригіналі «Слава»), «Банкрутство малого Джека», «Пригоди короля Мацюся Першого» — книжки, що знайшли в Радянському Союзі масового читача.

У свою чергу Януш Корчак високо цінував діяльність видатного радянського педагога А. С. Макаренка. Ознайомившись із «Педагогічною поемою», він радив прочитати її своїм друзям-вихователям, захоплено відзначаючи, що «це вже не педагогічна література, а справжня педагогіка».

Літературна творчість Януша Корчака переплелася з його педіатричною та педагогічною діяльністю, і переважна більшість його художніх творів написана на основі глибоких спостережень над дітьми. Цікаво й зворушливо змальовуючи життя дітей, глибоко реалістично відтворюючи їхні вчинки, настрої і почуття, він не забував тонко вкраплювати в художню тканину своїх творів думки, які, не порушуючи естетичної цільності зображуваного, підводили читачів до думки про те, щó належало б зробити для поліпшення виховання підростаючого покоління. Пройняті великою тривогою і турботою за долю дитини, гуманні за своєю суттю, Корчакові твори позначені оригінальністю, різноманітністю художніх прийомів та засобів. Якщо, наприклад, у повісті «Діти вулиці» автор намагається викликати лише співчуття до своїх малих героїв, то в повісті «Дитя салону» вдається вже до різкого викриття буржуазної родини, висміює міщанські пороки, глузує з виховання так званих «порядних людей». В інших творах, часто несподіваних за назвою і формою, письменник то зіставляє дитинство й шкільні роки зі зрілістю дорослого життя («Коли я знову стану маленьким»), то змальовує бідняцьких дітей у літніх колоніях («Літо в Михалувці»), то мріє про перебудову дитячого світу, про створення «дитячої держави» («Король Мацюсь Перший»). І в усіх його книжках ідеться про неодмінну умову дитячого існування: дружбу однолітків, яка допомагає їм жити й долати труднощі.

З усього написаного Янушем Корчаком найбільшу популярність має, звичайно, повість-казка про малолітнього короля дітей Мацюся, за якою в Польщі створено ще й веселий ліричний фільм.

Змалку Мацюсь був мрійником, любив фантазувати і вже цим викликав тривогу в придворних. А посівши трон, він схотів стати реформатором, створити таке суспільство, де б діти були рівноправні з дорослими...

Історія ця закінчується сумно: Мацюся зраджують його найближчі друзі, він потрапляє в полон до королів-ворогів, і його засуджують на вигнання. Втікши з безлюдного острова, король-вигнанець тиняється інкогніто по своїх землях, придивляючись до всього того, щó він накоїв, і слухаючи, щó про нього говорять. І хоча переконується, що в королівстві його люблять, боротися за престол уже не хоче — реформами нічого не досягнеш!..

Повість про Мацюся, звичайно, казка. Проте казка ця, створена письменником-реалістом, малює невигадані картини недалекого минулого Польщі, дотепно глузує з буржуазного урядування. З цього погляду Януш Корчак продовжує традиції Марка Твена — згадаймо бодай повість «Принц і злидар».

До того ж у казці про Мацюся майстерно відтворено реальний світ дитини, її погляди на людей і життя, її думки й почуття. У цій, сказати б, «утопії дитячої душі» читач зустрічається з фантастичною мрією і життєвим досвідом, з вигадкою і правдою, з життєрадісним сміхом, а то й смутком.

Маленький Мацюсь, наділений необмеженою королівською владою, прагне перебудувати світ так, щоб діти різних рас об'єдналися під одним «зеленим прапором» і могли жити вільно й почувати себе рівноправними членами «дорослого суспільства».

Та чи вірить Януш Корчак у те, що його герой може перемогти? Мабуть, ні. В цьому переконує нас друга частина книжки, в якій Мацюсь часто впадає в розпач, не завжди знаходить спільну мову з дітьми, для яких, власне, перебудовує світ, не може порозумітися зі своїм другом Фелеком і, зрештою, гине від безглуздого випадку. Щоправда, автор натякає, що Мацюсеву справу має продовжити чорношкіра дівчинка Клю-Клю.

Мацюсь гине тому, що не хотів зважати на жорстоку реальність світу дорослих (читай — взагалі буржуазного світу) з його законами й звичаями, гине тому, що був самотній у своїй боротьбі. Разом з Мацюсем гине й віра Януша Корчака в те, що в буржуазному суспільстві можливо домогтися людських прав. Але письменник-гуманіст сподівається на кращі часи і, хоч не завжди впевнений у силі свого Мацюся, все-таки змушує його боротися за дружбу людей різних рас, боротися за мир, за щастя дітей, яким повинно належати майбутнє...

Повість-казка про короля Мацюся саме тим і корисна, що допомагає юному читачеві гартувати в собі волю, наполегливість, розкриває безсилля самотньої людини, відірваної від колективу, від реальної дійсності. Багато в чому книжка ця автобіографічна. В ній, як у дзеркалі, відбилися мрії і прагнення, педагогічні захоплення й розчарування самого Януша Корчака. На схилі літ він записує в щоденнику: «Весь цікавий світ у мені, я існую не для того, щоб мене любили, а для того, щоб я сам діяв і любив. Не ті, хто навколо мене, повинні мені допомагати, а я сам повинен піклуватися про світ, про людей...» І він піклувався, турбувався, діяв, але, як і Мацюсь, нічого не міг змінити в суспільстві зла й несправедливості...

Це сталося 1942 року. В окупованій гітлерівцями Варшаві не існувало вже «Дому сиріт». 5 вересня його вихованці на чолі зі своїм керівником востаннє вийшли на вулиці рідного міста — під «зеленим прапором» вони прямували до вокзалу. Тут їх чекав поїзд, що мав вивезти у табір знищення — Треблінку. Правда, боячись вразити дітей, Януш Корчак сказав їм, що вони їдуть на село. Незадовго перед цим друзі дістали йому документи, які могли врятувати йому життя. Він міг врятуватися і на вокзалі, коли комендант поїзда, який у дитинстві читав його твори, запропонував:

— Виходьте з вагона, ви можете не їхати...

— А діти? — спитав Януш Корчак.

— Діти поїдуть...

— Помиляєтесь... Не всі мерзотники.

І він вирушив зі своїми вихованцями на вірну смерть.

Справжнє визнання й легендарна слава осяяли ім'я Януша Корчака після його смерті. Велику популярність здобули в ПНР його твори й ідеї. Багато мрій здійснюються нині в новому польському суспільстві. Надзвичайно популярні Корчакові книжки і в Радянському Союзі. Приємно відзначити, що його найвидатніший твір — повість-казка в двох частинах («Король Мацюсь Перший» і «Король Мацюсь на безлюдному острові») під назвою «Мацюсеві пригоди» після війни вперше з'явився на Україні.

До ювілею польського письменника й педагога на Україні побачили світ кілька його публікацій. Видавництво «Радянська школа» випустило в масовій серії «Бібліотека для батьків» збірку його вибраних педагогічних творів під загальною назвою «Як любити дітей». Видавництво «Веселка» опублікувало в дитячому календарі «Дванадцять місяців» (1978 р.) розповідь про життя письменника — «Старий доктор» і втретє видало «Мацюсеві пригоди» з нарисом про життя й творчість автора.

...В. О. Сухомлинський у своїй книжці «Серце віддаю дітям» писав: «Життя Януша Корчака, його подвиг дивовижної моральної сили й чистоти стали для мене натхненням. Я зрозумів: щоб стати справжнім вихователем дітей, треба віддати їм своє серце».

Саме так вчинив Януш Корчак.

Богдан ЧАЙКОВСЬКИЙ

ЛЕНІН У ПОЛЬЩІ

•

Walentyna Najdus. Lenin wśród przyjaciół i znajomych w Polsce, 1912—1914. «Książka i wiedza», Warszawa, 1977, 397 стор.

Нещодавно мені до рук потрапила нова праця, присвячена перебуванню В. І. Леніна на польській землі. Її автор — моя давня знайома, відомий польський історик, фахівець з історії польського робітничого руху, доктор історичних наук, професор Інституту історії Польської Академії наук Валентина Семенівна Найдус.

Колись В. С. Найдус була, так би мовити, однією з «героїнь» моєї монографії «Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни» (Київ, 1957), оскільки вона, Валентина Найдус, у роки минулої війни діяла на нашій землі, працювала в редакції газети «Штандар вольносьці», що в 1940—1941 рр. видавалася польською мовою в Мінську, а потім з двома малими дітьми евакуювалася в глибокий радянський тил, де самовіддано трудилась у колгоспі. Коли ж відгриміли останні залпи Великої Вітчизняної війни, В. Найдус повернулась на батьківщину і невдовзі опублікувала книгу «Ленін у Польщі» (російською мовою видано 1957 р.).

Відтоді інтерес до ленінської тематики, революційних російсько-польських зв'язків назавжди залишився домінуючим у її творчості. Про це свідчать книги «Ленін і Крупська в краківській Спілці допомоги політв'язням» і «Через зелений кордон», що з'явилися в 1964—1965 рр.

Рецензована праця написана з врахуванням новітніх досягнень радянської та зарубіжної історіографії і як підсумок власних багаторічних досліджень та пошуків автора.

Повинен сказати, що, беручи до рук монографію польської колеги, яка наступного року відзначатиме своє 70-річчя, я пригадав події майже десятирічної давності. Працюючи над рукописом «В. І. Ленін і польський робітничий рух» і досліджуючи дружні зв'язки російського революціонера, делегата IV з'їзду РСДРП Б. Д. Вігілєва, якого потім доля закинула в Закопане, з В. І. Леніним, я натрапив на твердження про те, що Володимир Ілліч, перебуваючи в 1912—1914 рр. у Польщі, нібито якось їздив до Львова. Про це розповідав мені старий комуніст-львів'янин, нині покійний М. М. Волков-Верний. Про це ж ішлося в незавершеній дисертації також покійного М. А. Кибальчича.

Зрештою спогади архівіста-львів'янина Олександра Чоловського, опубліковані 1970 р. у польському журналі «Пшегльонд гісторичні» (№ 1), прямо так і звалися: «Слід перебування Леніна у Львові в 1913 р.». Їх знайшов у фондах Варшавської національної бібліотеки і підготував до друку польський історик Анджей Гарліцький. Ідеться про те, що В. І. Ленін, приїхавши нібито на короткий час із Кракова до Львова, зупинявся на квартирі інженера-залізничника Домініка Гембажевського.

Зважаючи на ці дані, на географічну близькість Кракова і Львова, які перебували тоді в складі однієї держави (Австро-Угорщини), я вирішив провести додаткові пошуки для з'ясування цього питання. Ним зацікавився також Інститут історії партії при ЦК КП України.

Під час чергового наукового відрядження до Польської Народної Республіки я відвідав редакцію журналу «Пшегльонд гісторичні», розмовляв з

його головним редактором, видатним істориком, професором Стефаном Кенезичем. Тоді ж, завдяки люб'язності працівників варшавського архіву я одержав і привіз до Києва ксерокопію машинопису згаданих спогадів О. Чоловського.

Перебуваючи у Варшаві, я знову зустрівся з Валентиною Семенівною Найдус. На її думку, вирішальне значення для встановлення того факту, що нас цікавив, мали б прямі докази перебування Володимира Ілліча в старовинному українському місті, скажімо, бланк його прописки у Львові (такі бланки, наприклад, знайшли у Кракові). Але таких доказів не було.

...Відтоді минуло майже десять років. Книга «Ленін серед друзів і знайомих у Польщі, 1912—1914 рр.» у мене в руках. І я починаю гортати її, сторінка за сторінкою, шукаючи підтвердження своєї гіпотези.

З переїздом В. І. Леніна у Польщу (до Західної Галичини) тут почало діяти закордонне бюро ЦК більшовицької партії. Менш суворий, ніж у царській Росії, поліцейський режим давав змогу товаришам по боротьбі частіше і безпечніше відвідувати свого великого керівника, одержувати від нього неоцінені настанови і вказівки.

У Кракові, як згодом згадувала Н. К. Крупська, жило близько чотирьох тисяч польських емігрантів з Росії. Серед них були Я. Ганецький, Ю. Уншліхт, Ф. Дзержинський, Ю. Мархлевський, А. Варський, Б. Веселовський (Соціал-демократія Королівства Польського і Литви), В. Костшева, Ф. Кон (Польська соціалістична партія-лівиця). В. І. Ленін був знайомий з деякими поляками, що належали і до інших політичних партій. Я маю на увазі, зокрема, місцевого адвоката Зигмунта Марека, лікаря Казімежа Длуського, відомого діяча ППС Вітольда Йодко-Наркевича.

Частими і бажаними гостями В. І. Леніна у Кракові були робітничі депутати Державної думи — члени більшовицької фракції Г. Петровський, Ф. Самойлов, М. Муранов, О. Бадаєв, М. Шагов. Ілліч керував багатьма важливими нарадами і засіданнями, які назавжди увійшли в історію нашої партії. «Ми, робітники-депутати, — згадував Г. Петровський, — були вражені скромністю і простотою Володимира Ілліча, на квартирі якого працювала нарада і де ми також обідали (готувала Н. К. Крупська, допомагали їй жінки — учасниці наради)».

Винятково важливе місце в діяльності Леніна у цей період займало керівництво легальною більшовицькою газетою «Правда», яка почала виходити в Петербурзі 5 травня 1912 р. Тільки для неї та інших російських газет і журналів він написав у Кракові і Білому Дунайці, куди виїздив на літо, понад 350 кореспонденцій. Загалом праці Леніна, написані в Польщі, вміщено в п'яти томах його Повного зібрання творів.

Живучи в Польщі і день за днем спостерігаючи життя пролетаріату і селянства, Ленін інколи бував на мітингах і зборах трудящих, виступав перед ними з доповідями. Так, у жовтні 1912 р. він узяв участь у масовому мітингу краківських робітників у зв'язку з втручанням імперіалістичних країн у балканські справи. Через півроку, 18 квітня 1913 р., Володимир Ілліч виступив у Народному університеті ім. А. Міцкевича, який провадив широку культурно-освітню діяльність, з доповіддю «Сучасна Росія і робітничий рух».

Великою подією в політичному житті Західної Галичини стало 8 (21) березня 1914 р. Саме того дня на зборах студентської прогресивної організації «Спуйня» Ленін виголосив доповідь «Російська соціал-демократія і національне питання». Дискусія по цій темі тривала три вечори.

Володимир Ілліч виступав російською мовою. Коли він прибув до Кракова, польської мови ще не знав. Але старанно вивчав її, зокрема, за допомогою польсько-німецького розмовника. Вже через кілька місяців В. І. Ленін читав польські газети, спілкувався з селянами поблизу Кракова під час своїх поїздок на велосипеді. А в травні 1913 р. він досить вільно розмовляв з гуралями в Пороніно.

Про знання Володимиром Іллічем польської мови писав свого часу відповідальний секретар газети «Вєнзень політични» Фр. Ленчицький: «Товариш Ленін знав польську мову настільки, що самостійно читав польську партійну пресу, белетристику, поезію, часто ходив у театр. Одного разу Ленін звернув увагу на замітку, яку він надіслав газеті «Вєнзень політични» і яка була неточно перекладена. І Ленін мав рацію. Справді, хоча зміст замітки і не було перекручено, але переклад з літературної точки зору не був оброблений відповідним чином».

Щойно названа газета видавалася Краківською спілкою допомоги політичним в'язням — фактичною попередницею МОДР'у (Міжнародної організації допомоги революціонерам). Цю спілку було створено 1910 року для подання допомоги всім політв'язням. Незабаром її секції та відділення виникли в ряді країн Європи й Америки. Тоді ж подібна спілка з'явилась у Львові. Після п'ятимісячного перебування на польській землі Володимир Ілліч і Надія Костянтинівна стали її членами, беручи активну участь у її діяльності.

Українського читача зацікавлять і ті сторінки книги В. Найдус, де йдеться про присутність В. І. Леніна і Н. К. Крупської на урочистому вечорі, присвяченому 100-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. Відомо, що, починаючи з 1903 р., шевченківські вечори відбувалися в Кракові щороку. Їх влаштовували місцеві відділення українських культурно-освітніх товариств. З нагоди ювілею 1914 р. такі краківські газети, як «Напшуд», «Нова реформа», «Ілюстровани кур'єр цодзенни», вмістили статті або замітки. Участь В. І. Леніна у вечорі свідчила про його підтримку визвольних прагнень українського народу, що їх символізувала постать Шевченка.

Польський історик детально аналізує широку кампанію за звільнення В. І. Леніна з тюрми, що розгорнулася в серпні 1914 р. У той час австрійська поліція заарештувала Володимира Ілліча і кинула до в'язниці м. Нови Тарг за абсурдним звинуваченням у таємній діяльності на користь царського уряду. Обурена свавіллям, демократична польська громадськість — письменники, лікарі, художники, адвокати — доклали багато зусиль, щоб звільнити Ілліча з тюрми. Письменник В. Оркан поїхав у Нови Тарг і особисто вручив властям лист-протест. На захист В. І. Леніна, якому загрожувала смертна кара, стали письменник Ян Каспрович, лікарі Казімєж Длуський і Анджей Храмєц, видатні діячі СДКПіЛ Якуб Ганецький, Адольф Варський, керівники ППС-лівиці Генрик Валецький, Вера Костшева, Фелікс Кон, діячі ППСД Галичини і Цєшинської Сілезії Ігнаци Дашинський, Болеслав Дробнер, австрійський соціал-демократ Віктор Адлер, депутат парламенту Австро-Угорщини Герман Діаманд та ін.

Вийшовши на волю, Володимир Ілліч невдовзі переїхав у нейтральну Швейцарію. Його понад дворічне перебування на польській землі було надзвичайно плідним і мало великий вплив на польський робітничий і національно-визвольний рух.

...Наш читач, пробігаючи поглядом ці рядки, звичайно, запитає:

— Так все-таки був В. І. Ленін у Львові чи не був?

На сьогодні вірогідних доказів на користь цієї гіпотези наука не має. Валентина Найдус, досліджуючи і співставляючи численні факти і свідчення про перебування В. І. Леніна в Західній Галичині, теж не знаходить підтвердження цій гіпотезі.

Павло КАЛЕНИЧЕНКО

ДИМИТРУ ДИМОВУ ПРИСВЯЧЕНО

В. О. Захаржевська. Димитр Димов. Літературно-критичний нарис, К., «Наукова думка», 1978.

Творчий досвід болгарських письменників, зокрема в жанрі роману, вносить багато цікавого у розвиток теорії і практики соціалістичного реалізму. На думку Г. Д. Вервеса, саме в соціалістичних літературах, завдяки усвідомленому історизмові, виникли нові умови для розвитку роману-епопеї, роману виховання, селянського і робітничого романів.

У переліку імен сучасних болгарських письменників одне з чільних місць, без сумніву, належить Димитру Димову (1909—1966). Професор анатомії Пловдивського та Софійського університетів, активний громадський діяч, заслужений діяч культури, лауреат Димитровської премії, він був головою Спілки болгарських письменників, виступав як прозаїк, драматург, літературний критик.

На думку професора Софійського університету Л. Лікова, саме Димов розпочав процес інтелектуалізації болгарської літератури. Глибокі знання філософії, соціології, природничих наук, світової художньої літератури, в поєднанні з виключним почуттям реальності, лежали в основі його творчої майстерності. Художні твори письменника відзначались новаторством, збагачували болгарську літературу новими темами, новими героями, новими засобами зображення дійсності.

Шлях Димова в літературу був складний: він ішов від схематичних, вибудованих за фрейдистськими зразками ранніх творів до широких епічних полотен з поглибленим соціально-психологічним малюнком. Його роман «Приречені душі» (1945) розкривав важливу інтернаціональну тему громадянської війни в Іспанії. В романі «Тютюн» (1951), який небезпідставно зараховують до шедеврів болгарської літератури, письменник заглибився в актуальні проблеми суперечностей капіталістичного світу, зображуючи яскраві людські характери, добиваючись правдивості і переконливості психологічних і соціальних характеристик.

Про Димова писали радянські, болгарські літературознавці — П. Дінеков, Т. Жечев, П. Зарев, Д. Марков, але творчість його досліджена ще недостатньо.

Рецензована книжка В. Захаржевської є, по суті, першим монографічним дослідженням спадщини болгарського письменника в радянському літературознавстві. Творчість Димова розглянута тут у п'яти розділах, кожен з яких присвячений окремому творові або групі творів, що належать до одного періоду і об'єднані спільними характерними особливостями.

Вдалі спостереження над ідейною і художньою природою творів Димова, порівняння його художньої прози з найкращими творами світової і, зокрема, російської літератури, наукова аргументація — все це в книжці В. Захаржевської спрямовано на розкриття еволюції художника.

В. Захаржевська не уникає розмови про захоплення молодого письменника фрейдизмом, парапсихологією, «інфернальністю» жіночих постатей, вона відкриває читачеві в цих перших творах те, що викристалізувалося в романах майбутнього, зрілого Димова — автора «Приречених душ» і «Тютюну», видатного представника соціалістичного реалізму. Дослідниця показує процес становлення майстра соціально-психологічного портрета, підкреслює, що герої Димова — мислячі люди.

Переконливо показано в книжці, як Димов поступово оволодіває методом соціалістичного реалізму, творить соціально визначені людські характери, розширюючи коло своїх соціальних спостережень.

Не обмежуючись ретельним аналізом творів Димова, оригінальними й свіжими спостереженнями над його художньою прозою, В. Захаржевська зуміла показати місце Димова, значення його новаторства в історії болгарської літератури.

Щоправда, аналізуючи художню манеру Димова, авторка надто часто і без достатнього обгрунтування порівнює її з манерою інших письменників. Не досить переконливо звучить, наприклад, порівняння героїв Димова з персонажами «Людської комедії» Бальзака.

Загалом книжка В. Захаржевської переростає рамки літературно-критичного портрета й сприймається як глибока й змістовна наукова монографія.

Олександра ГРИБОВСЬКА

Львів.

ТВОРИ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА ЗА РУБЕЖЕМ

(До 200-річчя
з дня народження письменника)

Із спогадів та досліджень добре відомо, як захоплено сприймали читачі й критика в Росії та на Україні твори Григорія Квітки-Основ'яненка, але й досі поза увагою дослідників залишився той резонанс, який мала творчість талановитого прозаїка і драматурга за межами нашої країни. У зв'язку з 200-річчям з дня народження Квітки-Основ'яненка, що його за ухвалою ЮНЕСКО відзначає цього року все прогресивне людство, ми висвітлимо окремі сторінки знайомства зарубіжних читачів з його творами, відгуки на них у зарубіжній критиці.

Першу друковану звістку про Г. Квітку-Основ'яненка знаходимо на сторінках львівських «Rozmaitości». У 10-му номері цього видання за 1835 рік опубліковано відгук на перший том «Малороссийских повестей». Як видно з «Русалки Дністрової», з цим виданням були знайомі члени «Руської трійці». І. Вагилевич розповів, як далі побачимо, про автора «Малороссийских повестей» П. Шафарикові. Редакція львівського журналу також згадала про Г. Квітку-Основ'яненка в 1841 р., повідомляючи своїх читачів про публікацію «Сердешної Оксани» в альманасі «Ластівка». Через рік у часописі «Денница», що видавався в Варшаві російською і польською мовами, це видання прорецензував Ф. Євецький, один із членів гуртка харківських романтиків. Він зазначав, що Г. Квітка-Основ'яненко відомий як прозаїк і як драматург, що «його повісті російською мовою з'являються у найкращих російських журналах». Про «Сердешну Оксану» Євецький стверджував: «Ця повість гарно написана, глибоко зворушує душу читача». Рецензент звернув увагу також на дотепне оповідання «Пархімове снідання».

1874 р. у Кракові вийшла праця польського критика, історика та видавця А. Кіркора «Про літературу братніх слов'янських народів», написана на основі публічних лекцій, прочитаних ним у Краківському технічно-промисловому музеї. Це перший польський огляд української літератури, зроблений до того ж

її добрим знавцем і шанувальником, який високо оцінив, зокрема, творчість Г. Квітки-Основ'яненка. Ім'я українського прозаїка з повагою згадується серед «плеяди талановитих поетів і прозаїків» у курсах світової літератури В. Гостомського (1898), Л. Германа (1903), В. Долежана і А. Ланге (1909) та на сторінках польської періодики. Познанський журнал «Przegląd słowiański» (1881) опублікував «Марусю» в польському перекладі Ф. К. Мрочка, який знайомив своїх співвітчизників також із творами Ю. Федьковича. Польський етнограф З. Фіш (літературний псевдонім: Т. Падаліца) в праці «Оповідання і краєвиди» (Вільно, 1856) позитивно відгукнувся про нарис Г. Квітки-Основ'яненка «Ярмарок», вважаючи його цікавим для дослідників побуту українського народу.

У польській літературі міжвоєнного періоду майже не знаходимо згадок про Г. Квітку-Основ'яненка, що можна пояснити, взявши до уваги реакційно-шовіністичну політику буржуазного уряду в Польщі. Проте і в тих небагатьох працях, які з'являються в згаданий період, нерідко трапляються короткі характеристики творчості автора «Марусі». Так, відомі польські славісти О. Брюкнер і Т. Лер-Сплавінський видали «Нарис історії слов'янських літератур і літературних мов» (1929). Перший з дослідників написав розділ «Руська література», в якому вкрай суб'єктивно оцінив окремі явища української літератури, зокрема творчість Г. Квітки-Основ'яненка. Зазначимо, що при розробці історії інших слов'янських літератур автор також припустився подібних помилок. Це викликало різку критику з боку європейських славістів. У згаданій праці Т. Лер-Сплавінський дуже коротко спинявся на характеристиці мови творів українського прозаїка. Пізніше, вже в народній Польщі, він знову повернувся до цієї проблеми. У колективній праці «Нариси історії української мови» (1956) польський мовознавець на основі досліджень українських радянських лінгвістів дав більш точне визначення мові, якою написані повісті Г. Квітки-Основ'яненка: «Його мова відбиває і мову села, і мову міста; у ній присутні елементи і розмовної мови, і мови народних пісень. На мові Квітки-Основ'яненка виразно позначився сентименталізм російської літератури. Як відомо, Квітка-Основ'яненко писав також російською мовою, що не могло не вплинути на стиль його українських творів».

Заслуговує на увагу багатотомна «Wielka literatura powszechna» (т. 4, Варшава, 1933), в якій знаходимо розгорнуту історію української літератури з оцінкою творчості Г. Квітки-Основ'яненка та зразками його творів. На багатьох сторінках праці Ю. Голомбека «Кирило-Мефодіївське братство» (Варшава, 1935) розкидані згадки і роздуми автора про творчість українського прозаїка та його роль у культурному житті Харкова першої половини XIX ст. З них відзначимо, зокрема, таку: «Ще І. Котляревський показав козаччину засобами гумору, але вже Квітка-Основ'яненко змалював засобами сатири процес її розкладу».

Широко вивчається творчість українських письменників у Польській Народній Республіці, у Варшавському, Краківському і Вроцлавському університетах читаються курси історії української літератури. Для студентів видана за редакцією М. Якубця і Т. Голинської-Баранової хрестоматія «Українська література» (1962), в якій наведено два уривки з повістей Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» і «Конотопська відьма» мовою оригіналу. У довідці про автора М. Якубець називає Квітку-Основ'яненка «творцем української художньої прози». «Великою заслугою Квітки-Основ'яненка,— пише польський дослідник, — була розробка основних принципів української повісті, які утримувалися в літературі протягом ряду десятиліть. Письменник переконав читачів, що українська мова повністю дозріла до того, щоб її застосовувати в художній прозі. Він подав також цікаві картини української природи. Його повісті були важливим засобом дальшого удосконалення української літератури, її стилю і мови». Польський україніст відзначає внесок Квітки-Основ'яненка в українську драматургію,

вказує на його роль в російській літературі. У вступі до «Вибраних поезій» Т. Шевченка, які вийшли польською мовою 1974 р. (вступ фактично є розгорнутою розвідкою про українського Кобзаря і його сучасників), М. Якубець говорить про те, що російські твори Г. Квітки-Основ'яненка, зокрема «Пан Халявський», це — «цікаві ескізи з життя української шляхти, а одночасно пародії на сентименталізм і романтизм», хоча в своїх українських повістях письменник «знову впадав у бурлескно-гумористичну або сентиментальну манеру». Спостереження слушне. але, на жаль, висловлене без належного обгрунтування.

Для краківського дослідника Р. Лужного творчість Г. Квітки-Основ'яненка «міцно пов'язана з традиціями літератури XVIII ст. особливо сентиментального напрямку з деякими елементами романтизму і реалізму... Повісті та оповідання цього першого українського прозаїка,— пише далі автор,— дуже прислужилися справі дальшого розвитку літературної мови, тематичному збагаченню літератур, введенню до неї нових жанрово-композиційних і стилістичних елементів».

Майже одночасно про Г. Квітку-Основ'яненка дізналися в Чехії.

В бібліотеці Національного музею можна було знайти його книжки: «Малороссийские повести» (т. 1—2. М., 1834—1837), «Сватання на Гончарівці» (Х., 1836), «Повісті» СПб. (1838), «Малороссийские повести» (Х., 1841), «Маруся» (Львів, 1849). Ці книжки надсилали до Праги російські й українські письменники О. Бодянський, І. Срезневський та інші. Звідси частина надісланих із Росії видань «мандрувала» у Галичину, бо, в силу політичних обставин, у першій половині XIX ст. чеська столиця була однією з ланок взаємозв'язку між Наддніпрянською й Західною Україною і одночасно сприяла поширенню української літератури в західноєвропейських країнах.

Названими вище виданнями творів Г. Квітки-Основ'яненка користувалися чеські діячі культури. Не виключено, що книжками Квітки-Основ'яненка, які зберігалися в бібліотеці Національного музею, користувався П. Шафарик, пишучи свою знамениту «Слов'янську етнографію» (видана у 1842 р., через рік вона вийшла в російському перекладі О. Бодянського — «Славянское народописание»). Відомий чеський філолог наполегливо розшукував джерела та інформацію про українську мову і літературу. У листі до Шафарика від 2 квітня 1837 р. згаданий вже І. Вагилевич описав основні відмінності між різними тогочасними правописами, зокрема, охарактеризував орфографію Г. Квітки-Основ'яненка. У березні 1842 р. в листі до О. Бодянського П. Шафарик ще раз запитував: «Хто такі Гребінка, Основ'яненко...? Якщо ви всіх їх не знаєте, то хоч укажіть, які прізвища вважаєте за справжні, а які псевдонімами». В результаті цього листування у «Слов'янській етнографії» з'явилося прізвище українського прозаїка.

1839 р. у некролозі «Малоруський поет Котляревський» В. Ганка згадав Г. Квітку-Основ'яненка серед «гідних послідовників» автора «Енеїди». Хоч це був чеський переклад статті С. Стебліна-Каминського з газети «Северная пчела», все ж читачі мали найповніше уявлення про одного з творців нової української літератури та його вплив на подальший її розвиток.

Про інтерес до творчості Г. Квітки-Основ'яненка серед чехів свідчить і той факт допомоги чеського письменника К. В. Запа у виданні «Марусі» на Західній Україні. Одержавши цю повість від І. Срезневського, Я. Головацький переписав її у листопаді 1843 р. і передав через чеського друга в галицьку цензуру. У квітні 1844 року К. В. Зап повідомив Я. Головацького про невтішні результати своєї місії, пояснюючи: «Рукопис Твоєї «Марусі» цензура відкинула не за зміст, а за правопис та українські слова». Як відомо, названа повість Г. Квітки-Основ'яненка побачила світ тільки в 1849 році — після революційних подій в Австрійській імперії.

Хронологічно наступну згадку про Г. Квітку-Основ'яненка знаходимо у підписаній криптонімом Ф. Г. статті «Політичне становище русинів», опублікованій в 1848 р. у газеті «Lipa slovanska», а згодом у журналі «Tydenik» (м. Брно). У ній невідомий автор згадав І. Котляревського, Г. Квітку-Основ'яненка та Є. Гребінку, твори яких «можуть правити за взірець гнучкості та багатства руської мови»; автор відзначив, що ці письменники мають своїх послідовників. Варто вказати на те, що це був переклад однойменної статті із львівського «Дневника руського», який видавав І. Вагилевич. Незважаючи на це, цінність її полягає в тому, як правильно підкреслив Є. Кирилюк, що літературна діяльність згаданих письменників розглядалася у зв'язку з визвольною боротьбою українського народу. Цю статтю чеська преса передруковувала двічі.

Для популяризації серед чехів української літератури, зокрема, творчості Г. Квітки-Основ'яненка, багато зробив О. Пипін. У 1858 р. він відвідав Прагу і, на прохання В. Ганки, написав огляд російської літератури. Огляд був надрукований наступного року у виданні «Časopis Českého musea» під назвою «Листи про сучасну російську літературу»; тут відомий російський літературознавець зупинився також на проблемі розвитку українського письменства, вказавши, що «Котляревський і Основ'яненко (Квітка) мали велике число читачів».

1865 р. О. Пипін разом із В. Спасовичем (останньому належить тільки огляд польської літератури) написав «Обзор истории славянских литератур», який вийшов 1879—1880 рр. у переробленому і доповненому вигляді під назвою «История славянских литератур». Незважаючи на заборону царизмом української мови і літератури, видатний представник т. зв. академічного літературознавства подав прихильний нарис історії українського письменства з цікавими оцінками її видатних представників. «Историю славянских литератур» зразу ж перекладено чеською, французькою і німецькою мовами, і це дало змогу зарубіжним читачам скласти в основному правильне уявлення про розвиток української літератури.

О. Пипін докладно розглянув творчість Г. Квітки-Основ'яненка, визначивши роль письменника в історії української літератури. Посилання на різні критичні джерела, які містила в собі згадана праця, дозволяли допитливими чеським дослідникам і читачам глибше познайомитися з першим українським прозаїком нового періоду. На думку російського історика літератури, заслуга Г. Квітки-Основ'яненка полягала перш за все в тому, що «зображення малоросійського життя, і малоросійської жінки особливо, становило окрему галузь, яку він зумів відтворити з великою безпосередністю і поетичною правдивістю. Успіх Основ'яненка в цій галузі має безсумнівне історичне значення, тому що своїм співчутливим ставленням до народного життя і рис народного характеру він відкрив новий шлях для літератури, яким потім і пішли малоросійські письменники». Як бачимо з цієї цитати, праці О. Пипіна інформували зарубіжного читача про основні тенденції творчості автора «Марусі», про її народність. Здається, саме на основі праці О. Пипіна та інших джерел підготував свою доповідь про Г. Квітку-Основ'яненка Й. Груби, з якою він виступив у 1880 р. у залі «Umelecká beseda» у Празі. Про цей його виступ повідомила чеська преса («Kvety», «Svetozor»).

Посилання на Г. Квітку-Основ'яненка зустрічаються у працях відомих чеських діячів культури. Так, поет Ян Неруда в редагованому ним журналі «Obrazy života» (1860) надрукував статтю «Т. Г. Шевченко — український поет» студента Празького університету, пізніше відомого славіста Йосефа Первольфа, який писав: «Молода українська література вже може похвалитися не одним обдарованим письменником, відданим словесному мистецтву чарівної, ме-

лодійної української мови. Імена Котляревського, Квітки (Основ'яненка), Гребінки, Куліша, Марка Вовчка, Щоголева та інших сподвижників рідного слова гучно лунають по всій Україні». Про це ж писав і К. Кадлець (1887) підкреслюючи роль Квітки-Основ'яненка в справі захисту народних інтересів, його вплив на розвиток літератури на Україні.

1874 р. у Брно Ф. Вимазал видав антологію «Російська поезія», як перший випуск «Слов'янської поезії». Розділ, присвячений українським поетам, відкривається «Поглядом на українську літературу» (зараз відомо, що це чеський переклад відповідної статті із збірника М. Гербеля «Поэзия славян». СПб., 1871). Із цієї узагальнюючої історико-літературної праці та перекладів українських поетів чеські читачі дізналися про кращих представників нового українського письменства. Тут підкреслювалося також, що «саме Квітка (Основ'яненко, 1778—1843) будував свою творчість на народних елементах», а найбільшою його заслугою були «малоросійські повісті» та п'єси, які залюбки читають і дивляться на Україні. Додамо, що саме у Брно в 1896 р. вийшла окремим виданням «Маруся» у чеському перекладі, який виконав учитель Й. Конєжа.

Для популяризації творчості Г. Квітки-Основ'яненка у Чехії багато зробив Іван Франко, який з властивою йому ерудицією зумів показати значення доробку Квітки-Основ'яненка на широкому тлі розвитку всієї української літератури від найдавніших часів до кінця XIX ст. Він стверджує, що повісті Г. Квітки-Основ'яненка із селянського життя з'являються на хвилі загального зацікавлення інтелігенції життям простого народу. До цієї думки згодом приєднався і польський письменник Вл. Оркан, і німецький дослідник чеського походження Й. Карасек. Останній у своїй праці «Історія слов'янських літератур» (1906) писав, що «Квітка — творець української повісті з народного життя і попередник європейських новелістів, які також у своїй творчості зверталися до теми селянства».

Як слушно писав І. Франко, Г. Квітка-Основ'яненко не тільки талановитий прозаїк, але й талановитий драматург та організатор театрального життя на Харківщині. Франко особливо виділяє його популярну комедію «Шельменко-денщик», згадує про інсценізацію О. Голембйовським повісті «Маруся», якою 29 березня 1864 року у Львові урочисто відкрився український театр «Руської бесіди». У жовтні цього ж року театр поставив ще одну п'єсу Г. Квітки-Основ'яненка — «Щиру любов», яку високо оцінив рецензент «Lemberger Zeitung». Тут слід додати, що вже 1850 р. у Коломиї аматори здійснили постановку комедії «Сватання на Гончарівці» у переробці І. Озаркевича під назвою «Сватання, або Жених навіжений».

Стаття І. Франка «Література українсько-руська (малоруська)» для журналу «Slovanský přehled» (1898), написана німецькою мовою і перекладена в редакції чеською, викликала широкий резонанс не тільки у Чехії, але й далеко за її межами. Статтю одразу ж перекладено українською мовою, а словенський критик В. Бучар подав її виклад у журналі «Дом ін свет» (1899).

У міжвоєнний період в буржуазній Чехословаччині вивчення творчості Г. Квітки-Основ'яненка тривало. Про нього писали Ян Махал у своїй 3-томній праці «Слов'янські літератури», Франк Вольман у «Словесності слов'ян» (1928) та інші. Заслуговує на увагу думка останнього про те, що «Гр. Квітка-Основ'яненко в сатиричних комедіях був у певному розумінні попередником Гоголя». Автор вважає також, що Квітка-Основ'яненко «змалював типи і українське життя, а особливо життя жінок, з гідним подиву для своєї доби вмінням і реалізмом». Тут неважко помітити перегук з думками О. Пипіна.

З перших днів встановлення народної влади в Чехословаччині посилюється інтерес до української літератури та її видатних представників. На сторінках журналу «Svět Sovětů» (1948) і виданні «Kalendář časopisu Svět sovětů» з'являються переклади творів Г. Квітки-Основ'яненка і статті про його творчість, в 1953 р. виходить окремим виданням переклад «Шельменка-денщика», що з успіхом іде на чеській сцені. Через кілька років у Празі окремим виданням для дітей випущено повість «Маруся».

Треба сказати і про інтерес словаків до першого прозаїка нової української літератури. Першу згадку про нього знаходимо у статті Й. Заборського «Галичанин» і малоруська письменність», опублікованій у 1863 році на сторінках журналу «Sokol». Він писав, що на полі малоруської літератури досить багато видатних діячів, серед них — і Г. Квітка-Основ'яненко. Словацький критик не знав його творів, але своє міркування про нього та інших українських письменників зробив на основі знайомства з одним із номерів львівського журналу «Галичанин».

Через одинадцять років у журналі «Orol» словацький історик і філософ Павел Гечко надрукував нарис «Слов'янські поети», в якому з любов'ю і знанням справи розповів про українську літературу. В цьому першому і найповнішому огляді історії української літератури в словацькій критиці XIX ст. він подав окрему довідку про українського прозаїка, зазначивши, зокрема, що «Маруся» — це чудова повість, в якій автор знайомить нас з українським народом і змальовує прості звичаї з непідробною чарівністю. Незважаючи на окремі неточності та огріхи, П. Гечко в основному правильно відзначив заслугу Г. Квітки-Основ'яненка в розробці теми села в художній прозі, назвавши при цьому кращі його твори. Сьогодні вже відомо, що в міркуваннях про творчість українських письменників словацький історик не був оригінальним — він використав матеріали Яна Гебауера, вміщені в чеській енциклопедії Рігера.

Ще одна згадка про автора «Марусі» належить перу Ф. Вотруби, відомого словацького перекладача творів І. Франка, Лесі Українки і В. Стефаника. 1912 року в журналі «Prudy» він опублікував під псевдонімом Павел Кріжіак (разом з Богданом Павлу, якому належить друга частина їхнього виступу) статтю «Російська мова та український рух», що фактично була короткою історією української літератури. Нагадавши своїм читачам, що «власне розвиток літературної мови і літератури української (русинської, малоруської) почався, по суті, в минулому столітті майже так, як і словацької», Ф. Вотруба після оцінки творчості автора «Енеїди» далі писав: «Приклад Котляревського наслідували інші, з яких найбільше виділяється Григорій Квітка-Основ'яненко (1778—1843). В низці теплих, з любов'ю написаних художніх творів, веселих, часто сатиричних, письменник майстерно подавав українське життя, а тому скрізь знаходив для своєї творчості відкриті серця...»

Вже в післявоєнній Чехословаччині словацькі глядачі побачили рідною мовою «Шельменка-денщика» (прем'єра відбулася 12 жовтня 1946 р.), 1958 р. п'єса вийшла окремим виданням.

1840 р. у Кишиневі гастролювала харківська трупа Л. Млотковської, яка показала комедію «Дворянские выборы». Серед глядачів були і болгари-емігранти. Їм так сподобалась п'єса, що хтось із них (болгарські дослідники вважають, що це був Панайотов) переклав її болгарською мовою. П'єса вийшла у 1843 році в Кишиневі. Цей переклад був першим виходом українського письменника на міжслов'янські обрії.

На початку XX ст. самодіяльний гурток у болгарському місті Шумені поставив рідною мовою комедію «Сватання на Гончарівці» з музикою К. Стеценка.

Серед популяризаторів творів Г. Квітки-Основ'яненка у Болгарії слід також назвати П. Атанасова, який ознайомив своїх співвітчизників з окремими

оповіданнями українського прозаїка. У відомій антології «Полъхот Украйна» (Софія, 1965) він опублікував одне з них у власному перекладі.

Початок ознайомлення німецькомовних читачів з творчістю українського прозаїка поклала стаття «Григорій Федорович Квітка», яка в перекладі з російської мови опублікована 1847 року в лейпцігському «Щорічнику слов'янської літератури, мистецтва і науки». Про «творця української селянської повісті» часто писав І. Франко на сторінках німецької періодики, яка видавалася в Німеччині та Австрії.

Заслуговує на увагу надрукована німецькою мовою 1846 р. у Лейпцігу брошура «Становище русинів у Галичині», підписана псевдонімом Гаврило Русин. Це був гострий публіцистичний виступ одного з членів «Руської трійці» Я. Головацького (в своєму авторстві він зізнався лише на схилі віку). Справа в тому, що брошура викликала захоплення прогресивної громадськості та лють панівних класів, які намагалися знищити це видання. До брошури входив огляд розвитку української літератури. Розповідаючи про Г. Квітку-Основ'яненка та інших українських письменників, автор доводив, що на Наддніпрянській Україні склалися кращі умови для розвитку рідного письменства, ніж у підневільній Галичині.

Про творчість Г. Квітки-Основ'яненка, крім згаданого раніше Й. Карасека, писали ще Георг Адам (у вступі до німецьких перекладів новел О. Кобилянської), Г. Карпелес, В. Ягич та український письменник С. Яричевський (у газеті «Bukowinaer Post», 1906) тощо. Всі вони відводили творчості талановитого прозаїка почесне місце в українській літературі.

Чимало зроблено для популяризації української літератури в Німецькій Демократичній Республіці. Так, у 1976 р. в Берліні вийшла антологія української сатиричної прози й гумору дореволюційного і радянського періодів, знаходимо тут і оповідання Г. Квітки-Основ'яненка «Підбрехач».

В 1834 р. в США німецько-американська письменниця і перекладачка Тальві (псевдонім Т. А. Л. фон Якоб-Робінсон) надрукувала розгорнуте дослідження «Історичний огляд слов'янської мови у всіх її наріччях і слов'янської літератури» (1850 р. у Нью-Йорку воно вийшло окремим виданням), в якому зустрічаємо першу англомовну згадку про Квітку-Основ'яненка. Ця ж праця двічі виходила в німецькому перекладі в 1837 і 1852 роках. Тальві разом з батьком, професором Харківського університету, деякий час проживала на Україні, де ознайомилася з українською мовою, фольклором і літературою. В «Історичному огляді...» вона називає імена Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського та Є. Гребінки, стверджуючи, що «сам діалект (тобто українська мова. — **В. П.**) тільки в дуже малій мірі може служити для передачі комічного».

В Італії у 18-томній «Загальній історії літератури» А. де Губернатіса вміщено розгорнуту довідку про творчість Квітки-Основ'яненка як драматурга. Автор подає досить повні відомості про драматургію Г. Квітки-Основ'яненка і Т. Шевченка, розкриває їх роль в історії українського театру.

1854 р. у Парижі був виданий французький переклад «Сердешної Оксани».

З розшуканих і наведених тут фактів, явно розрізнених і часто просто випадкових, все ж можна зробити висновок: ще за життя Г. Квітки-Основ'яненка на нього звернули увагу зарубіжні критики і перекладачі, які намагалися популяризувати творчість першого видатного прозаїка нової української літератури. Вони дуже часто у своїх оцінках спиралися на думки передових російських та українських дослідників, що мало велике значення для правильного розуміння за рубежем питань розвитку української літератури.

Володимир ПОЛЄК

Івано-Франківськ.

Євген Гуз, відомий польський публіцист, в 1960—1965 роках був кореспондентом Польського агентства преси в Німецькій Демократичній Республіці та Західному Берліні, з 1971 року — у ФРН. Євген Гуз — автор книжок «Між Берліном та Бонном», «Як Геббельс готував вересень», «Метаморфози німця за Ельбою», «Винні шукають винних», «Нарада в Хельсінкі». Книга «Третій кошик», уривки з якої ми друкуємо, видана 1977 року варшавським видавництвом «Ксьонжка і ведза».

ЧИ ПОВЕН «ТРЕТІЙ КОШИК»?

З кошиком по книжковому ярмарку

На найбільший книжковий ярмарок 1976 року, який відбувався у Франкфурті-на-Майні, я приїхав з конкретною метою. Після наради в Хельсінкі минув рік, і мене цікавило, як же наповнюється «третій кошик» книгами, що їх Фейєрбах назвав колись «окулярами, крізь які ми дивимося на світ». Бесіди, які я вів у Франкфурті-на-Майні, красномовні цифри, з якими познайомився там, переконують, що в галузі європейського видавничого обміну ще дуже багато білих плям.

Як ви гадаєте, зокрема, скільки книг із соціалістичних країн закуповує наш найбільший західний партнер — Федеративна Республіка Німеччини? Згідно з офіційними даними Спілки західнонімецьких книгарів, які щорічно публікуються з нагоди ярмарку, в 1974 році ця кількість склала близько п'яти процентів імпорту книг ФРН. У 1975 році цей показник «сповз» до рівня чотирьох процентів. Саме у рік наради в Хельсінкі...

Ціни на книжкову продукцію, — відносно низькі в нас і дуже високі на Заході, — створюють соціалістичним країнам невигідну кон'юнктуру в книжковому обміні. Тим більше, що ми маємо платити валютою. У 1975 році книги в ФРН подорожчали майже втричі. Крім того, федеральний уряд тоді ж таки зменшив західнонімецьким книгарям боніфікацію за експорт книг до соціалістичних країн з 25 до 15 процентів. Нагадаємо, що хельсінкські угоди закликають до «зменшення перешкод у міжнародному комерційному обміні книгами та іншими матеріалами культурного характеру». Хоча, мабуть, слід радіти і цим 15 процентам; наскільки мені відомо, інші західні видавці не мають і такого стимулу для торгівлі із соціалістичними країнами. Проте факт залишається фактом: дотацію зменшили саме в рік Хельсінкі. Постійне зростання цін на книжкову продукцію на Заході (в середньому на 25 процентів щорічно) ускладнює і без того складну ситуацію. В 1973 році Польща придбала тільки в Західній Німеччині 80 тисяч книжок на 3,3 мільйона марок. Із Сполучених Штатів та Великобританії імпортовано ще більше. Нині на ту ж суму ми можемо придбати в ФРН лише 70 тисяч книжок. У 1974 році Польща витратила 2,5 мільйона доларів на французьку літературу. А рівень польського книжкового імпорту до Франції був таким низьким, що навіть не знайшов відображення у французьких статистичних звітах. І це в той час, коли між Францією і Польщею існують досить тісні контакти на рівні міністерств, підписані урядові угоди про співробітництво.

Принципу взаємності практично не існує. Радянський Союз видає найбільше в світі перекладної літератури, але побачити радянську книгу на Заході майже неможливо. Посилаються на економічні перешкоди. В Сполучених Штатах, наприклад, існує положення, яке не дозволяє імпортувати більше кількох сот екземплярів кожної зарубіжної книги. Якщо встановлена квота перевищується, контрагент сплачує мито за кожний додатковий екземпляр. Продавати іншим, але не купувати?.. В Хельсінкі мова йшла, однак, про обмін, а не про вулицю з однобічним рухом. Захід намагається ви-

правдати мізерність імпорту книжок із соціалістичних країн власною кризою у видавничій справі. Це, мабуть, і правда, але далеко не вся.

Величезна диспропорція існує також у галузі перекладу. Дані ЮНЕСКО свідчать, що з 1945 по 1973 роки в Польщі було перекладено з англійської мови 1137 назв книжок. У Великобританії за цей же час перекладено лише 87 назв польських книжок. У Франції відповідно — 1351 і 139 книжок, у Сполучених Штатах 800 і 97. У 1975 році в Польщі було перекладено і видано 490 назв книжок з 32 капіталістичних країн, загальним тиражем 9823 тисячі екземплярів. Ця статистика охоплює не лише художню літературу, але й книги з виховання, наукові, суспільно-політичні, технічні праці. На першому місці — література з Великобританії (128 назв тиражем 2,9 млн. прим.), далі — із Сполучених Штатів (108 назв, 2,2 млн. прим.), Франції (96 назв, 2,2 млн. прим.), ФРН (48 назв, 635 тис. прим.). Максимальні тиражі нечисленних польських книжок, які щорічно видаються у цих країнах, не перевищують кількох десятків тисяч примірників. Згідно з французькими даними, на нашу думку явно завищеними, в 1970—1974 роках у Франції з польської мови перекладено 49 назв книжок, що не складає навіть одного процента усіх перекладів з іноземних мов на французьку. У той же час у Польщі одна десята від усіх перекладів — з французької.

Книжкова продукція з країн соціалістичної співдружності, яка потрапляє на Захід, надзвичайно мала в порівнянні з величезним обміном, який здійснюється між соціалістичними країнами. У повоєнні роки, наприклад, чеською мовою вийшло близько 1000 книжок польських авторів, включаючи книги для молоді та науково-технічну літературу. ЧССР посідає друге місце після Радянського Союзу з кількості перекладів з польської літератури. Тільки за останні роки в Радянському Союзі було видано близько двох тисяч назв польських книжок, у тому числі близько 1400 творів художньої літератури тридцятьма вісьмома мовами народів СРСР.

Ще трохи статистики, яка свідчить про упередженість, коли не ворожість, західних видавництв.

НДР: у 1974 році тут видрукувано 28 назв художніх творів французьких авторів, а у Франції тільки 4 назви книг письменників НДР. В інших західних країнах це співвідношення щодо НДР складає: США — 18 і 3, Англія — 25 і 8, Австрія — 18 і 1, ФРН — 310 і 146. У 1975 році Німецька Демократична Республіка закупила в капіталістичних країнах для перекладів 488 книг, а в неї було куплено лише 201. Статс-секретар Міністерства культури НДР Клаус Хопке писав 19 вересня 1975 року у «Берлінер цайтунг», що в період між 1964 і 1974 роками кожна шоста книжка, видана в НДР, була перекладною. Вийшли в світ твори авторів із сорока країн. Такого широкого представництва світової літератури не знає Захід, де видавці віддають перевагу, головним чином, англомовній літературі. Ці цифри наочно демонструють всю необґрунтованість закидів на адресу НДР, яку звинувачують в однобічності, звуженні читацьких обріїв, ізоляції від закордону. Навесні 1976 року на Лейпцігському книжковому ярмарку було представлено ряд творів (нерідко вже в другому виданні) західних німецькомовних авторів — Андерса, Хартлінга, Фріда, Дегенхардта, Белля, Вальзера, Фріша, Інгебор Бахман. Цікаво, кого з письменників НДР могли б назвати видавці ФРН, Австрії та Швейцарії як своїх авторів?..

ЧССР: в 1974—1975 роках перекладено 500 книжок авторів з несоціалістичних країн тиражем у кілька мільйонів примірників. У цей же період у західних країнах або не було перекладено жодного твору з ЧССР, або одна-дві назви. Наведу цифрові дані про видані у Чехословаччині переклади: з Великобританії 60 назв тиражем 1,2 млн. прим.; з Франції 131 назва тиражем 4,2 млн. прим.; ФРН (тільки в 1974 році) 22 назви тиражем 600 тисяч; з Сполучених Штатів у 1975 році 24 назви тиражем 2,4 млн. прим. У той же час американці зацікавилися лише двома публікаціями з ЧССР.

СРСР: у повоєнні роки в Радянському Союзі видано близько 7 тисяч назв творів американських письменників, по 4,5 тисячі творів французьких та британських авторів. Загальний тираж цих публікацій давно вже перевищив 600 мільйонів примірників. Кількість перекладів з іноземних мов, зроблених у Радянському Союзі, вдесятеро більша, ніж в Англії, і вчетверо — порівняно із США. Твори класиків західної культури видаються в СРСР тиражами, які перевищують тиражі таких видань в усіх країнах Західної Європи разом узятих. Наприклад, твори Джека Лондона вийшли в Радянському Союзі в 30 мільйонах примірників, Віктора Гюго — 25, Оноре Бальзака та Чарльза Діккенса — 24, Марка Твена — 21 мільйон. Перелік «мільйонерів» можна було б продовжити. В галузі популяризації кращих зразків світової літератури СРСР впевнено веде перед. Радянський читач, насамперед учнівська молодь, знайомляться таким чином з найвищими культурними досягненнями інших народів. На Заході ж класики літератури Східної Європи взагалі невідомі. (За винятком Л. Толстого, Ф. Достоєвського, Г. Сенкевича — та й то тільки серед інтелігенції).

Або така радянська традиція, як публікація творів зарубіжних авторів у літературних періодичних виданнях, зокрема, журналах «Иностранная литература» і «Всесвіт». Аналогічно і польські тижневики та літературні журнали (наприклад «Literatura na świecie») друкують оповідання, есе, поезії, уривки з великих драматичних та прозових творів західних літераторів. Отож доробок письменника стає надбанням найширших читацьких кіл, перш ніж книга вийде у світ окремим виданням. На жаль, періодика капіталістичного світу взагалі не практикує подібних публікацій із соціалістичних країн.

Сучасна радянська проза тільки тепер починає виходити на західнонімецький книжковий ринок. Тим часом в 1974—1975 роках на російську мову було перекладено 275 творів письменників з ФРН, у тому числі 48 романів і повістей, загальним тиражем 2,9 мільйона примірників. (Навряд чи всі твори з соціалістичних країн, видані після війни на Заході, дадуть у загальній сумі такий тираж). Так, повість Франца Дегенхардта «Бікфордів шнур» видана в Радянському Союзі тиражем 650 тисяч примірників. Навіть у своїй країні цей письменник не мав такого успіху. Того ж року в СРСР вийшло десятитомне зібрання творів Гете тиражем 10 тисяч примірників. Такі видавничі врожаї марно шукати на Заході. У Великобританії не тільки немає повного зібрання творів Гете та Шіллера, але там досі не видано навіть вибрані поезії цих великих майстрів. Про це зі смутком говорив англійський перекладач німецької літератури Майкл Гембергер під час урочистої церемонії вручення йому в листопаді 1976 року в Бонні премії за заслуги в ознайомленні британських читачів з видатними творами літератури. Лауреат з Лондона відзначив у своїй промові більш ніж жалюгідну ситуацію з перекладною літературою в його країні. Гонорари за переклади мізерні, а робота перекладача розцінюється як хоббі, до того ж досить невдячне, адже надзвичайно важко знайти видавця, якщо тільки мова не йде про сенсаційні та розважальні твори. Особливо складно з поезією.

Після конференції в Хельсінкі радянські видавництва докладають зусилля до збільшення кількості перекладів зарубіжної літератури. В 1976 році в Радянському Союзі було видано близько 1500 назв творів, що належать авторам із 40 країн, загальним тиражем 60 мільйонів примірників.

Біля стендів видавництва ФРН «Бертельсманн», яке уклало угоду з радянськими видавництвами, мене поінформували, що три томи сучасної радянської прози вийдуть тиражем у 3—5 тисяч примірників. І це немало за місцевими мірками. В той же час видані у Радянському Союзі, згідно з цією угодою, твори західнонімецьких авторів налічуватимуть десятки і сотні тисяч примірників. На початку листопада 1976 року, коли я писав цей розділ, у Радянському Союзі вже вийшла з друку антологія письменників ФРН. Обсяг цього видання 450 сторінок, тираж — 250 тисяч примірників. Треба відзначити, що велика преса ФРН не присвятила жодного рядка цій події,

а видавництво «Бертельсманн» ще й у січні 1977 року не мало готових видань творів радянських письменників.

Від багатьох книготорговців я чув: «Але ж 10 тисяч примірників — то в соціалістичних країнах лише початковий тираж!» Тиражні «ножиці» — один з найбільш разючих аспектів перекладацько-видавничої диспропорції «Схід—Захід».

У Заключному акті європейської наради багато уваги приділено книзі як засобу поліпшення взаєморозуміння між народами. Держави-учасниці зобов'язалися «сприяти дальшому поширенню книжок», а також «у широкому масштабі здійснювати переклади літературних та мистецьких творів з мов держав, що підписали Заключний акт». Наведені приклади свідчать, що соціалістичні країни неухильно здійснюють цю постанову. А як на Заході пояснюють свою «нерішучість» в цій галузі? Важко погодитися з аргументами, які висувають, наприклад, у ФРН. Розводячись про відсутність інтересу до творів авторів з соціалістичних країн, тут нічого не роблять, щоб такий інтерес викликати. Адже активність читачів у соціалістичних країнах підтримується і посилюється політикою держави в галузі культури. Рецензії, повідомлення в пресі — все це сприяє популяризації перекладної літератури. Проте в капіталістичному світі марно шукати проявів такої доброзичливості по відношенню до партнерів з країн соціалістичної співдружності. Змова мовчання на протязі десятиліть оточує творчість письменників соціалістичного світу. Отож чи слід дивуватися, що читач на Заході, не маючи жодного уявлення про радянську чи польську літературу, не виявляє до неї інтересу!..

У квітні 1976 року журнал «Дойчланд архів» запитував (між іншим, не вперше): чому автори з Німецької Демократичної Республіки не приїздять до ФРН з лекціями? Слушне запитання. Однак, коли на міжнародний книжковий ярмарок у Франкфурті-на-Майні приїхали шість письменників з НДР, преса замовчала цей факт. Західні журналісти вважали «не вартою уваги» й інформацію про те, скільки творів письменників ФРН видається в Радянському Союзі.

У фотоархіві Федерального відомства преси та інформації в Бонні я переглянув каталог «Книжковий ярмарок — Франкфурт». Серед безлічі фотографій із зображенням стендів західних видавців, а також стендів з Латинської Америки, Африки — жодної, присвяченої експозиціям соціалістичних країн! З нагоди ярмарку щорічно вручається Премія миру західнонімецької спілки письменників. Двадцять сім діячів літератури, науки, політики вже стали її лауреатами. Проте тільки в одному випадку комітет по преміях звернув погляд на Схід: Премію миру посмертно було присуджено видатному письменнику, педагогу та громадському діячеві, який загинув у Освенцімі, Янушу Корчаку. В чім тут річ? Адже внесок світу соціалізму в справу боротьби за мир і міжнародне співробітництво сьогодні навряд чи хтось наважиться заперечувати. Йдеться, певно, не так про відсутність правдивої інформації, як про небажання таку інформацію одержати.

У минулі роки, гортаючи так звану «велику» пресу ФРН, я ще іноді знаходив повідомлення торговельних представників соціалістичних країн, рецензії на книжкову продукцію, яка потрапляла на західнонімецький ринок. У 1976 році абсолютна мовчанка. Єдина інформація щодо літератури НДР у «Die Welt» від 23 вересня 1976 року була настільки тенденційною та брехливою, що краще б їй взагалі не з'являтись. Присутність у Франкфурті-на-Майні видавництв із соціалістичних країн повністю ігнорувалася. Жодного рядка не тільки у видрукуваних на десятках сторінок спеціальних додатках щоденної преси, але й серед поточної, дуже різноманітної прес-інформації. Навіть такий солідний тижневик, як «Die Zeit» у двох величезних ярмаркових додатках не прохопився й словом про продукцію видавництв соціалістичних країн. Та що «Die Zeit»! Спеціальний бюлетень цього міжнародного книжкового форуму «Börsenblatt extra» не приділив ані найменшої уваги стендам соціалістичної співдружності. Уявіть на хвильку, що в Москві чи Варшаві відбувається щось подібне по відношенню до західного партнера. Нісенітниця!

18 грудня 1976 року газета «Frankfurter Allgemeine» опублікувала результати традиційної анкети «Що варто прочитати». Двадцять п'ять найвідоміших німецькомовних письменників з ФРН, Австрії та Швейцарії давали поради читачам, допомагаючи зорієнтуватися в книжковому морі. Кожний назвав кілька найкращих, на його думку, творів, але серед них жодного з соціалістичних країн. Дуже показовий факт.

Замість того, щоб поступово ліквідувати свою заборгованість у популяризації доробку видавництв соціалістичної співдружності, велика преса Заходу щедро годує читачів публікаціями так званих дисидентів. Чи випадково тут виявляють цікавість лише до авторів, які пишуть про свою соціалістичну батьківщину аж надто негативно? Відомий західнонімецький видавець, президент найбільшого видавничого концерну в Західній Європі Рейнхард Мон, людина, яку важко запідозрити в симпатіях до комунізму, під час свого візиту до Москви зробив кілька критичних зауважень з приводу галасу, що зчиняється у ФРН навколо такого роду публікацій, які спотворюють образ сучасної радянської літератури. Про це повідомила прогресивна преса ФРН, але редакторам провідних буржуазних видань ця інформація видалася «нецікавою».

В той же час буржуазна преса демонструє надлишок ініціативи, коли треба збити читача з пантелику, дезінформувати його. Так, одного чудового дня 1976 року паризька «Фігаро» повідомила, нібито твори Достоєвського в СРСР більше видаватися не будуть: мовляв, проти Достоєвського «впливові радянські військові кола». «Сенсація» збіглася з виданням у Радянському Союзі перших 13 томів повного зібрання творів цього письменника. За останні двадцять років у СРСР вийшло 229 видань творів Достоєвського загальним тиражем у 20 мільйонів примірників двадцятьма п'ятьма мовами народів Радянського Союзу. Ці дані кореспондент паризької газети міг би легко дістати у відповідних радянських установах чи навіть просто в книгарні, бібліотеці, редакції.

Ставлення західної преси до хельсінкських угод — велика і дуже гостра проблема. Адже змова мовчання щодо продукції видавництв соціалістичної співдружності, приміром, зовсім не відповідала реаліям міжнародного книжкового ярмарку у Франкфурті-на-Майні. П'ятнадцять представників радянського Агентства з авторських прав вели тут успішний зондаж. Були налагоджені перші контакти. Спостерігається помітне пожвавлення і на видавничій лінії Москва—Вашінгтон. Відразу ж після ярмарку чотирнадцять представників найбільших видавництв Сполучених Штатів приїхали до Москви для переговорів. Барбара Рінч, керівник комісії з авторських прав при Бібліотеці конгресу Сполучених Штатів, заявила: «Розвиток ділових контактів між США і Радянським Союзом належить до найважливіших завдань, які нині стоять перед нами». Як повідомляє газета «Soviet Weekly», що виходить у Лондоні, радянське агентство з авторських прав уклало з відповідною американською установою «US Popular Library» угоду про видання кожним партнером на основі взаємності близько 700 публікацій. У Сполучених Штатах вже вийшло 9 томів «Великої Радянської Енциклопедії». Завдяки зусиллям радянських та американських науковців ще в 1975 році були погоджені спільні програми видань у галузі медицини, космонавтики, мікробіології тощо.

Такі контакти свідчать про можливість прогресу, який базується на обопільних зусиллях. Безумовно, поступ був би відчутнішим, коли б власники засобів «mass media» переглянули свою позицію. Велика преса явно не встигає, точніше, не хоче встигати, за зацікавленістю читачів і активністю тих видавничих фірм Заходу, котрі, як вже згадуване видавництво «Бертельсманн», діючи в дусі Хельсінкі, намагаються зменшити «ножиці» в книгообміні між країнами континенту.

«Le Monde» — у Варшаві, «Trybuna Ludu — в Парижі

А як стоять справи з обміном пресою? Ситуація практично тотожна. Соціалістичні країни довозять незрівнянно більше газет і журналів, що видаються на Заході, ніж їхні партнери з капіталістичного світу. Коли у Франкфурті-на-Майні я питав про причини такого становища, то неодмінно чув у відповідь: «капіталіст говорить з контрагентом лише з олівцем у руці». Але ж соціалістичному партнеру цей олівець не менш потрібен, оскільки мова йде про розрахунки валютою. До того ж не гріх подбати і про інтереси справи, а значить й інтереси партнера. Тим часом ми маємо негативний баланс. Але кому на користь поглиблювати прірву незгоди?..

...Влітку 1976 року я проїхав вздовж і впоперек Великобританію, провів тиждень у Парижі, однак так і не знайшов кіоска, де б продавали пресу соціалістичних країн.

Кіоск, звичайно, не єдине місце, де можна познайомитися з виданням, що вас цікавить. Доречно нагадати про традицію польських клубів міжнародної преси та книги, що дають читачеві змогу безкоштовно користуватися зарубіжною пресою. Таких клубів понад сто, і діяльність їх сприяє реалізації ідей Хельсінкі. Текст Заключного акту в справах «третього кошика» недвозначно декларує «поліпшення можливості користування та читання преси у великих публічних та університетських бібліотеках». Західні експерти, без упину вимагаючи збільшення надходжень західної преси до соціалістичних країн, навіть не згадують, як стоїть справа з імпортом газет і журналів цих країн, чи постачаються бібліотеки та читальні на Заході пресою соціалістичного світу. Однобічність підходу цих експертів до питання обміну періодичними виданнями просто разюча.

Депутат бундестагу від СДПН Гохман цілком слушно пише у соціал-демократичному бюлетені «SPD Pressedienst» від 10 липня 1976 року, що ті, хто нині знімають такий галас навколо обміну пресою, забувають загальновідомий факт: на протязі багатьох років передплата на газету «Neues Deutschland», орган ЦК Соціалістичної єдиної партії Німеччини, була у ФРН заборонена. Тепер «теоретично» цю газету можна передплатити, але він, Гохман, не бажав би опинитися в шкурі цього передплатника: місце в списках «політично неблагонадійних» йому забезпечене.

У західнонімецьких містах не продаються газети західних комуністичних партій, як наприклад, «Unita» чи «L'Humanité», хоча у ФРН багато італійських робітників та осіб, що знають французьку мову. Крім того, соціалістичні країни видають велику кількість газет та журналів багатьма мовами світу, в тому числі й німецькою. Сама лише Польща видає 65 журналів та бюлетенів німецькою мовою. Високий професіональний рівень польської періодики визнають навіть західні спеціалісти. А що ж читач?

У країні, яка витрачає мільярди на рекламу, реклама не потребує захисту. Однак тільки незначний процент потенціальних читачів польських видань у ФРН знає про їх існування. Жодної інформації у місцевих газетах, жодного повідомлення по радіо чи телебаченню. За час моєї багаторічної роботи за кордоном я не зустрічав жодного передруку якогось матеріалу з польської преси, навіть німецькомовної. Чи слід дивуватися читацькій «байдужості»?!

Польський читач знайомиться з публікаціями західної преси також через журнал «Magazin Polski» і особливо через тижневик «Forum», який видається тиражем 150 тисяч примірників. Передруковуючи статті, нариси, інформацію, присвячені різним аспектам життя, перш за все, політиці, «Forum» прагне об'єктивності, далекий від полювання за «сенсаційними викриттями».

Порівняймо: в тижневому додатку відомої своїми амбіціями газети «Süddeutsche Zeitung» одна з постійних рубрик зветься «Погляд на іноземні газети». Та чомусь цей погляд не сягає за Ельбу. Хіба що коли йдеться про критичні виступи на адресу соціалістичної співдружності.

Аналогічно розгортаються події і на лінії Польща—Франція. І тут рахунок не на нашу користь: співвідношення в галузі обміну один до десяти.

Радянський Союз завозить щороку понад 20 тисяч назв періодики, значну частину — з капіталістичних країн.

За даними газети «Московская правда», в 1974 році Радянський Союз купив у ФРН газет та журналів на суму 1,6 мільйона марок. Наступного року в СРСР одержували 1845 назв періодичних видань ФРН, а західнонімецький партнер придбав лише 800 назв на таку незначну суму, що цю операцію навіть не зафіксувала статистика.

Радянський Союз видає 15 журналів німецькою мовою. Переважно це місячники, які висвітлюють різні аспекти життя у Радянському Союзі. За всі роки моєї роботи у ФРН я не знайшов жодного передруку з них у місцевій пресі або згадки про ці видання. Переважна більшість громадян ФРН навіть не знає, що якісь радянські газети та журнали виходять німецькою мовою.

Чехословаччина в 1975 році придбала західнонімецької преси на 14 мільйонів крон, а реалізувала в ФРН власних видань лише на один мільйон. До Нідерландів продано газет та журналів на 1,1 мільйона крон, а закуплено там на 5,7. Усього в 1975 році ЧССР придбала 14 тисяч назв західних часописів.

Наведені приклади, перелік яких можна було б ще і ще продовжувати, свідчать, що соціалістичні країни роблять незрівнянно більше для реалізації хельсінкських домовленостей, ніж їх західні партнери. В той же час існують зразки, на жаль, поодинокі, і справжніх ділових контактів, заснованих на взаєморозумінні.

Так, 18 листопада 1976 року ризька газета «Scienta» видрукувала спеціальну вкладку про Бремен, яку підготував колектив західнонімецьких журналістів. Відповідно бременські газети «Weser Kurier» і «Bremer Nachrichten» вийшли з добірками матеріалів радянських авторів. Сторони висловилися за продовження і розширення контактів між журналістами двох міст. Велика преса ФРН, за своїм звичаєм, відмовчалася, не відгукнувшись на цю, безумовно, важливу подію навіть скромною заміткою.

Коли 1976 року польська «Polityka» надрукувала статтю московського кореспондента «Washington Post», друга програма телебачення ФРН подала це західнонімецьким глядачам як велику сенсацію, безпрецедентну в пресі соціалістичних країн. Натомість варто було б поінформувати глядачів про те, що на Заході марно шукати орган преси, який би так часто надавав свої сторінки журналістам з іншого табору, як це робить варшавський тижневик. Наслідування було б дуже бажане і цілком у дусі Хельсінкі.

Кошик з фільмами...

У тижневику «Perspektywy» якось був надрукований лист читача з Вашінгтона, де говорилося, зокрема, таке: «Одним з аспектів культурного обміну Схід—Захід, який знайшов своє відображення у хельсінкських угодах, є обмін фільмами. Так от, вже кілька років жодного польського фільму не було в американських кінотеатрах. А в кінотеатрах Варшави, наскільки мені відомо, близько десяти процентів стрічок, що демонструються,— фільми з США! Де ж тут обмін?» Цілком слушне зауваження. Щороку Польща купує в середньому 180 повнометражних кінострічок (через день — новий закордонний фільм на екранах!). З Франції ми імпортуємо в шість разів більше, із Сполучених Штатів та Великобританії втричі, з Італії в чотири рази більше фільмів, ніж західні партнери беруть у нас. Причому наш імпорт розрахований не тільки на кінопрокат, але й на телебачення. Що ж до польського кіноекспорту, то він вже кілька років «не доходить» до західного комерційного прокату. Єдиний виняток — Дні Польщі, на зразок організованих західнонімецькими містами. Демонстрація

фільмів складає частину культурної програми таких днів. Спорадично польські фільми потрапляють до студентських клубів та різних студій, де провадиться некомерційний, одноразовий показ. Так, у листопаді 1976 року німецько-польське товариство в Дюссельдорфі разом з народним університетом організувало в комунальному кінотеатрі «Фільмфорум» перегляд польських художніх фільмів. Кожний фільм — один сеанс. «Film Polski» безкоштовно надав стрічки, а німецько-польське товариство покрило витрати на приїзд Анджея Вайди.

«Ніж у воді» — фільм, який ФРН придбала ще на початку 60-х років, «Земля обітована» та «Історія гріха», що демонструвалися в 1975—76 роках у Франції,— краплі в морі... Практично єдиний канал, яким твори кінематографістів соціалістичних країн можуть дійти і якось таки доходять до західних глядачів,— студійні кінотеатри, студентські клуби. Але цього каналу, звичайно, не досить, якщо говорити всерйоз про культурний обмін.

«У 28 кінотеатрах Дюссельдорфа марно шукати фільми з соціалістичних країн,— писала 29 липня 1976 року газета «Unsere Zeit» у коментарі під назвою «Це в нас існує дефіцит інформації».— Москвич має у цьому відношенні значно більші можливості: СРСР купує щороку 70 фільмів з соціалістичних країн і 60 фільмів з капіталістичних».

У 1974—1975 роках на радянські екрани вийшло 10 нових американських фільмів, 3 англійські, 14 французьких, 7 італійських (не рахуючи стрічок минулих літ). У Радянському Союзі за цей період було проведено тижні фільмів багатьох західних країн, зокрема, французьких, норвезьких, канадських, японських, англійських.

Радянські ж фільми на Заході — велика рідкість. За чверть сторіччя в ФРН лише кілька разів відбувалися Дні радянського кіно, та й то переважно з нагоди Днів радянської культури, які проходили у тому чи іншому місті. Це були, головним чином, одноразові, некомерційні покази.

Усі соціалістичні країни зустрічаються з цими самими проблемами. ЧССР в 1975 році імпортувала з капіталістичних країн 100 повнометражних фільмів, домовившись про експорт своїх стрічок ось в якій пропорції (чи вірніше диспропорції): Франція — 36 : 3, США — 20 : 1, Великобританія — 20 : 4.

У західнонімецькому бюлетені «Kulturpolitische Korrespondenz» від 3 квітня 1976 року я прочитав статтю, автор якої продемонстрував, як тут часто трапляється, коли йдеться про «третій кошик», необґрунтовану самовпевненість. Він уїдливо відзначав, що в 1975 році в НДР демонструвалося тільки 35 повнометражних західних фільмів. «Тільки»? А чому не «аж» 35? Уїдливий журналіст чомусь не підрахував, скільки фільмів з соціалістичних країн було показано цього ж року в кінотеатрах ФРН.

Нагадаю: шеф федерального міністерства внутрішніх справ Егон Франке, у відповідь на запит опозиції, повідомив 16 жовтня 1974 року, що боннський уряд дозволяє демонстрацію лише деяких фільмів з НДР, до того ж тільки на закритих показах чи семінарах. Отож, коли в 1976 році на екрани ФРН вийшла «Лотта у Веймарі» (виробництво студії «ДЕФА»), це «диво» правильніше пояснити популярністю в ФРН Ліллі Палмер, що виконує в фільмі головну роль, а також ювілеєм Томаса Манна, ніж турботою про «третій кошик». За останні п'ять років прокат ФРН показав спорадично і лише у деяких кінотеатрах 4 фільми з НДР: «Пауль та Паула», «Гойя», «Якуб-дурисвіт», «Штани лицаря фон Бредов». У той же час Німецька Демократична Республіка купує в ФРН 6—10 фільмів щороку. Стрічка «Лотта у Веймарі» була першим фільмом НДР, який демонструвався на екранах Сполучених Штатів, а перелік американських фільмів, які бачили глядачі НДР, зайняв би дуже багато місця.

На Заході майже нічого не роблять для популяризації кінематографічної продукції соціалістичних країн. Фестивалі фільмів не мають широкої реклами, іноді навіть відсутня звичайна інформація у пресі. Покази проходять у другорядних кінотеатрах, нерідко на околицях міст.

Голова Державного комітету в справах кінематографії при Раді Міністрів СРСР Ф. Єрмаш в інтерв'ю для «Литературной газеты» в 1976 році відзначав, що «керівництво американської Спілки кінодіячів (МРАА) більше турбується про те, щоб не допустити радянські фільми на екрани кінотеатрів Сполучених Штатів, ніж про налагодження американо-радянського кінообміну. Як відомо, ця Спілка торпедувала участь американських кінематографістів у IX Міжнародному кінофестивалі у Москві. Свою відмову від показу радянських фільмів американці часто пояснюють комерційними міркуваннями, відсутністю зацікавленості глядачів. Але така аргументація не витримує критики. Глядач не може цікавитися тим, про що не має ані найменшого уявлення. До того ж дні фільмів соціалістичних країн, які час від часу організовуються в різних країнах та містах, як правило, проходять при переповнених залах і позитивно оцінюються критикою. Надзвичайно схвально зустріла американська громадськість тижні радянського кіно в Сан-Франціско, Нью-Йорку, Вашінгтоні та Лос-Анджелесі, проведені ще 1973 року.

Після Фестивалю радянського кіно в Авіньоні в 1975 році газета «Le Monde» писала: «Під час цього тижня ми побачили п'ятнадцять фільмів 60—70-х років, які уособлювали кінематограф та культуру, що з ними ми не можемо рівнятися, зважаючи на сучасний стан французького кіно».

З великим успіхом пройшов у 1975 році Фестиваль польських фільмів у Відні. Інтерес був таким великим, що австрійці організували аналогічні покази ще у трьох великих містах країни.

Безумовно, демонстрація фільмів соціалістичних країн на західних екранах мала б неабиякий комерційний успіх. Західний прокат відмовляється від кінопродукції соціалістичних країн з інших причин. Йдеться про нові і нові спроби торпедувати розрядку і хельсінкські угоди. Кінобоси Заходу відіграють тут не останню роль.

Дещо краще, на перший погляд, стоїть справа з обміном телепрограмами. Телеглядачі ФРН мали змогу подивитись такі польські багатосерійні фільми, як «Селяни» і «Велике кохання Бальзака». Друга програма телебачення Федеративної Республіки Німеччини організувала в 1976 році Тиждень грузинського кіно. Хоча диспропорція і тут лишається разючою: серед показаних першою програмою телебачення ФРН у 1974 році 155 художніх фільмів, тільки дев'ять — з соціалістичних країн. В СРСР демонструється втричі більше фільмів західного виробництва, ніж радянських телефільмів у капіталістичних країнах. Телебачення ЧССР показало в 1975 році 414 фільмів та 41 інсценівку західних студій. Половина цих фільмів — художні, повнометражні. Американське телебачення надає польським програмам близько шести годин на рік, а у Польщі майже кожного тижня телеглядач має два американських фільми та три години французьких програм (у Франції — два польські фільми на рік).

І нарешті, про цензуру. Чи знає західний читач і глядач про діяльність кіноцензури в Канні чи Нью-Йорку?

В 1975 році дирекція Каннського фестивалю не бажала дозволити демонстрацію радянського фільму «Вони бились за Батьківщину», присвяченого 30-річчю перемоги над фашизмом. Наступного року радянські кінематографісти були змушені взагалі відмовитися від участі у фестивалі. Протягом тривалого часу дирекція Нью-йоркського кінофестивалю не допускала на цей міжнародний кінофорум радянські фільми. Хіба можна припустити, щоб організаційний комітет міжнародного кінофестивалю, який відбувається в соціалістичній країні, вдавався до подібних дискримінаційних заходів по відношенню до капіталістичних продюсерів?

5 червня 1976 року тижневик «Політика» писав: «Держдепартамент чинить опір демонстрації деяких американських фільмів у соціалістичних країнах і, взагалі, у Європі. В списку заборонених фільмів налічується близько двадцяти назв. Серед них, між іншим, відомий «Серпіко», кінодрама про корупцію в нью-йоркській поліції». Певний, що такого типу повідомлення справили б враження на західного читача. Інформації — море, та інформації нема...

Ad operam! [1]

Які ж з усього сказаного можна зробити висновки? Насамперед ясно, що «третій кошик» існував ще до хельсінкської наради і зараз він аж ніяк не порожній. З кожним роком він виповнюється все швидше, хоча і нерівномірно — в деяких країнах ще дуже повільно і недостатньо.

Стало значно більше каналів надходження інформації, вони ширші, і рух тут більш інтенсивний, ніж кілька років тому. Ширшають обрії, збагачуються можливості, нагромаджується певний досвід. Не завжди це відбувається на основі взаємності — маємо ще чимало вулиць з однобічним рухом. Всупереч поширеним у капіталістичному світі твердженням, більшість таких вулиць веде зі Сходу на Захід. Така реальність післяхельсінкського періоду, вона підтверджена в цій книзі документально.

Викликає оптимізм той факт, що противники Хельсінкі вже не насмілюються виступати з відкритим забралом, вони атакують Заключний акт під машкарою прихильників розрядки, піднявши на щит ті довільно інтерпретовані, вирвані з контексту положення Акту, що відповідають їхнім тактичним задумам.

Зважаючи на тему книги, я зосередив увагу на взаємовідносинах Схід — Захід. Однак треба мати на увазі, що існують значно ширші — і це цілком природно — контакти всередині як соціалістичного, так і капіталістичного світів.

Якщо дехто і далі вперто вважає досягнення Європейської наради незначними, він повинен пояснити: незначні відносно чого — наївних чи реальних сподівань і можливостей? Ці реальні можливості, звичайно, і далі будуть обмежені в силу протилежності суспільно-політичних систем країн — учасниць Європейської наради. Варто нагадати, що сам підготовчий процес тривав чотири роки, аж поки глави держав та урядів зустрілися в Хельсінкі. Відомо також, що розділи Заключного акту, які стосуються гуманітарних питань, викликали найбільше суперечок. Але, якщо нікого не здивував такий складний і тривалий процес підготовки Наради, то чому ж ми повинні обурюватися, що не відчуваємо негайних результатів?

Безпрецедентне в Європі багатостороннє співробітництво країн з різними суспільними системами вимагає насамперед великого терпіння. Мабуть, усі поділяють думку, що поліпшення відносин між державами обох систем — процес тривалий. Можна лише привітати, що чимало загальноєвропейських проблем, які роками лежали без руху, вирішені Нарадою в дусі конструктивного співробітництва. Разом з тим слід відверто визнати, що коли соціалістичні країни підкріплюють позитивне ставлення до хельсінкських угод реальними ділами, то Захід задовольняється словесними деклараціями та критичним розглядом ініціатив перших. Часто трапляється й так, що західні партнери намагаються перешкодити сумлінному виконанню положень Заключного акту і загальмувати процес розрядки.

Дехто в капіталістичних країнах посилається на відсутність виконавчих або стимулюючих інструментів обміну в галузі культури. Проте, я вважаю, що коли уряди цих країн зуміли взяти під контроль економічне співробітництво, то вони знайдуть способи підтримати і культурний обмін. Подекуди такі механізми вже функціонують, підтверджуючи, що йдеться про реальну справу.

Проблеми «третього кошика» — невід'ємна частина Заключного акту Хельсінкської наради. Тому їх слід розглядати не ізольовано, а лише як важливий складовий елемент розрядки, збереження миру та безпеки в Європі. Зустріч у Хельсінкі невипадково дістала назву Наради з питань безпеки та співробітництва, бо саме цим цілям підпорядковано всі її постанови.

З польської переклав
Казімір СОСИС

[1] До роботи! *(Лат.)*

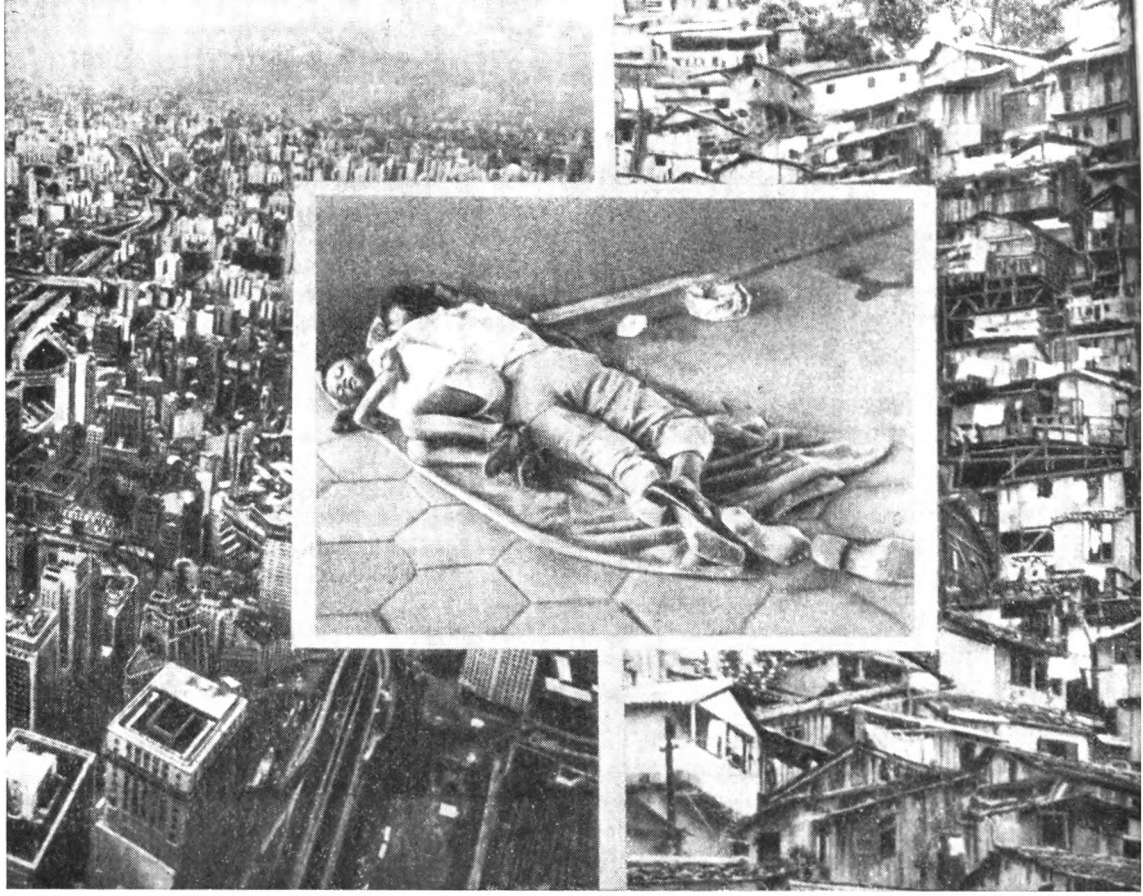

Бразільське „диво"

ІГОР МАНН

Твердження «Бразілія — це Ріо-де-Жанейро», вигадане багато років тому туристами й Голлівудом, сьогодні вже спростоване. Теперішня Бразілія — це насамперед її столиця Бразілія, вибудувана на пустельному плато за тисячу кілометрів на північний захід від Ріо, хоча справжню Бразілію слід шукати в безкраїх горах, неозорих плантаціях, у безлюдді амазонського світу.

Після перевороту 1 квітня 1964 року Бразілія, задумана урбаністом Лусіу Кошта і архітектором Оскаром Німейєром як ідеальне «місто щасливих людей», перетворилася на зловісне уособлення влади генералів-реакціонерів. У «столиці надії й майбуття» людина не живе, а животіє, зламана, розчавлена сьогоднішнім днем, позбавлена будь-якої надії на день завтрашній.

Оскар Німейєр говорив: «У цьому дикому, пустельному місці виросте, мов квітка в пустелі, столиця, де всі будуть рівні...» Однак розкішні апартаменти в будинках вздовж бульвару, що веде від аеропорту до центру, захопили члени парла-

менту, вищі чиновники та їх оточення. На долю інших випало злиденне існування в північних кварталах, що мало відрізняються від міських нетрів: бараки, де годі мріяти про рівність.

Бразіліа — це тріумф раціоналізму, геометричний ідеал урбаністичної досконалості. Це бездоганне місто, але не для життя. Людина не може жити в голому просторі. Їй потрібні вулиці, якими вона ходитиме пішки, а в Бразіліа тротуарів немає. Містом пересуваються в машинах чи в автобусах. І нема більш гнітючого видовища, ніж шеренги залитих сонцем непорушних на протязі довгих годин робочого дня машин і автобусів, над якими, наче невсипущі роботи, височать міські статуї.

Військові, що вчинили переворот, вкрали в Бразіліа майбуття і перетворили на фортецю. Однак після кількарічного заціпеніння саме в Бразіліа спалахнула перша іскра протесту. Місто — символ абсолютної влади — стало й осередком народного незадоволення.

В квітні 1977 року на підставі інституційного акта № 5 президент Е. Гайзел на два тижні закрив парламент. Єдина легальна опозиційна партія БДР (Бразільський демократичний рух) виступила проти правлячої партії АРЕНА (Національний союз оновлення) і провалила проект реформи судочинства, представлений урядом. Президент пішов далі й змінив систему виборів губернаторів і двох третин сенаторів — за таких умов БДР годі й сподіватися перемоги на виборах 5 листопада нинішнього року.

Так званий «квітневий пакет» (численні декрети Гайзела, метою яких було різке обмеження участі цивільних у керівництві країною; цим він недвозначно підкреслив намір військових здійснювати й далі політичний контроль у країні.— **Ред.**) викликав невдоволення серед столичних студентів. Вони захопили університет, підняли національні прапори й висунули безпрецедентні гасла: «демократія», «амністія», «правова держава». З Бразіліа студентські заворушення перекинулися на всю країну. Скрізь виникали мітинги проти свавілі лиховісного «ескадрону смерті», за дотримання прав людини. Вчені критикували економічну політику уряду, так звану «бразільську модель розквіту країни». Піднялися й робітники, вони звинувачували уряд у заморожуванні заробітної плати. Не без подиву «палац» дізнався, що, крім контрольованих урядом профспілок, заворушилися марксистські групи, вцілілі після численних чисток. І зовсім несподіваною для уряду була вимога установчих зборів, висунута БДР і підхоплена всією країною.

«Бразілія — щаслива країна», пишуть у туристських довідниках. Уявлення про якусь ідилічну Бразілію, що дивом уберег-

Військова хунта жорстоко розправляється з будь-яким проявом народного невдоволення. На фото: поліція гумовими кийками розганяє учасників загального робітничого страйку в Ріо-де-Жанейро.

лася від сучасної агонії капіталізму, все ще поширена в світі. Свого часу Стефан Цвейг змалював бразільця як делікатну істоту, ворога брутальності й насильства, тихого сентиментального мрійника... Цю воістину абсурдну оцінку охоче цитують усі, хто підтримує «Порядок і прогрес» — старе гасло ліберальної буржуазії, підновлене 1 квітня 1964 року генералами-змовчиками.

Досить побіжного погляду на сьогоднішній день країни, щоб спростувати наївного Цвейга і тих, хто його безсоромно повторює. 30 листопада 1977 року «Жорнал ду Бразіл» повідомив з Ресіфе: «50 політв'язнів оголосили голодовку. Вони вимагають переведення двох своїх товаришів — Алберту Соаріша і Реліна Сонде, засуджених на довічне ув'язнення, з одиночних камер, де вони нидіють уже два роки».

Жозе Емілсон Рібейру, один із 15-ти в'язнів, засуджених до дев'ятнадцяти років і чотирьох місяців за «підривну діяльність і тероризм», розповідає: 1 квітня 1976 року «мене й двох моїх товаришів схопили агенти поліції й одразу почали катувати. Потім кинули в карцер, де нами «опікувалися» поліційні лікарі, ті ж самі, що з клобуками на головах керували тортурами. Я їх впізнав по голосах. Вони сказали, що нам пощастило, оскільки ми послужили піддослідними тваринами для розроблення нових, більш раціональних методів катування. Юристів до нас пустили лише тоді, як з наших тіл зійшли сліди катувань, і поліцейські змогли відкинути всі наші обвинувачення».

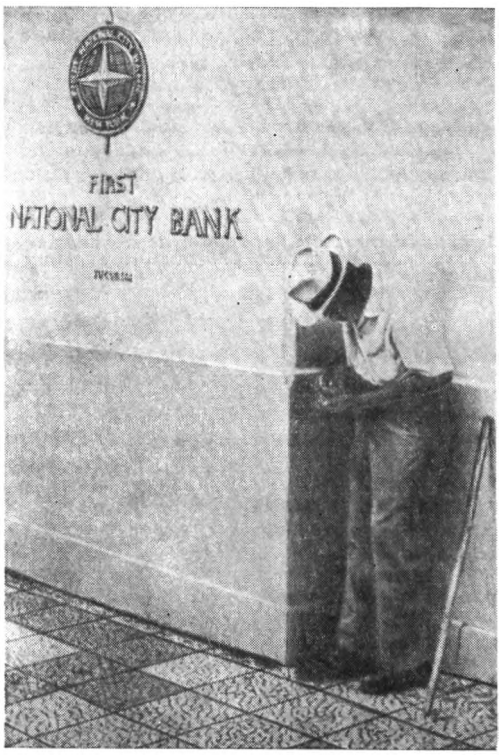

Північноамериканські банки мають свої філії майже в усіх великих містах Латинської Америки й викачують з цих країн мільйони доларів. А переважній більшості місцевого населення доводиться перебиватися на «мідний гріш».

Такі повідомлення досить часто з'являються на сторінках бразільських газет: катування, політичне вбивство сприймаються тут, мов «звичайні елементи повсякденного буття». Військові обгрунтовують свавілля «по-науковому», щоб придушити опозицію, протест, звичайну незгоду. Департамент політичного й соціального порядку заарештовує, катує, іноді вбиває. За злочини проти «національної безпеки» в 1969 році була поновлена смертна кара.

Останнім часом молоді офіцери дедалі частіше відчувають себе розчарованими й одуреними, вони починають розуміти, що підтримують гнобителів нації й чинять сваволю. Однак більшість вищих офіцерів вважають режим Гайзела «надто м'яким» і ведуть «священну війну» проти «підривної комуністичної діяльності». На думку цих «яструбів», навіть найменший протест є злочином проти держави. В жовтні 1975 року генерал Ернанду д'Авіля Нелу намагався здійснити в Сан-Паулу «операцію Джакарта». При підтримці тодішнього військового міністра генерала Сілвіу Фрота, що торік був усунутий Гайзелом, Нелу кинув до в'язниці 80 «підривних елементів» і підготував арешт ще близько тисячі.

Після його усунення газети написали, що в Сан-Паулу армія більше не вдається до катувань. Однак вони обійшли мовчанням той факт, що поліція не припиняє тортур, а в Ріо заарештованих катують як у казармах, так і в поліційних відділках. Звичайно, не можна багато вимагати від бразільської преси. Лише три великі газети та журнали «Вежа» й «Істу е» Гайзел залишив без попередньої цензури, оскільки послуговується ними в боротьбі з правими екстремістами. Журналістам це добре відомо, і вони не плекають ілюзій відносно Гайзелового лібералізму і обмежуються відведеним їм тісним простором, не наважуючись ризикувати.

Історик-економіст Мігель Анхель Гарсіа вважає, що сприймати режим Гайзела як звичайну військову диктатуру, в той час,

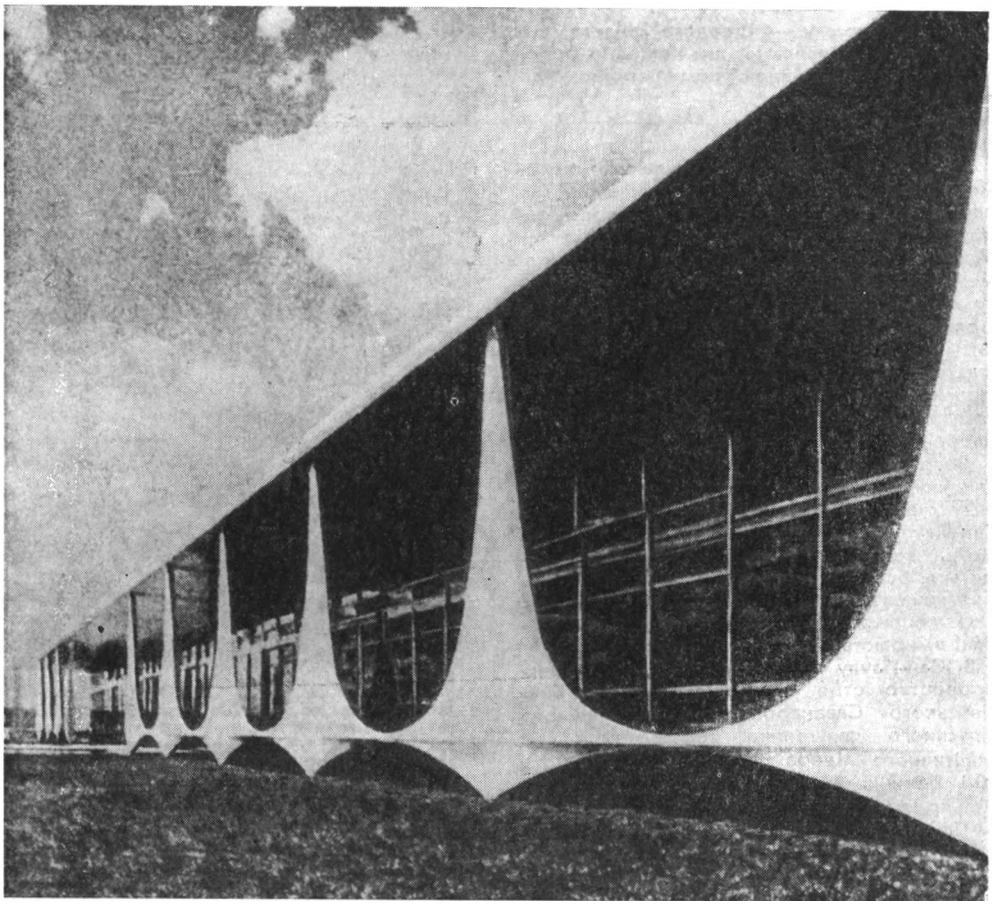

Президентський палац в Бразілія, збудований за проектом Оскара Німейєра.

коли населення майже одностайно виступає проти цієї влади, є помилкою. «Військові відіграють першорядну роль не тільки як репресивна сила,— пише він,— але й як частина державного апарату; і не в протиставленні, а в тісному симбіозі з цивільною технократичною бюрократією».

Республіка, що виникла внаслідок військового перевороту, висунула на перший план фігуру військового-політика, який перетворився на сталу величину на бразільській політичній арені. «Загадка» економічного розвитку країни, так зване «бразільське диво», зміцнила зв'язки армії з середнім класом. Проте сьогодні, коли загадки більше не існує, режим ризикує втратити одну з головних своїх опор. Затягування пасків, зменшення кредитів з метою зупинити безладний розвиток економіки й уникнути кризи платіжного балансу зумовило два феномени — прогресивне відчуження буржуазії від «природжених лідерів» (військових) і поділ касти військових на три крила: праві екстремісти; «інтелектуали» — вихованці вищого військового училища маршала Кастело Бланко; і «націоналісти». Першому крилу (прихильники найжорстокіших політичних репресій) було завдано серйозного удару з усуненням генерала Фрота; третє крило — незначне.

Отже, домінуючим є друге крило на чолі з генералом Голбері, шефом громадянської канцелярії при президенті. «Інтелектуали» із збройних сил обстоюють економічний розвиток країни будь-якою ціною аж до масового залучення іноземного капіталу, однак не без участі держави. Виступаючи за «прогресивне поглиблення демократії», за висловом полковника

Толеду Камаражу — ідеолога Гайзела, вони водночас заявляють, що нещадно боротимуться з «підривною комуністичною діяльністю».

Місто Сан-Паулу, яке називають «локомотивом Бразілії», вп'ятеро більше від Мілана, більше за Лос-Анджелес; воно породження Детройта і Чікаго, наслідувач Манхеттена. Чотириста квадратних кілометрів, дев'ять мільйонів жителів — не місто, а страховисько, кипляча магма: цемент і сталь, хмарочоси й бараки, церкви й банки, нетрища й розкіш — усе змішане, все вирує. Віадуки, тунелі, бруковані вулиці, якими сунуть бульдозери і «кадилаки», автобуси, повні робітників, що звисають з дверей і похитуються на дахах...

Десять тисяч ресторанів, кожні вісім хвилин — новий будинок, щодоби — на тисячу жителів більше. На кожного жителя Сан-Паулу припадає лише пів квадратного метра зелені, половина населення обходиться без водопроводу, 60 процентів — без каналізації. В місті 600 тисяч повій, 700 тисяч підкидьків, 99 немовлят з кожної тисячі вмирають.

В Сан-Паулу знайшло підтвердження пророцтво отця Чічеро, своєрідного бразільського Саванароли, що із звичайного сільського священика перетворився на політичного лідера. Він передрікав, що в 70-і роки в Бразілії залишаться лише мільярдери, військові і бідняки. Дійсно, в Сан-Паулу — дзеркалі Бразілії — мільярдери процвітають, військові панують, бідняки стають усе біднішими.

Економічний розвиток не вилікував п'яти виразок Бразілії — неписьменності, голоду, хронічного недоїдання, хвороб, дитячої смертності; він розширив коло багатіїв, не зачепивши при тому кола бідних. У період буму, що тривав з 1967 по 1974 рік, міністерством фінансів керував Антоніу Делфім Нету. Віддаючи перевагу вже розвиненим районам і протегуючи заможним класам, він «підняв» економіку, збільшивши і без того величезний розрив між верхівкою соціальної піраміди та її основою. З 1968 року номінальний національний продукт почав карколомно збільшуватися, але наведемо факти із статистики 1974 року: вироблено 930 тисяч легкових автомобілів і — 40 мільйонів бразільців хронічно недоїдають.

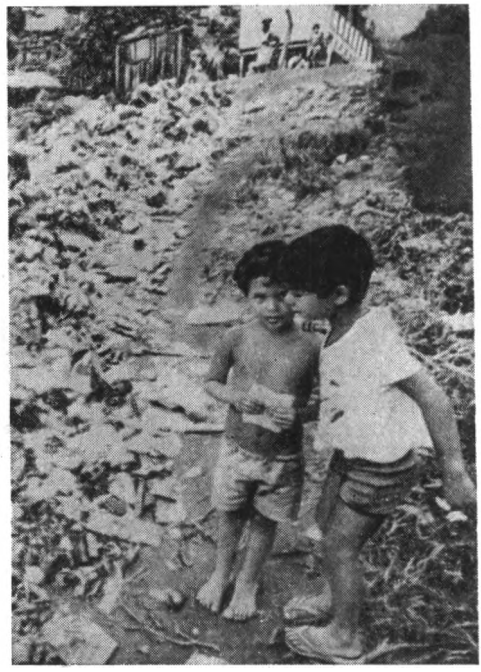

У таких фавелах мешкають найбідніші. Сімдесят процентів дітей не мають змоги закінчити школу, а значна частина дорослих залишається без роботи.

Сьогодні сотні дрібних підприємців, отруєних облудним закликом: «Кожен може збагатитися!», потонули в боргах. Тисячі людей мріють про власний автомобіль, а мільйони бідняків, що опинилися в жахливих передмістях Сан-Паулу, Ріо-де-Жанейро й Ресіфе, живуть, мов у Дантовому пеклі. Річний прибуток 12 мільйонів селян ледве сягає 50 доларів. Справжнє диво Бразілії в тому, що людям удається вижити на таку мізерію.

«СТАМПА», МІЛАН

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА

АНГЛІЯ

Британське телебачення зняло на Галапагоських островах художній телефільм, у якому відтворено епізоди з кругосвітньої подорожі Чарльза Дарвіна на кораблі «Бігл». Роль Дарвіна виконує актор Малькольм Стоддарт.

БОЛГАРІЯ

Преса схвально відгукнулася на прем'єру п'єси Панчо Панчева «Запрошення з Парижа» в софійському Молодіжному театрі (режисер Димитр Стоянов). У п'єсі йдеться про відповідальність сім'ї і школи за виховання молодого покоління.

ІСПАНІЯ

Барселонське видавництво «Сеікс Баррал» видрукувало збірку творів Пабло Неруди під назвою «Я народився, щоб творити», підготовлену до друку венесуельським письменником Мігелем Отеро Сільва і вдовою Пабло Неруди Матільдою Уррутіа. Том складається з політичних виступів письменника, кореспонденцій, що їх він надсилав до чілійської преси, подорожуючи по соціалістичних країнах, уривків із щоденника, есе на літературні теми, а також поезій у прозі.

ІТАЛІЯ

Нова стрічка італійського кінорежисера Даміано Даміані зветься «Суддя в небезпеці» і продовжує тему відомого радянському глядачеві фільму «Зізнання комісара поліції прокуророві республіки». Головний герой — поліцейський Граціано, роль якого виконує Джан Марія Волонте, — сумлінно прослуживши двадцять років у карному розшуку, опиняється віч-на-віч з терористами. Незадовго до виходу на пенсію Граціано одержує завдання охороняти суддю, який нічим, крім виняткової чесності, не відзначається. Стрімка круговерть подій, в яких провідне місце посідає політика, підхопила цих людей і мчить до трагічного фіналу...

Кадр з фільму «Суддя в небезпеці».

КОЛУМБІЯ

Габріель Гарсіа Маркес дав інтерв'ю кореспонденту польського тижневика «Культура». «Я не вважаю себе політиком, — сказав письменник, — але було б злочином, якби я не займався політикою. Я зажив слави й хочу віддати її на службу політиці. Увесь цей капітал — славу — прагну віддати справі революції в Латинській Америці».

КУБА

Перебуваючи в Мадріді, Гейді Сантамарія, директор «Каса де лас Амерікас» — установи, створеної 1959 року в Гавані для сприяння розвиткові культурних зв'язків між країнами Латинської Америки, — в інтерв'ю тижневику «Куадернос пара ель діалого», зокрема, сказала: «Ми видаємо щороку понад 35 назв книжок, 25 тисяч примірників журналу «Каса де лас Амерікас», 15 тисяч примірників журналу «Конхунто», 12 тисяч — «Музичного бюлетеня». Книжки виходять тиражем у 15—20 тисяч, а найбільш популярні—й значно більшим. Так, ми видрукували мільйон примірників «Дон Кіхота», а тираж «Ста років самотності» дорівнював двомстам тисячам.

Більшість наших видань безкоштовно поширюються по бібліотеках Куби та інших країн Латинської Америки».

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ХРОНІКА

НДР

Свій двадцятирічний ювілей відзначило видавництво лужицьких сербів «Домовіна — Ферлаг Баутцен», яке публікує наукові і науково-популярні книжки, шкільні підручники, а також художню й дитячу літературу. Протягом двох десятиріч видавництво випустило близько двох тисяч назв. Тепер воно готує до друку збірку творів класика серболужицької літератури Якуба Барта-Чишинського, а також чотиритомну «Історію лужичан». «Домовіна» підтримує тісні контакти з радянськими, польськими, чехословацькими і югославськими видавництвами.

НІГЕРІЯ

В Лагосі відкрито «Центр африканської та негроїдної культури й цивілізації». До складу цього закладу входять музей, бібліотека, архів і кінолекційний зал.

* * *

У країні відбувся перший фестиваль телевізійних вистав, у якому взяли участь одинадцять телецентрів країни. Наступного року нігерійське телебачення відзначить своє двадцятиріччя фестивалем розважальних програм і конкурсом на найкращий документальний телефільм.

ПОЛЬЩА

У Познані, в одному із старовинних особняків Старого Ринку, відкрився літературний музей Генріка Сенкевича. Поряд з постійною експозицією тут функціонуватиме й кабінет для наукової праці, а також читальний зал.

* * *

Державними преміями за видатні успіхи в галузі літератури і мистецтва відзначено письменників Аркадія Фідлера і Войцеха Жукровського, публіциста Едмунда Османчика, акторів Густава Голоубека, Тадеуша Ломницького, композитора Вітольда Лютославського, скульптора Альфонса Карни.

* * *

Кадр з телефільму «55, або Про необхідність руху».

За повідомленням «Польського огляду», режисер Станіслав Кокош знімає телефільм за сценарієм відомого карикатуриста й сатирика Збігнєва Ленгрена — «55, або Про необхідність руху». Герою — його роль виконує сам Ленгрен — здається, що в багатьох видах спорту він переважає відомих майстрів...
Разом з Ленгреном у фільмі беруть участь Єва Блащак. Веслав Джавич, польські спортсмени Вальдемар Башановський, Войцех Фібак та ін.

США

Режисер Сідней Люмет зняв нову версію кіномюзикла за казкою Френка Л. Баума «Чарівник країни Оз». У цій версії ураган відносить у чарівну країну Оз учительку гарлемської школи Дороті, роль якої виконує 33-літня негритянська співачка Дайна Росс. У фільмі також беруть участь популярні негритянські актори і співаки Тед Род і Майкл Джексон.

* * *

Фільм режисера Мела Брукса «Страх», усупереч назві, є веселою комедією. Брукс створив дотепну пародію на фільми жахів Альфреда Хічкока, в якій використав наймоторошніші сцени з його «Птахів», «Психо» та інших стрічок.

* * *

Премію імені Ернеста Хемінгуея, яку присуджують за найкращий перший роман, цього року одержав Дарсі О'Брайєн, автор роману «Життя, як і всяке інше», дія якого розгортається в молодіжному середовищі. За фахом О'Брайєн — викладач ірландської літератури.

УГОРЩИНА

Свій фільм «Попереджальний постріл» режисер Петер Бачо присвятив молодіжній тематиці. Художні елементи у фільмі поєднуються з репортажем і документалістикою. Дія відбувається в середовищі студентів Політехнічного інституту, яке глядач бачить очима представника старшого покоління — директора шахти, чию дочку заарештовують за підозрою в карному злочині. Головні ролі виконують Ержбет Кутвелді, Петер Андорай, Агостон Шомін.

ФРАНЦІЯ

В Парижі відбувся міжнародний колоквіум, присвячений Вольтеру й Руссо. На запрошення організатора цього заходу — Національного центру наукових досліджень — у ньому взяли участь фахівці з двадцятьох країн. Учасники колоквіуму обговорили як питання впливу обох просвітників на духовне життя Франції в роки, що передували Великій французькій революції, так і значення їхніх ідей для сучасного мистецтва і педагогіки.

* * *

Вперше після 1857 року у Франції здійснюється видання восьмитомного історичного енциклопедичного словника «Ле Мур». Не обмежуючись довідками про історичні події та про видатних діячів усіх часів і народів, енциклопедія висвітлюватиме широке коло соціальних та економічних проблем.

ЧІЛІ

Про згубний вплив фашистської хунти на духовне життя країни свідчить той факт, що за п'ять років, що минули після перевороту, в країні зняго лише два художніх і один документальний фільм. Фактично кіномистецтво в Чілі припинило своє існування. Але прогресивні чілійські кіномитці, які змушені були емігрувати в інші країни, активно працюють і борються. Протягом останніх п'яти років за їх участю знято — переважно в соціалістичних країнах — майже п'ятдесят художніх та документальних фільмів.

ЧССР

З нагоди 100-річчя з дня народження Зденєка Неєдлого у Літомишлі, на батьківщині видатного вченого і громадського діяча, встановлено пам'ятник роботи Йозефа Гавліна. На відкритті пам'ятника Йозеф Гавлін сказав: «Зденєк Неєдли зрозумів значення Великої Жовтневої соціалістичної революції для нашого народу і все своє життя присвятив боротьбі за перемогу соціалізму у нашій країні. Це був мислитель, визначний діяч нашої науки, культури, політичного життя. Всі ці риси я намагався відтворити у пам'ятнику».

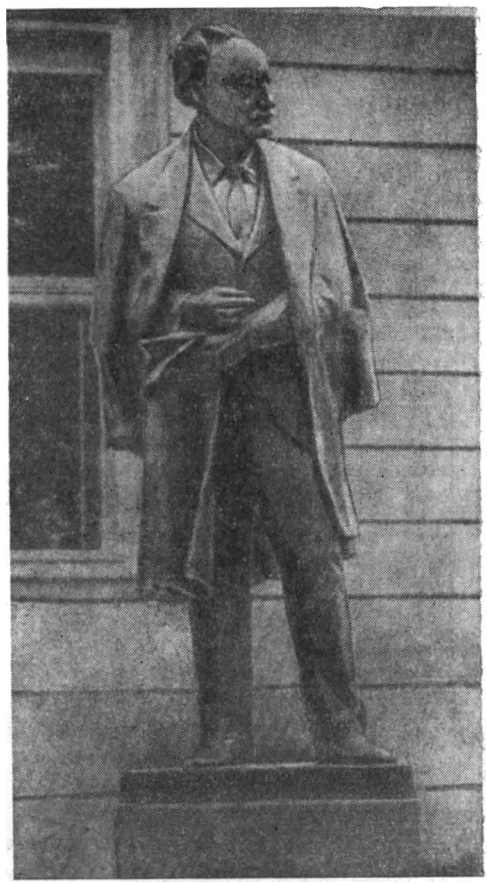

Пам'ятник Зденєку Неєдлому у Літомишлі.

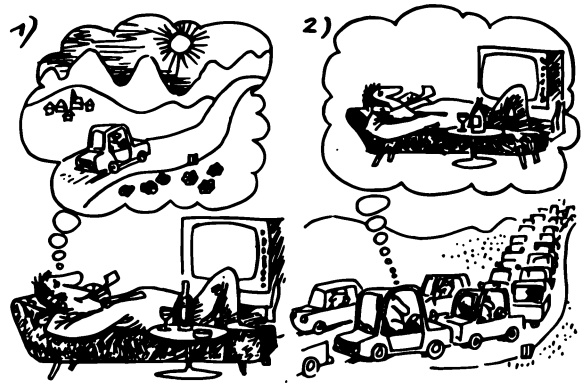

«Дікобраз», Чехословаччина.

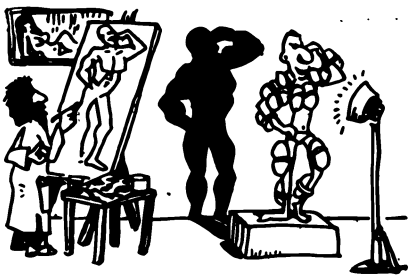

«Єж», Югославія.

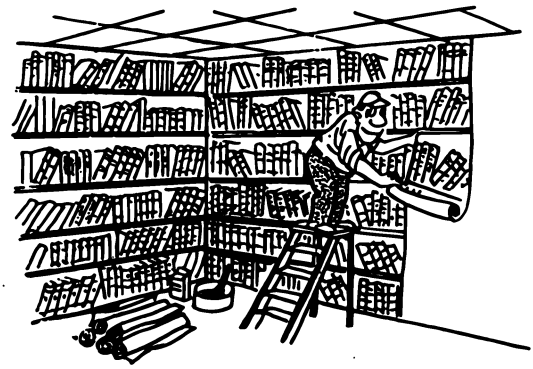

«Панорама», Польща.

«Ньюсуїк», США.

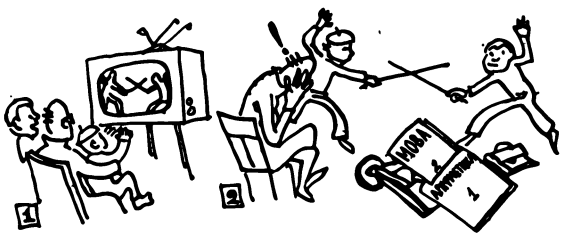

«Ване нге», СРВ.

«Нью-Йоркер», США.

Автостоп. «Лудаш Маті», Угорщина.

— Маємо щастя, преса присутня.

«Ді цайт», ФРН.

— Що ви робите? Мій чоловік страшенно ревнивий...

«Квік», ФРН.

— Повертаю канарка, якого я купила у вас три місяці тому...

«Квік», ФРН.

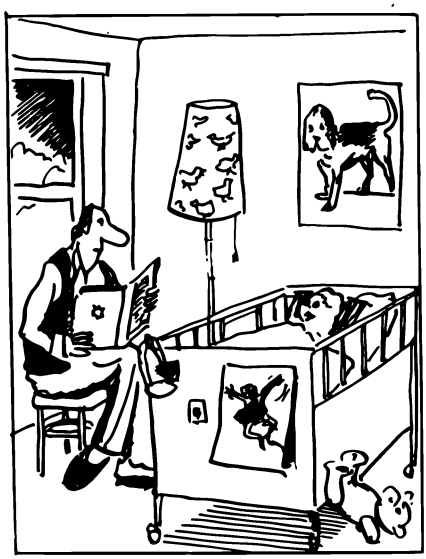

— Годі читати, я вже стомився.

«Шпігель», ФРН.

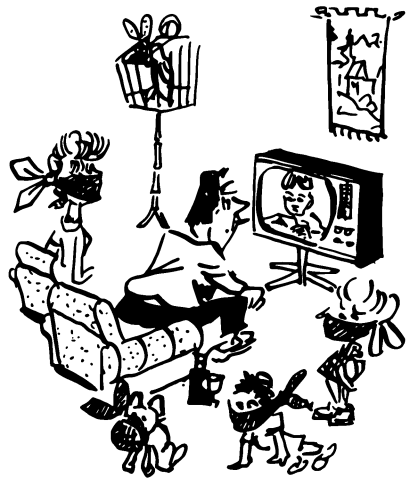

— А тепер я познайомлю вас з рахунком матчу...

«Бунте ілюстрірте», ФРН.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора).
Марія Орлик,
Дмитро Павличко,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

Здано до набору 14. 08. 78. Підписано до друку 28. 09. 78. БФ 34983. Формат видання 70×100¹/₁₆. Високий друк. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,02. Тираж 66 090. Зам. 03981

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-28-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всэсвит»), № 11 1978 г. (на украинском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира.
Издательство «Радянський письменник».

Ціна 60 коп.

ВСЕСВІТ

1978

«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
«ВСЕСВІТ», 1978, № 11, 1—240

ІНДЕКС 74089